

לתמוך בתהליך ולהכריז על היהודים כעל יורשיה החוקיים הבלעדיים של ארץ ישראל.²

אין לנו מידע מדויק על יחסו של היישוב היהודי בארץ ישראל אל השינוי האפשרי במצבו הפוליטי. לעומת זאת יש בידינו עדות לכך שהעותומאנים טענו שהיה קשר בין היהודים ובין הצרפתים, כדי לנסות לכבוש מידהם את הארץ. באיגרת שנשלחה מקושטא לליוורנו נאמר: "מזמן שבאו הצרפתים באלכסנדריה של מצרים... אין יום שאין קללתו מרובה... היות והעלילו עליהם הגוים שיד ישראל עם הצרפתים, ובאו להלחם גם יחד עם הישמעאלים, והיו [העותומאנים] רוצים להשמיד ולאבד את כל האוּדִים אשר נמצאו תוככי ירושלים".³ סביר להניח כי החשדות על קשר בין היהודים לצרפתים מקורם בכרוזים שהופצו בשמו של נפוליאון. מבחינתם של העותומאנים זו הייתה הפעם הראשונה, לאחר מאות שנים של שלטון מוסלמי בארץ ישראל, שבה איים כוח צבאי אירופי ליטול מידם את הארץ. ומבחינת היהודים – הנה לראשונה, לאחר כאלף וחמש מאות שנות גלות, מגיע לארץ כובש עטור תהילת ניצחונות, המפריח באוזני היהודים סיסמאות בדבר גאולת עם ישראל בארצו ועונה לציפיות המשיחיות ולחישובי הקץ המצויים בספרות הקבלה זה עידן ועידנים. אין פלא אפוא כי בעקבות כך נחשדו היהודים בידי השלטונות העותומאניים בנטייה לטובת הכובש הזר ובנאמנות לו. למרות טענת יהודי ירושלים כי אין זו אלא עלילת שווא, ואף שהפגינו נאמנות כלפי השלטונות בכך שנרתמו בעיצומו של יום השבת לעבודת ביצור חומות העיר ירושלים מפני פלישה אפשרית של צבאות נפוליאון – למרות כל זה התגוללו עליהם השלטונות בנגישות קשות, עד כי נוצר איום על עצם המשך קיומו של היישוב היהודי בירושלים.⁴ הקהילה היהודית בירושלים נאלצה לעמוד על נפשה ולפדות את עצמה בסכום אדיר של חמישים אלף גרוש ואף התחייבה להוסיף ולשלם סכומי עתק בעתיד. שוב עמדו יהודי ירושלים בפני סכנה ריאלית של הכחדה אל מול ציפיות משיחיות ערטילאיות.⁵

הקמת 'ארגון הפקידים' והאמרכלים באמשטרדם' בשנת תק"ע (1809)

בין השליחים הרבים שיצאו מירושלים לאחר הנסיגה של הצרפתים היו זוג השד"רים ר' יעקב דוד יקותיאל הכהן רפפורט ור' רפאל יעקב מאטלון. בחודש אייר תקס"ו, בדרכם לאירופה המערבית, עברו השניים אצל 'פקידי קושטא' וקיבלו מידיהם אישור על שליחותם. בכתבי השד"רות שבידיהם, שהופנו ליחידים ולקהילות, מוגדרת מטרת שליחותם – להשיג נדבה חדשה, יתר על הנדבה הקבועה, לשם תשלום הקנסות הכבדים שהוטלו על יהודי ירושלים.⁶

בראשית שנת תק"ע (1809) הגיעו השניים לאמסטרדם. בהגיעם להולנד התבררה להם תמונת מצב עגומה ביותר על משבר מתמשך ביחסים שבין הקהילה הספרדית לקהילה האשכנזית ועל פיצול עמוק בין הקהילה האשכנזית הוותיקה ובין 'עדת ישורון' הליברלית, פיצול שגרם נזקים כבדים להכנסות הקהילה האשכנזית והביא לחוסר יכולת מצדה למלא את התחייבויותיה כלפי יהודי ארץ ישראל.⁷ במצב עניינים זה, שבו נהפכו השד"רים לאורחים בלתי רצויים בקהילה הרשמית, אימצו אותם שלושה ממנהיגי החוגים השמרניים ההולנדיים, שהסתייגו מן ההנהגה הספרדית האריסטוקרטית ונאבקו במפיצי ההשכלה, ב'עדת ישורון' הליברלית ובהנהגת הקהילה האשכנזית שביקשה להתעלם ממחויבותה המסורתית כלפי יהודי ארץ ישראל.

בהשפעתם של חיבורים מיסטיים וחישובי קץ הגיעו שלושת המנהיגים השמרניים הללו למסקנה שדווקא לעת הזאת יש לחזק את התמיכה ביישוב היהודי בארץ ישראל, כתשובת המשקל למצוקותיה הרוחניות של יהדות מערב אירופה בעידן הנאורות המאיימת וכתנאי הכרחי לגאולה הניצבת בפתח.

בעזרת ניסיונם בניהול ארגוני במדינה חופשית מודרנית וניסיונם הפיננסי כלכלי בניהול מערכת בנקאית, הגיעו שלושת מנהיגי החרדים בהולנד למסקנה כי מוטלת עליהם המשימה להקים מערכת ארגונית מודרנית ורציונלית לתמיכה ביישוב היהודי בארץ, במקום המערכת הרעועה שהתבססה על איסוף כספים באמצעות שד"רים מזדמנים, שהוציאו לעתים את דיבתה של הארץ רעה ויצרו בקרב הקהילות היהודיות בגולה עוינות כלפי יהודי ארץ ישראל.⁸

עד כה הייתה קיימת מחלוקת בין החוקרים בשאלה מי יום את המהלך שבו התמנו שלושת ראשי השמרנים בהולנד למנהלי מערכת התמיכה ביהודי ירושלים ואחר כך ביהודי הארץ כולה – האם זו הייתה יזמת ההנהגה הירושלמית ושד"ריה או יזמת מייסדי הארגון.⁹ והנה, מתוך הכרת האישים הפועלים ומעיון בכתב המינוי המקורי שמסרו להם שד"רי ירושלים, אפשר לקבוע כי היזמה באה מצד אנשי אמסטרדם. הללו הצליחו לשכנע את שני השד"רים הירושלמים להאציל עליהם מסמכותם לעסוק בטובתה של ארץ ישראל בדרך רשמית ובאורח קבוע. כתב המינוי שעליו חתומים שני השד"רים פותח בתיאור הסיוע שקיבלו מידי השלושה: "עמדו לימיננו בכל מאמצי כחם כיד הטובה, ה' עליהם, לקרב התועלת לק' [ודושת] עה"ק... בעד שליחותינו מן הנקבץ מק"ק אשכנזים".¹⁰ הללו עשו מעבר למה שהתבקשו והצטרפו לשד"רים בנסיעות אל מחוץ לעיר: "ויראו המורים לנו את הדרך לעשות כדת היום... מן הכלל ומן הפרט הביא לנו לידי גמר טוב". השד"רים הירושלמים גילו עד מהרה שיותר ממה שהם ביקשו להסתייע, ביקשו הללו לסייע, ועל כן הסכימו גם להצעתם להתמנות לתפקיד באורח קבוע: "כי הן עתה ראו ראינו כי מעלת הרבנים... חשקה נפשם ונדבותם לעשות חסד של אמת עם העניים והאביונים דלי ציון על כל עה"ק ירושלם ת"ו, כי כן נראה בעינינו אנחנו שהמה יהיו פקידים ומשגיחים על הכוללת עה"ק, לתור לחפש ולפשפש כל מן חיפוש... מן כל

הקהלות ק"ק אשכנזים הנמצאים פה ע"ת [עיר תורה] אמשטרדם י"ע [יכוננה עליון] וכל סביבותיה, והמה יעמדו לעזרה... ועבודת הקדש עליהם עד כי יבא שילה ב"ב [במהרה בימינו] אמן".¹¹

השליחים הירושלמים זיהו את התלהבותם הדתית-מיסטית של השלושה, התרשמו מיכולתם הארגונית-פיננסית כבנקאים וכאנשי הבורסה באמשטרדם,¹² הכירו בפוטנציאל הטמון במיננים לאור המצב הכלכלי והחברתי הקשה ששרר בהולנד בתקופת מלחמות המהפכה הצרפתית וקיבלו את המלצתו של המקובל הירושלמי רפאל משה מיוחס בכ"ר שמואל, שהתגורר באמשטרדם, לעשות כן.¹³ השד"רים אפילו לא טרחו להתייעץ קודם המינני עם שולחיהם בירושלים או בקושטא, ובעידוד מארחיהם הכריעו בו במקום לטובת היזמה ההולנדית.

בראשית חודש כסלו תק"ע¹⁴ (1809) ייפו אפוא שני השד"רים הירושלמים את כוחם של ר' יצחק ב"ר נטע ברייבארט, ר' אברהם ב"ר אהרן פרינץ וצבי הירש לעהרן הצעיר והנמרץ לפעול במקומם מטעמה של ירושלים. השניים האצילו עליהם את כל הסמכויות שהם עצמם קיבלו מרבני ירושלים ומ'פקידי קושטא, לאמור: "אנחנו ממנים אותם מורשים גמורים... לפקח ולהשגיח על כל מין זכות ותועלת אשר נמצא לנו לכל ערי הקדושות, מן יחידי סגולה ק"ק אשכנזים יע"א אשר מאמשטרדם יע"א... מעיר לנדן [לונדון]... ותועלת אשר לנו כהיום הזה בקצת ערי הולנדה והמבורג אלטונה יע"א מצד ק"ק אשכנזים".¹⁵ רק כעבור חודשים אחדים, ביום כ"ח באדר א' תק"ע, אישר את המינני בחתימת ידו גם רבה של אמשטרדם, ר' יעקב משה ב"ר שאול לווינשטאם.¹⁶

המינני נעשה כאמור ללא תיאום מראש וללא ידיעת הנהגת הכולל הספרדי בירושלים. עם זאת יש לציין שזה לא היה נוהג יוצא דופן. כבר היו מקרים ששד"רים, בהיותם מרוחקים מקהילת האם שלהם, פעלו וקיבלו החלטות על דעת עצמם וללא כל סמכות, ורק אחר כך קיבלו אישור למפרע על צעדיהם. המינני המרחיק לכת שהעניקו שני השד"רים ללעהרן ולעמיתיו התקבל באהדה אצל רבני הולנד והחוגים השמרניים, אך לא בקרב הקהילה האשכנזית באמשטרדם. לא מצאנו התייחסות של הקהילה הספרדית למינני, אך זו לא התנגדה לפעילות הארגון הוולונטרי החדש שקיבל עליו את קיום המצווה הזאת, שלא הייתה פופולרית במיוחד. עם זאת העבירו גזברי הקהילה הספרדית בשנים הראשונות את הכספים שאספו ללעהרן וחבריו ל'פקידי קושטא', ומכאן נשלח הכסף, על פי הנוהג המקובל, אל הנהגת העדה הספרדית בארץ ישראל.

בחודש כסלו תקע"ג הגיע לאמשטרדם השד"ר הספרדי ר' יצחק דוד בן-רבי וצירף את חתימתו לייפוי הכוח שנתנו שני השד"רים הירושלמים ללעהרן ולחבריו. בידו של בן-רבי לא היה שום ייפוי כוח רשמי של הקהילה הספרדית בירושלים, משום שזו סירבה בעקשנות להעביר באורח רשמי את סמכותה לנהל את מערכת איסוף וחלוקת הכספים של ירושלים לארגונים אחרים. וכך כותב השד"ר בן-רבי בשולי המסמך מכסלו תק"ע: "אנא הח"מ, שליחא דרחמנא מעה"ק יר[ושלים] ת"ו

לערי אשכנז, מאשר ומקיים מ"ש [מה שנכתב] למעלה... גם אני בכח הרשאתי שנתנו בידי... להיות שליח ומורשה ולהרשות לאחרים ומחזיקי בידם שכל מה שעשו ומה שיעשו מע'לת] הפקידים והמורשים הנ"ל [לעהרן וחבריו] בכלל ופרט, ככל הכתוב ומפורש בשטר ההרשאה למעלה ראש, הכל עשוי רצוי ומקובל עלי בין על העבר ובין על העתיד.¹⁷

לפי שעה מונו לעהרן ועמיתיו אך ורק על ידי שד"ר הספרדים מירושלים. אפילו 'פקידי קושטא', שבאמצעותם שיגרו הפקוא"מ את הכספים לארץ, לא הזדרו לאשר את המינוי, וכשעשו זאת ביום ח' בניסן תקע"ד היה זה, ככל הנראה, רק לאחר שהפקוא"מ דרשו להעניק תוקף רשמי לשיתוף הפעולה ביניהם כדי ליצור שקיפות בתהליך איסוף הכספים והעברתם. וכך כותבים להם 'פקידי קושטא', מחוסר ברירה: "הנה מעכשיו אנחנו נותנים ביד רום מעלתם כח ורשות ושליטה לעשות בכל עסקי וענייני עה"ק ירוש'לים] ת"ו כאילו נעשה ונגמר על יד בית הדין הגדול שבירושלים ת"ו".¹⁸

את המינוי של הספרדים בחברון קיבלו הפקוא"מ באמצעות השד"ר חיים ברוך מאיסטרו. ביום כ"ח בסיוון תקע"ה אישרו יצחק ברייבארט, אברהם ב"ר אהרן פרינץ וצבי הירש לעהרן – שלושת "פקידי ומשגיחי ערי הקודש בק"ק אשכנזים באמשטרדם" – את תנאי המינוי בחתימת ידם, ולפיו הוסמכו להעביר את הכספים המיועדים לספרדים בחברון לידי השד"ר חיים ברוך מאיסטרו באמצעות 'פקידי קושטא'.¹⁹ ביום ז' באייר תקע"ה אישרו את הצטרפותם למינוי גם חכמי כוללות הספרדים בצפת,²⁰ וכאשר הגיע השד"ר שלהם לאמשטרדם, בחודש תשרי תקע"ה, ניתן למינוי תוקף רשמי. ואמנם באיגרת שכתב השד"ר לקהילות הסמוכות לאמשטרדם ביקש כי מעתה ישלחו את כספי הספרדים לצפת באמצעות "פקידי ערי הקודש אשר פה ק"ק אשכנזים יע"א".²¹

עד חודש שבט תקפ"א (1821) היו הפקוא"מ ממונים מטעם כוללות הספרדים בלבד, שהרי הספרדים בארץ ישראל הם שקיבלו לידיהם את כל הכספים שנאספו במערב אירופה, והם שחילקו אותם לכוללים השונים בארץ, ספרדיים ואשכנזים. במשך השנים, משגבר כוחם היחסי של האשכנזים בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ, תכפו התלונות נגד ההנהגה הספרדית על חלוקה בלתי הוגנת של הכספים. יותר ויותר נשמעה הדרישה להפקעת ההגמוניה מידיהם ולשינוי דרכי החלוקה. אי לכך, אחרי למעלה מעשר שנות פעילות של הפקוא"מ, אך טבעי היה שהאשכנזים, ובעיקר הפרושים שהיו הדומיננטיים בקרב הקהילות האשכנזיות, יפנו את השגותיהם אל הפקוא"מ ויבקשו מהם כי לפחות הכספים המגיעים מקהילות האשכנזים בהולנד ובאשכנז יועברו לידיהם ישירות. בעקבות פנייה קונקרטית זו הצטרף ביום ב' בשבט תקפ"א גם כולל הפרושים בצפת למינוי הפקוא"מ,²² וכך הועמד הארגון בתווך – בין הספרדים, בעלי האוטוריטה הראשונים, ובין הכולל האשכנזי. ההכרה במעמדו הרשמי של הארגון התחזקה, ומעגל סמכויותו התרחב.

בעתיד עוד יידרש הארגון לשמש בורר ומפשר בסכסוכים הכספיים בין הכוללים השונים בארץ ישראל.

בניגוד לפרושים בצפת לא רחשו אחיהם האשכנזים בירושלים אמון ללעהרן. עוד בחורף תקפ"ז (1827) ניסה השד"ר שלהם, הרב שלמה זלמן שפירא, ששהה אז באמשטרדם, למצוא ממונים אחרים לכספי ארץ ישראל, ורק משלא הצליח בכך חתם על "שטר כוח והרשאה" ללעהרן ולעמיתיו מטעם כולל הפרושים בירושלים.²³ בעתיד ייתן גם המינוי המאולץ את אותותיו וישפיע על מערכת היחסים העכורה שתפתח בין הפרושים בירושלים ובין הפקוא"מ.

גם החסידים לא מיהרו לייפות את כוחם של לעהרן ושל שני עמיתיו. כוחו היחסי של הכולל החסידי בארץ ישראל היה קטן, ומצוקתם הכלכלית עומעמה בשל העובדה שהם היו מקבלים כספים ישירות מן המרכז שלהם בברודי. רק בשנת תקפ"ד הגיע להולנד השד"ר החסידי הראשון, ר' משה מקרמניץ,²⁴ כדי לעמוד מקרוב על טיבם של לעהרן ועמיתיו, ורק בחודש תמוז תקפ"ה הסדיר את מינויים ל"גזברים ואמרכלים" מטעם כולל החסידים בצפת ובטבריה²⁵ ומטעם רבנים ויחידים יושבי עה"ק חברון ת"ו.²⁶ כולל חב"ד עצמו, שהתרכז בחברון, עיכב את המינוי מצדו. במכתב מיום י' במנחם-אב תקצ"א (1831) ששלח אליו ארגון הפקוא"מ מביע הארגון השתוממות על שעדיין לא קיבל מהם מינוי, כפי שכבר קיבל מיתר הכוללים. ממכתב זה עולה כי כולל חב"ד היה אחרון הכוללים שסמכו את ידם על הפקוא"מ.²⁷ בשעה זו כבר היה הפקוא"מ עתיר ניסיון ופעילות, לא רק כאחראי על גביית הכספים ושיגורם אלא גם כמפשר בין הכוללים בארץ בכל הנוגע לחלוקה הוגנת של הכספים ששלח אליהם.

הסיבות להקמת ארגון הפקוא"מ בעיר אמשטרדם שבהולנד

מדוע הוקם ארגון הפקוא"מ באמשטרדם דווקא? אילו מאפיינים הכשירו עיר זו להיות מרכז לאיסוף כספים ושיגורם ליהודי ארץ ישראל? אין ספק שהדבר קשור הן בעושרה הכלכלי האדיר של העיר, "רוכלת העמים", והן בעובדה שהקהילה היהודית באמשטרדם הייתה הגדולה והעשירה ביותר באירופה ושימשה מרכז חשוב ביותר לתורה, לחכמה ולהדפסת ספרים עבריים. אולם הקמת הפקוא"מ באמשטרדם דווקא בתקופה זו קשורה במצב הפוליטי הכללי ובמצבה החברתית של הקהילה היהודית באותה העת. באמשטרדם, כמו בארץ ישראל, התקיימו קהילה ספרדית וקהילה אשכנזית זו בצד זו, וכמו בארץ ישראל כן גם באמשטרדם – הוותיקה מבין השתיים הייתה הקהילה הספרדית. בזכות ותיקותה נהנתה הקהילה הספרדית

ממעמד מועדף, לא רק ביחסים עם השלטונות המקומיים אלא גם ביחסיה עם יהדות העולם, ובייחוד עם היישוב היהודי בארץ ישראל. הקהילה האשכנזית באמשטרדם התקיימה בצלה של אחותה הספרדית. את כספי התרומות לארץ ישראל הייתה מעבירה לגבאי ארץ ישראל הספרדים, ואלה היו מעבירים את כל כספי התרומות במרוכז באמצעות 'פקידי קושטא'.

במאה השמונה־עשרה הייתה הקהילה היהודית באמשטרדם הגורם החשוב ביותר בארגון החיים היהודיים. נושא התמיכה ביהודי ארץ ישראל, שחרג מגדר הצרכים הפרטיים המקומיים, היה אחד הגורמים המלכדים בתוך כל קהילה וגם גורם מלכד בין־קהילתי, ולכן הוא רוכז תחת קורת הגג של מוסדות הקהילה. ואולם במאה התשע־עשרה הידלדלו משאביה של קהילת אמשטרדם, מוסדותיה נחלשו עד כדי התמוטטות, וחלקם של היחידים נעשה מכריע בהוויית הקיום היהודית. הקהילה האשכנזית נחלשה עוד יותר בעקבות הקרע שנוצר כאשר פרש ממנה הזרם המשכילי והקים לעצמו קהילה נפרדת ('עדת ישורון'). למותר לציין כי לדידה של הקהילה המשכילית – שהייתה מעין קהילה רפורמית ושאפה להתמזג בחברה הנכרית הכללית – הייתה שאלת התמיכה ביהודי ארץ ישראל מחוץ לסדר היום.²⁸ בעקבות ההתפצלות של קהילת אמשטרדם נגרעו מקופתה גם מסי חבר שלא שולמו ומסי שירותים אחרים שלא נגבו, כגון מס על בשר וטליונים. נוסף על כך היו קשיים כלכליים בהולנד כולה בתקופה זו,²⁹ ואלה לא רק שלא פסחו על הקהילה היהודית אלא הוסיפו על כתפיה שמונה־עשר אלף עניים יהודים שהיה צורך לדאוג לכלכלתם. במצב כזה לא יכלו פרנסי אמשטרדם לדאוג להמשך הזרמת כספי התמיכה ליהודי ארץ ישראל,³⁰ ולכן הם נהגו על פי העיקרון שהתוו חז"ל: "עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת". הגיעו הדברים לכדי כך שהקהילה צברה מדי כמה שנים חובות חדשים בגין התחייבויות כספיות כלפי יהודי ארץ ישראל שלא מולאו.

עם זאת הבינו הכל כי למרות הקשיים הכלכליים המקומיים באמשטרדם אין להזניח את המחויבות היהודית הקולקטיבית כלפי יהודי ארץ ישראל לעת אשר כזאת. אלא שלשם כך היה צריך להשקיע מאמץ גדול יותר וכן יזמה חדשה וחריצות, ומעל לכל – נדרשה מסירות לנושא. בשל ריבוי הבעיות בקרב הקהילה לא היה יכול עניין זה להיעשות בידי פרנסי הקהל כבעבר; רק גוף שאינו מחויב לצרכים המקומיים היה יכול להתמסר כל כולו לעניינה של ארץ ישראל. והואיל והמחויבות כלפי היישוב בארץ ישראל אינה קשורה, מעצם טיבה, לקהילה זו או אחרת, אמור גוף זה להיות על־קהילתי, דהיינו בעל סמכות שאינה מוגבלת לקהילה מסוימת בלבד.

מלבד הבעיות הכלכליות שהקשו על יהודי אמשטרדם לתמוך ביהודי ארץ ישראל, היה עליהם להתגבר גם על בעיות בתחום האידיאולוגי. בין הקהילה המסורתית לחוגים המשכיליים היו חילוקי דעות בנושאים אידיאולוגיים רבים שעסקו במקומם של הערכים הלאומיים והדתיים בחיי הקהילה ולא רק בעניין

התמיכה בארץ ישראל. כצפוי, דווקא החוגים המשכיליים זכו לאהדת השלטונות, אשר עודדו את שאיפת ההשתלבות שלהם בחברה ההולנדית, ובשל כך מונו אנשיהם לכל עמדות המפתח בציבוריות היהודית. בו בזמן סילק משרד הדתות ההולנדי את אנשי האופוזיציה האורתודוקסית מתפקידיהם או הצר את סמכויותיהם. כאשר החליט המלך לואי נפוליאון לייסד מועצה עליונה של היהודים שתאחד בתוכה את כל הקהילות היהודיות, זכתה הקהילה המשכילית לגיבוי מצדו. אין תמה אפוא שקיומה של מועצה עליונה כזו גרם לסכסוכים בין הקהילות, וכפועל יוצא נגרם עיכוב נוסף בפעילות למען יהודי ארץ ישראל. עם זאת יש לציין כי במאבק זה נחלה הקהילה המסורתית הצלחה בכך שהממשלה התירה לה, כפיצוי, לגייס כספים ברחבי המדינה למען יהודי ארץ ישראל ואף להוציא כספים מתחומי המדינה לשם כך. מלך הולנד אף אישר בחתימת ידו את כתב ההרשאה לפקוא"מ להעביר כספים לארץ ישראל. הרשאה ממין זה לא ניתנה ליהודים במדינות אירופה האחרות, ובוודאי לא בקלות רבה כל כך.

הענקת תוקף ממלכתי חוקי לפעילות הפילנתרופית של ארגון הפקוא"מ דרבנה את החוגים האורתודוקסיים המשיחיים לשנס את מותניהם, להוכיח את יכולתם וחיוניותם בתחום הארגוני והכלכלי ולגבור על רוח ההשתלבות שנשבה בקהילה המשכילית באמשטרדם. על גורמים אלו יש להוסיף את החשיבות שראו הפקוא"מ בהצלחתם לקדם את התמיכה ביהודי ארץ ישראל בתוך הקיבוץ היהודי הגדול ביותר באירופה בעת ההיא.

האמון שרכש לעצמו ארגון הפקוא"מ נוצר בזכות המסירות, ההתמדה והעבודה המאומצת שהשקיעו אנשיו, בעיקר בהשראתו של מי שעמד בראשו – צבי הירש לעהרן. במשך שנים עסק הארגון בעבודה יומיומית שוחקת ואפורה של גיוס כספים למען יהודי הארץ, עד שרכש לעצמו מעמד והכרה ועד שקנה סמכויות, לא רק באמצעות הרחבת מעגל המינוריים מן הכוללים בארץ אלא גם באמצעות הרחבת אזורי הגבייה באירופה. נכונות הקהילות לשאת פעולה עם ארגון הפקוא"מ על פי ההסדר החדש מעידה על הכרתם בסמכות הארגון כבר מראשית הקמתו. נראה שהרחבת מעגל הגבייה, לפחות בתחילתה, נעשתה בעקבות פנייה של השד"רים אל הקהילות. המציאות של קושי מצד השד"רים לגייס כספים לעומת הקלות היחסית שבה עשה זאת ארגון הפקוא"מ, הניעה את השד"רים להעביר לפקוא"מ את הסמכויות לגבות את כספי ארץ ישראל בעבורם. ואכן, כשלושה חודשים אחרי המינוי הראשוני של הפקוא"מ, בכ"ח באדר תק"ע, נענתה קהילת המבורג להודעה ששלחו לה שני השד"רים שמינו את הפקוא"מ ושלחו לארגון באמשטרדם 800 מרקים על מנת שיעבירם לארץ באמצעות 'פקידי קושטא'.³¹ עדויות על פניות דומות של שד"רים לקהילות אירופה כדי להרחיב את מעגל הגבייה אנו שומעים גם כעבור זמן. בחודש תשרי תקע"ו שלח השד"ר הצפתי אברהם בן-חסון לקהילות הולנדיות פנייה מודפסת, ובה הוא מבקש כי יעבירו את כספי ארץ ישראל שייעדו לקהילתו לידי 'פקידי עריהקודש אשר פה ק"ק אשכנזים אמשטרדם יע"א".³² גם

השד"ר יוסף דוד עייאש מקהילת ברלין ביקש, ביום י"ד באלול תקפ"א, לשלוח את כספי ירושלים ל"פקידי ומשגיחי עה"ק ירושלים" באמשרדם.³³

מאבק הפקוא"מ נגד הגעת שד"רים מארץ ישראל

סמוך להקמת ארגון הפקוא"מ התרכזה אפוא עבודתם של ראשיו בעזרה לשד"רים, מתוך ניצול קשריהם עם נדיבים ועם ראשי קהילות, ובגביית הכספים שנאספו בקופות ארץ ישראל באזורים הסמוכים לאמשרדם. השד"רים היו אוספים התחייבויות כספיות בקהילות השונות, רושמים את פרטיהן בפנקסים מיוחדים, ואת הרשימות הפקידו בידי הפקוא"מ כדי שירכוזו את איסוף הכספים בפועל בזמנים קבועים המיועדים לכך וישגרום למרכז בוויילנה או למרכז בקושטא לשם העברתם לארץ.³⁴ בהליך זה הייתה למעשה חפיפה מסוימת בין השד"רים ובין הפקוא"מ, אלא שכל עוד לא ויתרו הכוללים בארץ על זכותם לשגר שד"רים לחוץ לארץ היו אנשי הפקוא"מ חסרי אונים והתקשו להתנהל באורח רציונלי במציאות נעדרת כללי התנהגות ופיקוח. פעילותם של השד"רים הייתה בעייתית, והיה בה לעתים משום "פרצה הקוראת לגנב". לפעמים הגיעו לקהילות באירופה "שליחים לעצמם" שהתחזו לשד"רים של הכוללים, ובידם כתבי שד"רות מזויפים. הם היו מרוקנים את קופות ארץ ישראל שבקהילות בטרם הגיעו השד"רים האמיתיים, ואף הוציאו במרמה כספים מיחידים שהתפתו להאמין להם. "שליחים לעצמם" אלו נהגו בתחכום: הם היו עוברים תחילה בקהילות קטנות, מציגים כתבי שליחות מזויפים ומקבלים בערמה אישור מרבניהן על היותם שליחי ארץ ישראל; את האישורים הללו הם היו מציגים אחר כך בקהילות אחרות, שבהן הכירו את הרבנים המאשרים. כדי לסכל מצב כזה יזם לעהרן סימן מוסכם עם רבני הספרדים בירושלים, שהיה אמור להקל על זיהוי שד"ר אמיתי. הוא שלח אליהם תבנית של חותמת חדשה של כוללות הספרדים בירושלים, מתוך התניה שבכל כתב שליחות של שליח אמיתי תוטבע החותמת החדשה הזאת. רבני ירושלים קיבלו את יזמתו של לעהרן, ובחודש מנחם-אב תקע"ד שלחו מכתב לראשי הקהילה הספרדית באמשרדם ובו הם מזהירים אותם מפני שליח מתחזה הסובב תקופה ארוכה באירופה ומתעתד להגיע גם להולנד, אחרי שכבר הספיק לרוקן את קופות ארץ ישראל בהמבורג ובעמדת.³⁵ רבני ירושלים מיידעים את מכותביהם בדבר קיומה של החותמת החדשה ומזהירים אותם לבדוק היטב את כתבי השליחות שיגיעו אליהם. מובן מאליו שהחותמת המוכרת הייתה מוטבעת על המכתב עצמו לשם הדגמה. הואיל ותכליתו של המכתב הייתה להזהיר את ראשי הקהילה הספרדית באמשרדם מפני השליח המתחזה, לא ראו הכותבים צורך לציין את העובדה שהוגה הרעיון היה לעהרן. זה היה אך זמן קצר לאחר מינוי הפקוא"מ, בתקופת

המעבר שבין עיסוקה של הנהגת הקהילה המקומית בענייני ארץ ישראל ובין עיסוקו של המוסד העליקהילתי החדש בכך. רבני ירושלים, שהיו שבויים במתכונת היחסים הישנה, העדיפו להטיל את הטיפול בשד"רים המתחזים על הנהגת הקהילה המוכרת להם, ולא על הארגון הצעיר האשכנזי שעדיין לא הוכיח את עצמו. אבל ראשי הקהילה הספרדית באמשטרדם, שהכירו היטב את אנשי הפקוא"מ, העבירו להם את מכתב האזהרה ושמחו להטיל עליהם את הטיפול בשליח המתחזה. לעהרן הצעיר נטל יומה גם הפעם ולא חשש להורות לראשי הקהילה האשכנזית בהאג³⁶ להחרים את כתבי השליחות של המתחזה לכשיגיע אליהם. וכך הוא כותב בין שאר דבריו: "והשליח אמתי כי יבא דברו יהי"ן הרשאותיו ופנקסיו וכתב הכוללות כולם חתומים בחתימות ידיהם, ובחותם שקבלו תבניתו מאתנו פקיד ע"ה"ק ת"ו. אשר הי'ן לסבה ידועה ששלחנו להם תבנית חותם תבנית חדש... ואחרי הטינו שכמינו... לסבול עול עבודת הקדש בעניני ערי הקדש... מסרו הקפו"מ [הקצינים פרנסים ומנהיגים] יצ"ו [ישמרם צורם וגואלם] הענין הזה [הנזכר במכתב רבני ירושלים] בידינו להודיע דברים לקהילות הסמוכות".³⁷

המאבק בשליחים המתחזים שיום הפקוא"מ מעיד על מידת התעוזה, החשיבה היוצרת והפעילות השיטתית המונחית על פי עקרונות – סגולות שיאפיינו את הפקוא"מ גם בהמשך דרכו. גם ראשי הקהילה הספרדית באמשטרדם, שעמדו מקרוב על המאפיינים הללו, יעדיפו בעתיד להטיל על הפקוא"מ לא רק את משימת המאבק במתחזים אלא גם את הטרחה הכרוכה בדאגה ליישוב היהודי בארץ בכלל, וכן חלק ניכר ממערכת הקשרים עם הקהילות הספרדיות. בעתיד, לשמור מעגל הסמכויות של הפקוא"מ, יתחזק הקשר בינו ובין היישוב היהודי בארץ ישראל, אבל עם זאת תתערער מערכת יחסי האמון ביניהם על רקע חילוקי הדעות באשר לנחיצותו של מוסד השד"רות בכלל. לטעמו של הפקוא"מ פגמה השד"רות בתדמיתו של היישוב היהודי בארץ ושיבשה את מידת ההגינות שביקש הפקוא"מ להנהיג בחלוקת הכספים לכוללים השונים.

בין השנים תקפ"א-תקפ"ד (1821-1824) תכפו ובאו לאירופה שד"רים רבים מארץ ישראל. נהירה זו נבעה מהמצב הכלכלי הקשה שנוצר בארץ בעקבות רצח הגביר ר' חיים פרחי, שהיה שר הכספים של הפחה בעכו, ובעקבות המסים הכבדים שהוטלו לאחר מכן על הקהילות היהודיות בארבע ערי הקודש. המאבק הפרוע שהתנהל בין השד"רים על כספי הקהילות במערב אירופה גרם למורת רוח קשה לרבנים ולראשי הקהל, ולא אחת הם נאלצו, למגינת לבם, לנקוט עמדה ולעמוד לימין צד אחד נגד משנהו. אי לכך, גם אלה שדבקו באופן עקרוני בחובת התמיכה ביישוב היהודי בארץ ישראל לא ראו נחת מבואם של השד"רים. בעיות רבות נוספות היו במוסד השד"רות כולו: רבים מכספי התרומות בזבזו בגין הוצאות נסיעה ואש"ל, גובה שכר טרחתו של השד"ר היה מופרז והגיע לעתים עד כדי שליש מהסך שנותר לאחר ניכוי כל הוצאותיו,³⁸ ושליחים מסוימים סרחו ובזבזו כספים לריק.³⁹ נוסף על כך, היו שד"רים שלא הטריחו עצמם אל הקהילות

הקטנות, וכך קרה שבקופות ארץ ישראל הצטברו סכומי כסף במזומן, ומשבוששו השד"רים לבוא והכספים לא נגבו, הוסבו אלו לקופות הצדקה של עניי המקום ולצרכים אחרים של הקהילות.⁴⁰

התדמית השלילית שדבקה בשד"רים הרחיקה אותם מלכה של ההנהגה היהודית המקומית, שלעתים אף נאבקה בהם. לשם דוגמה: הרב שלמה הירשל (ברלינר), רבה של לונדון, הודיע בשנת תקפ"ד (1824) לשד"ר החסידים מצפת, ר' אביגדור מייזלס, כי לא יוסיף לטפל בענייני ארץ ישראל אם זה לא יסתלק מלונדון,⁴¹ ובאיומים דומים ניסה למנוע גם את השד"ר ר' משה מקרמניץ מלהגיע לאנגליה.⁴² הסתייגות הקהילות מהשד"רים ניוונה גם מתנאי המציאות של חיי היהודים בנכר בתקופה זו. מקצת מנהיגי הקהילות בגרמניה, לדוגמה, ביקשו להשיג חירויות אזרח, ולשם כך היה עליהם להוכיח נאמנות מוחלטת לשלטונות. בואם של שד"רים מארץ ישראל גרם בהכרח להדגשת הקשר של היהודים אל מולדתם העתיקה, והיו מנהיגי קהילות שראו בוודאי בקשר הזה פגיעה במאמצי ההשתלבות שלהם בחברה המקומית. בעיית האמביוולנטיות שבנאמנות הכפולה התחדדה עוד יותר על רקע היחס העוין של השלטונות כלפי הוצאת כספים אל מחוץ למדינה בידי השד"רים.⁴³ כל הסיבות הללו הביאו את רבה של לונדון, הרב שלמה הירשל, להפיץ בסיוון תקפ"ד איגרת בקרב בני־עדתו, ובה טען כי המטרה של מעשה הצדקה ליישוב היהודי בארץ ישראל לא תושג באמצעות בואם של השלוחים. לדעתו, ראוי לשנות את דרכי הביצוע של מצוות הצדקה ליהודי הארץ ולהעמידה על בסיס של קבע: "ליסד חברה מאת כל איש אשר ידבנו לבו, להתחייב סך קבוע כפי משאת ידו, ולשלם כל שנה".⁴⁴ ביסוס הגבייה על שיטה של קביעות היה אמור לבטל את הצורך בבואם של השד"רים ואף לפשט ולייעל את ההליכים. תפקידה של החברה החדשה שתוקם, חברת 'תרומת הקודש', היה לגייס נדבנים שיתחייבו מראש למתן סכומי כסף קבועים מדי שנה, לעסוק בגביית הכספים הללו ולשלוח אותם מדי שנה לארץ ישראל.

רעיון זה תאם את הלך מחשבתם של פקידי אמשטרדם. גם הם היו מודעים לצורך בארגון הגיוני, מסודר וקבוע של גביית הכספים. ארגון כזה היה אמור לצמצם במידה ניכרת את העלויות של מוסד השד"רות ולהגדיל את סכומי כספי התרומות. שיטת הקביעות הייתה יכולה גם לעקוף את הנוקים שהסבו המשברים הכלכליים שפקדו את אירופה מדי פעם, שכן התחייבות שיש בה יסוד של קביעות אינה מתחשבת ברגעים קשים, כאלה ואחרים, בחיי הנדבן.⁴⁵ ואכן, בסוף חודש אלול תקפ"ד אימצו פקידי אמשטרדם את הרעיון להנהיג את שיטת ההתחייבויות הקבועות והכריזו על הוספת נדבך חשוב לפעילותם – "ההכנסות החדשות" שתצטרפנה ל"הכנסות הישנות".⁴⁶ הפקוא"מ, יש להבהיר, לא ביקשו לייסד חברה חדשה במקום ארגון 'פקידי ערי הקודש', אלא באו להוסיף שיטה חדשה של גביית כספים בלי לבטל את קודמתה. על פי שיטת הגבייה הישנה, נגבו כספים מיחידי הקהל במועדים קבועים בלוח השנה העברי, באירועים בעלי משמעות

אישית־משפחתית, או כאשר הייתה נוצרת התעוררות בקרב בני־הקהילה כל אימת שהגיע אליה שד"ר.⁴⁷ על פי השיטה החדשה, לעומת זאת, אורגנה מערכת קבועה; זו התבססה על נדבנים קבועים וסכומים קבועים של תרומות, שעליהם התחייבו מראש. באופן זה נוצרה אפשרות להגיע אל קהל יעד רחב יותר, שהרי ההתעוררות לתרום ליישוב היהודי בארץ ישראל לא הונעה ממפגש חווייתי ישיר עם שליח מזדמן של ארץ ישראל ולא התבססה על מתן סכומי כסף גדולים בבת אחת, דבר שרק העשירים יכלו לעמוד בו. ההתעוררות לתרום הונעה מעצם העלאת שאלת ארץ ישראל למודעות היהודית הקולקטיבית ומעצם ההכרה בחשיבות התמיכה ביישוב היהודי. על פי שיטה זו הופנתה קריאת ההתנדבות אל כלל הציבור כולו, אל הקהילה כיחידה אחת שלמה, וגם אם סכומי ההתחייבויות היו קטנים, הנה בסופו של דבר הם הצטרפו לחשבון גדול.⁴⁸

למרות כל היתרונות הכלכליים של השיטה החדשה, נראה שעיקר הרווח היה בהרחבת קהל היעד, שהתעורר למעורבות מעשית בנושא היישוב היהודי בארץ ישראל. שאלת ארץ ישראל, שהייתה לידם של יהודים רבים שאלה רחוקה מבחינה רגשית, הפכה והייתה לשאלה ריאלית קרובה וממשית שהועמדה על סדר היום של אלפי יהודים. רווח נוסף היה בשיטה זו ליהודי ארץ ישראל. לראשונה יכלו ראשי הפקוא"מ להעריך מהו הסכום השנתי המשוער שייאסף עבור יהודי הארץ, וכך היה באפשרותם לכלכל את הוצאותיהם בהתאם.

שיטת הגבייה החדשה דרשה מפקידי אמשטרדם כשרון ארגוני והבנה פיננסית, ומי שעמד בראש הארגון, לעהרן, איש כספים במקצועו ובעליו של בנק 'הולנדר את לעהרן' באמשטרדם, אכן הוכיח את עצמו במילוי משימה זו. את משך תקופת ההתחייבות מראש הגביל לשלוש עד חמש שנים, מתוך הבנה שאנשים נוטים להסתייג מהתחייבות ארוכת טווח. עם זאת הניח שההרגל לתרום בקביעות יניע את המתחייבים לחדש את התחייבותם אף לאחר תום תקופת ההתחייבות הראשונה.⁴⁹ סכום ההתחייבות המזערית הועמד על 2.6 פלורנים הולנדיים לשנה,⁵⁰ ויש להניח שקביעת סכום מינימלי נועדה לייחס רצינות לנושא התמיכה ביהודי ארץ ישראל. בשום פנים ואופן לא הסכימו פקידי אמשטרדם לקבל סכומים קטנים יותר, שנתפסו כהבעת רצון לצאת ידי חובה בלבד. לעהרן השכיל לנצל את מעמדו הכלכלי והציבורי, ולא היסס להפעיל לחץ אישי על אנשים – ובהם קרובי משפחה, מכרים רבים ואנשים שעמדו בקשרי עסקים עם משפחתו באמשטרדם, בהאג ובערים הגדולות בהולנד ובגרמניה – כדי שייאותו להתחייב.⁵¹

לעהרן היה מודע גם להשפעה הרגשית שיש בשיגור קבלות חתומות באופן רשמי בידי הארגון. הוא הדפיס קבלות גדולות ויפות כדי לעורר רושם וליצור אמינות בעיני הציבור,⁵² והסמיך את הגבאים המקומיים להעניק אותן לנדבנים. כדי להימנע מתסבוכת בירוקרטית ומהוצאות מיותרות הוא העדיף את המגע הישיר של הגבאים עם קהל היעד כדרך ליצירת יחסי קרבה ואמינות בעיני הציבור, והמטרה העליונה הייתה הגדלת סכומי ההתחייבויות הקבועות. את שמות הנדבנים

הקבועים היה לעהרן מעביר לכוללים בארץ ישראל ומבקש כי יתפללו בעבורם על קברות צדיקים ובמקומות הקדושים. היה בכך כדי להפוך את הנדבנים לא רק לנותנים, אלא גם למקבלי תמורה.⁵³ מסתבר כי יצירת היחס האישי על כל המשתמע ממנו הייתה כה חשובה לנדבנים, עד כי לעהרן היה מאיים על מי שניסה להתחמק מהתחייבותו כי ימחוק את שמו מרשימת הנדבנים – וכך יפסיקו אנשי ארץ ישראל להתפלל לשלומם.⁵⁴

מאחר שהעתקי איגרות הפקוא"מ המצויים בידינו הם רק משנת תקפ"ו (1826) ואילך, מועט בהן המידע על אודות השנים הראשונות לפעילות הארגון. נראה שעם הפעלת שיטת הגבייה החדשה התחילו פקידי אמשטרדם לעלות על דרך של עבודה שיטתית אינטנסיבית ורחבת היקף. באמשטרדם התחייבו החותמים הראשונים לתשלום סכום שנתי של עשרה זהובים. אחרי זמן מה – הודות לתנאי שהתנו עם הקמת המסגרת הארגונית החדשה, שלא יבואו עוד שד"רים מארץ ישראל לתחומי אזור פעולתם – נוסדו סניפים גם בהאג, ברוטרדם, בערי הולנד האחרות וברחבי גרמניה.

הואיל ועל פי השיטה החדשה נעשתה הפונקציה שמילאו השד"רים מיותרת, והואיל והחלק הביצועי של תפקידם הועבר ממילא לידי פקידי אמשטרדם, הלך והתבסס מעמדו של הפקוא"מ כארגון. בעתיד עוד יוסיף לעצמו ארגון הפקוא"מ גם את הסמכות לחלק את כספי התרומות לכוללים השונים, על בסיס קריטריונים שיקבעו פקידיו על פי תפיסת עולמם.

הרעיון לבסס את מערכת התמיכה על התחייבויות כספיות קבועות הצריך הקמת מערכת ארגונית שתגיע לאנשים רבים ככל האפשר בקהילות רבות, אפילו בקטנות וברחוקות שבהן. שבועות רבים הקדיש לעהרן מזמנו למסע בקרב הקהילות הסמוכות לאמשטרדם, ואחר כך הרחיק גם להאג ולרוטרדם.⁵⁵ אולם כעבור זמן התברר לו כי לא יוכל לעשות את המלאכה בעצמו, וכי בכל קהילה, גדולה כקטנה, יש להקים מערכת ארגונית של גבאי ארץ ישראל אשר יעסקו בהשגת התחייבויות כספיות קבועות חדשות למען יהודי הארץ.

מלבד העדיפות שהייתה לפקוא"מ בארגון מערכת ההתחייבויות לעומת פעילות השד"רים, היה בארגון העליקהילתי הזה כדי לענות על הצרכים החדשים שנוצרו בעקבות התפוררות המסגרות הקהילתיות המסורתיות ובעקבות השתלטות גורמים חדשים מקרב חוגי הרפורמה על מקצת הנהגת הקהילות.⁵⁶ בקהילות ברלין, המבורג, פירט ואחרות לא היה לעהרן יכול לסמוך עוד על פרנסי הקהל, שהרי הללו ראו בקשר עם ארץ ישראל ניגוד וסתירה לאינטרסים המידיים שלהם ולשאפתם להשתלב במסגרות החברה הכללית שבקרבה חיו. האמונה בגאולה משיחית הייתה לידם אמונה אוטופית לחלוטין. בקהילות כאלה – שבהן השתמשו בכספי ארץ ישראל לצרכים מקומיים, או אפילו אסרו במפורש להעמיד את קופות ארץ ישראל – לא היה אפשר לסמוך עוד על הפרנסים. מן הדין היה לבחור אדם מהימן מבחינת הכרתו הדתית-מסורתית, שיהיה מוכן להיאבק בפרנסי הקהל נגד

מגמת ההשתמטות שלהם מתמיכה בעניי ארץ ישראל. לעתים שומה היה עליו לדרוש לממש את זכותם של יחידים להמשיך לתרום כספים דווקא למען ארץ ישראל באמצעות בית הכנסת.

את הגבאים הראשונים גייס לעהרן מקרב בני־משפחתו, הקרובים והרחוקים, מהולנד ומגרמניה, וכן מקרב העומדים בקשרי מסחר עם משפחתו.⁵⁷ כדי שהגבאי יהיה מקובל על ראשי הקהל פנה אל פרנסי הקהילות ורבניהן, וביקשם להמליץ בפניו על מועמדים שיהיו ראויים לתפקיד מבחינת הכרתם הדתית.⁵⁸ ללעהרן הייתה דעה מגובשת באשר למאפיינים האידיאליים של גבאי ארץ ישראל. מבחינת תכונותיו האישיות, צריך שתהיה לגבאי עצמו גישה רגשית חיובית לארץ ישראל ולצורכי תושביה, ובאותה מידה רצוי שיהיה ירא שמים ובעל נטייה לעסוק בגמילות חסדים.⁵⁹ אשר למעמדו החברתי בקהילה – רצוי שיהא זה אדם ידוע ונשוא פנים, וכן רצוי גם שיהיה אמיד, הן משום שיש צורך בהבנה פיננסית לניהול התפקיד וביצועו והן כדי שיוכל להשפיע על חוג מכריו בני המעמד הכלכלי המבוסס.⁶⁰ רצוי, כמו כן, שאדם זה יהיה פנוי מתפקידים ציבוריים אחרים כדי שיוכל להתמסר לתפקיד הגבאות. זו אחת הסיבות לכך שלעהרן לא הסכים לגייס לתפקיד הגבאות לא את רבני הקהילות ולא את פרנסייהן, אף שאלה היו המתווכים המסורתיים בין הקהילה ובין השד"רים כאשר היו הללו מגיעים לקהילותיהם. לעהרן הבין כי ישנו ניגוד מהותי בין מחויבותם של הרבנים כלפי בני־קהילתם ובין ההתחייבות לדאוג ליהודי ארץ ישראל, והנטייה הנפשית של "עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת" עלולה לחבל במילוי התפקיד בהגינות.⁶¹ לכן, גם אם היו מתגברים על הניגוד הפסיכולוגי שבכפל התפקידים, הרי עיסוקיהם הקבועים של הרבנים והפרנסים בענייניה הפנימיים של הקהילה היו מקשים עליהם לעסוק באינטנסיביות ובקביעות בגיוס נדבנים, מה גם שלא תמיד הייתה לרבנים השפעה חיובית על עשירי הקהל.

לעהרן הקפיד הקפדה יתרה בעניין התכונות האישיות של הגבאים, עד כי התנגד שכן יירש את אביו בתפקיד הגבאות אם לא ניהן בתכונות המתאימות.⁶² הוא אף פיטר גבאים שלא עמדו בקריטריונים שקבע, בעיקר כאשר לא עשו מאמץ מספיק, לדעתו, להתרים את בני־עדתם בעתות מצוקה.⁶³ בכל מקרה הוא עמד על כך שהפקוא"מ הם שימנו את הגבאים, בהיותם באי כוח של ארבע ערי הקודש בארץ ישראל,⁶⁴ ואפילו לאנשי ארץ ישראל עצמם לא התיר להתערב במינויים.⁶⁵ לעהרן נהג לנזוף בגבאי ארץ ישראל על קבלת הוראות מהרבנים ומהפרנסים, בעיקר כאשר העלימו עין משימוש שנעשה בכספים לצרכים דחופים של בני־קהילותיהם. במקרה אופייני אחד, שבו העבירו גבאי ארץ ישראל לידי אחד השד"רים סכום כסף בניגוד למקובל, התרעמו עליהם פקידי אמשטרדם בטענה שהגבאים הוסמכו על ידם, ולפיכך הם כפופים להם ולא לשד"ר.

יש להבחין למעשה בשתי דרגות של גבאים שמונו בידי הפקוא"מ. בקהילות הגדולות היו שני גבאים, שנשאו בתואר "גבאים כוללים דארץ ישראל", ואילו

בקהילות הקטנות היה גבאי אחד בלבד – "גבאי ארץ ישראל". עיקר תפקידו של הגבאי במסגרת "ההכנסות החדשות" היה להשיג מתנדבים קבועים רבים ככל האפשר, ולתפקיד זה התלוותה גם פעילות ביורוקרטית. על הגבאי היה להעביר לידי הפקוא"מ רשימות מדויקות של המתחייבים הקבועים, וכן היה עליו להעביר את הכספים במועדים קבועים אל המרכז באמשטרדם.⁶⁶ בתחילה היו כל הגבאים מעבירים את הכספים אחת לשנה, בחודש חשוון או בחודש כסלו, ואולם נראה שגבאי הקהילות הקטנות והמרוחקות התקשו לעמוד בכך, ולפיכך דרש לעהרן כעבור זמן כי מהקהילות הקטנות ישווגרו הכספים אל הקהילות הגדולות הסמוכות להן מדי שלושה חודשים,⁶⁷ והקהילות הגדולות תשלחנה את הכסף אל המרכז באמשטרדם פעם בחצי שנה.⁶⁸

כאמור לעיל, השיטה הישנה של גיוס הכספים לא חדלה לפעול עם תחילת פעולתה של השיטה החדשה, וגבאי ארץ ישראל היו אחראים לתפעולן של שתי השיטות גם יחד. לעהרן דרש מגבאי ארץ ישראל להעמיק את הגבייה גם במסגרת "ההכנסות הישנות". על הגבאי היה לדאוג לכך שאת "מחצית השקל" הניתנת דרך קבע בימי הפורים ואת "מתנות היד" שנהגו לתרום ביום טוב שני של גלויות, יקדישו פרנסי הקהילה וגבאי בתי הכנסת לארץ ישראל.⁶⁹ כמו כן היה עליו להשפיע על העולים לתורה בימי שבת ומועד שיועידו את נדבותיהם לאותה מטרה. באותו הקשר הציע לעהרן לגבאים להגביר את מאמציהם בימים הנוראים, בין כסה לעשור, שעה שיש ליהודי מוכנות טבעית לתרום לצדקה;⁷⁰ להציב קופות בבתי הכנסת ובבתי המדרש לאיסוף כספים בהודמנויות מיוחדות;⁷¹ להעמיד "קופות סוכנות" בין החוגגים בסעודות מצווה ושמחה, שכידוע הן שעות רצון מיוחדות;⁷² ולחלק קופות בבתי פרטיים, שתשמשנה בעיקר את הנשים. הללו היו נוהגות לתרום כספים בעת הפרשת חלה, הדלקת נרות ובעתות שמחה או מצוקה.⁷³

במגמה לייעל את עבודת הגבאים השתדל ארגון הפקוא"מ להחדיר בהם מוטיבציה והרגשת מעורבות בענייני הארץ.⁷⁴ הוא היה שולח אליהם עלונים מודפסים ובהם מידע על הנעשה בארץ, וכאשר התברר לו כי הגבאים או צאן מרעיתם אינם מבינים את הנכתב בעברית, פרסם עלונים ומכתבים גם בגרמנית ובצרפתית.⁷⁵ לצורך השגת המידע היה הארגון מבקש מיהודי ארץ ישראל לעדכן אותו בכל הקורה בארץ ללא דיחוי. מממוני הכוללים היה דורש שיכתבו לו על כל המתרחש בארץ לפחות ארבע פעמים בשנה, לא רק כדי שיהיה הוא עצמו מעודכן, אלא גם כדי שיוכל לעניין בכך את הגבאים והנדבנים,⁷⁶ וכאשר לא היו כותבים לו מהארץ היה מבקש מהם לאמת מידע ששאב מן העיתונות האירופית.⁷⁷ בכל מקרה היה הארגון מבקש ממכותביו לבל יפריזו בתיאורים קודרים של המאורעות בארץ ישראל, כי הגוזמאות אינן מתקבלות בלב השומעים.⁷⁸ במכתבים רבים מתאר לעהרן את צימאוננו הרב לקבל מידע מן הארץ ואת ציפייתו הדרוכה לבואו של הדוור: "יאמין נאמנה כי מדי יום ביומו אני שואף ומביט על המביא איגרות דברי דואר לביתי, אם יש בידו איגרת".⁷⁹

רציונליזציה ומודרניזציה בעבודת ארגון הפקוא"מ

על ההתייחסות הרצינית של לעהרן לעבודת הפקוא"מ אפשר ללמוד גם מן הסדר המופתי ששרר במזכירות הארגון. לעהרן הקפיד לנהל במדויק את חשבונות ההכנסות וההוצאות, ולמען הסדר הטוב הקפיד לשמור לא רק את המכתבים שקיבל אלא אף את העתקי האיגרות שיצאו מן הארגון אל מכותבים שונים, כולל ההעתיקים של פנקסי הקבלות.⁸⁰ הרישום של חשבונות הכספים שברשותו הוא מופתי. לכל גבאי ולכל קהילה תורמת הקצה תיק נפרד, באופן שיוכל להצליב מידע ולהשוות התחייבויות עם משלוחי הכספים, והוא הדין לגבי כל קהילה וכולל בארץ. כאשר בשנת 1840 טען השד"ר הירושלמי אהרן זעליג מן כי קיימים אי-סדרים כספיים בפעילות הפקוא"מ ודרש כי הארגון יפרסם דו"ח פומבי, השיבו לו הפקוא"מ כי אין להם מה להסתיר. בדף מודפס שהפיצו⁸¹ הם מצטטים מתוך חזון נדפס שפרסמו כבר בשנת תק"ץ (1830), בוו הלשון: "כדי לקיים 'והייתם נקיים מד' ומישראל' מצאנו נכון לפנינו להראות חשבוננו עם א"י לפני כל השולחים צרור כסף דא"י לידינו... שיוכל כל אחד ממעלת כבוד השולחים הנז' (כרים) לראות פנקסנו דא"י מקבלה והוצאה והשטרות והראיות ממה שפרענו בבית החותם מטה".⁸² על יושרם הרב מעיד השופט היהודי טוביה בועז מאמשטרדם, שבדק את ספרי החשבונות של הארגון. וכך כותבים על לעהרן רבני הספרדים בירושלים: "ותמיד כותב ומעלה על ספר כל הנידר והנידב על שמו כדמותו כצלמו, וחשבונו המסודר וז' וישר חקוקים בששר... פריטי פריטי מצטרפי... להודיע לנו מכל קוץ וקוץ... מעולם לא יצאה תקלה מתחת ידו... הפנקס פתוח לעיני השמש".⁸³

מאמצים רבים השקיע לעהרן בכל הקשור לחיסכון בהוצאות ארגון הפקוא"מ. בשנים הראשונות הרבה להוציא כספים מכיסו הפרטי לשם ביצוע פעולות ארגוניות שונות, כגון נסיעות ומשלוחי דואר. לשם כך נהג לשלב את ענייני ארץ ישראל בנסיעות העסקיות שלו כבנקאי או בנסיעותיו כמוהל לשם קיום מצוות מילה.⁸⁴ בהיותו מחוץ לביתו נהג להתארח בבתים פרטיים ולא באכסניות או בבתי מלון, הן כדי לחסוך בהוצאות והן כדי להשפיע באופן בלתי אמצעי על מארחו העשיר ועל מקורביו להצטרף למעגל המתנדבים.⁸⁵ הוא התנגד להענקת תשלום או אף לנתינת החזר הוצאות לפעילי הארגון, וטען כי מי שעושה תעמולה למען מטרה אידיאלית ומקבל שכר עבור כך אין דבריו נשמעים ומשפיעים כדבריו של מי שעושה הכל מתוך התנדבות מוחלטת.⁸⁶ אולם עם הסתעפות פעילות הארגון שינה ממנהגו, ובשנת תקצ"ו (1837) אפשר לגבאים להוציא מכספי התרומות הנכנסות סכום מסוים עבור משלוחי דואר, שאם לא כן היו הגבאים עלולים להימנע מלעשות פעולות חשובות לתועלת ארץ ישראל. באותה הזדמנות הודיע לעהרן כי הפקוא"מ זוקפים את הוצאות הדואר, הפנקסנות ושכר הסופרים המועסקים על ידם על חשבון כספי ארץ ישראל, בניגוד למה שנהגו בעבר.⁸⁷

מכתביו של לעהרן ארוכים וכתובים בכתב יד צפוף, בלי להשאיר נייר חלק בשולי הדפים. הוא מציין עובדה זו כדוגמה לדרך שיש לנקוט כדי לחסוך – הן בגלל הוצאות חומר הכתיבה היקר והן בגלל משקלייתר של דבר הדואר העולה הון רב. בכל מקרה הוא מבקש ממכותביו שהצורך לחסוך לא יבוא על חשבון המידע שהוא מעוניין בו מאוד.⁸⁸

כשם שדאג לייעל את עבודת הגבאים ולחסוך בהוצאות, כן דאג לעהרן לייעל את דרכי העברת הדואר, הן מבחינת מהירות הגעתו והן מבחינת ההוצאות הכרוכות במשלוח. כדי להבטיח שהאיגרות אכן תגיענה לתעודתן, ביקש לעהרן שכל מכתב יישלח אליו בשני עותקים ובדרכים נפרדות, וכך יובטח שיגיע אליו עותק אחד לפחות.⁸⁹ בדרך זו נהג גם הוא עצמו כאשר היה שולח לארץ איגרות בעלות חשיבות. בשנת 1831 כבש מוחמד עלי את ארץ ישראל ודומה היה כי השליט החדש, שהנהיג סדרים מתוקנים, ייעל באופן משמעותי גם את שירות העברת דברי הדואר. אי לכך ביקש לעהרן מר' ישראל משקלוב, ראש הכולל הפרושי בצפת, כי יציע למושל החדש להקים מערכת דואר בארץ ישראל כדי להבטיח העברת דואר באופן מסודר ובטוח וכדי לחסוך את סכומי הכסף הגדולים ששולמו לבלדרים האישיים המוליכים את הדואר מן הארץ לקושטא.⁹⁰

מפעם לפעם ניסה לעהרן שיטות חדשות לייעול ולחיסכון במשלוח דברי דואר. בשנת תקצ"ד (1834) ביקש מר' ישראל משקלוב כי ישלח אליו את הדואר באמצעות הקונסול האנגלי בביירות, וזה יעבירו בדואר הדיפלומטי ללונדון לידי הנדבן אשר ב"ר שמשון, והוא יעביר את הדואר לאמשטרדם. בדרך זו, כך הנית, יגיע הדואר במהירות גדולה יותר.⁹¹ כעבור חודשים אחדים, כשנודע ללעהרן על מינויו של היהודי משה פיג'וטו לקונסול הולנד בביירות, הציע להעביר את הדואר באמצעותו ישירות לאמשטרדם.⁹² ואכן, החל ממחצית שנת תקצ"ד שיגר לעהרן את האיגרות באמצעות הדואר הדיפלומטי ההולנדי. בשלב הראשון נעשה הדבר בעזרת תשלומי שוחד, וביום כ"ד בחשוון תקצ"ו הודיע לעהרן לר' ישראל משקלוב כי השיג הרשאה רשמית מטעם ממשלת הולנד להשתמש בשירותי הדואר הדיפלומטי שלה, וכי הקונסולים ההולנדים בנמלי סוריה קיבלו הודעה רשמית על כך. בהשגת ההיתר המלכותי ראה לעהרן הישג גדול: "כי מלבד רווח דמי הדואר מקושטא עד עיר המלוכה האג, עוד יבוא עי"ז [על ידי זה] חיש מהר".⁹³ במשך הזמן התעוררו בעיות בשל ניצוליתר של זכות זו, ומשה פיג'וטו, הקונסול ההולנדי בביירות, וכן השגרירים בקושטא ובווינה, התלוננו על כובד האיגרות.⁹⁴ אך לעהרן לא הסתפק בהישג המרשים הזה וביקש להוסיף ולייעל עוד יותר את משלוח דברי הדואר. ביום כ"ב בתמוז תקצ"ז הודיע כי מצא דרך חדשה, תכופה יותר, למשלוח דואר – באניית קיטור הנוסעת בקו מרסיי-ביירות שלוש פעמים בחודש. אי לכך הוא מבקש כי מעתה ישתמשו מכותביו בארץ בדרך מהירה זו.⁹⁵

מערכת שיגור הכספים לארץ ישראל הייתה סבוכה יותר ממשלוח האיגרות. עד שנת תק"ע (1810), וגם לאחר הקמת הפקוא"מ, עסקו 'פקידי קושטא' בהעברת

כספי מערב אירופה לכוללות הספרדים בארץ. לא ידוע לנו במדויק באיזו דרך שוגרו הכספים ממערב אירופה לקושטא ומשם לארץ ישראל. העברת הכספים ממערב אירופה לקושטא נעשתה באמצעות המערכת הבנקאית הבינלאומית, ומשם הועברו הכספים בידי בלדרים או באמצעות חלפנים שפעלו בערי החוף של סוריה. ידוע לנו על מקרים שבהם היו שליחי הכוללים יוצאים לביירות או לארם צובא כדי לקבל את הכסף מידי החלפנים, ומשם היו מגיעים צורות הכסף בידי השליחים המיוחדים. הפקוא"מ העדיפו מלכתחילה את שיטת העברת כספי התמיכה באמצעות "כתבי חילוף" ("פוליסא די קמביא"). פקידי אמשטרדם היו מודיעים ל'פקידי קושטא', ובד בבד גם לכוללות הספרדים בארץ,⁹⁶ על חלקו של כל כולל בכספים הנשלחים. בה בעת היו שולחים ל'פקידי קושטא' באמצעות 'בנק הולנדר את לעהרן' באמסטרדם כתבי חילוף, שאת תמורתם היו גובים 'פקידי קושטא' באחד הבנקים שעמם עבדו.

בכל הקשור למשלוח הפוליסות נהג הפקוא"מ משנה זהירות. כשם שנהג לשלוח איגרות חשובות בשני עותקים ובדרכים נפרדות כדי להבטיח שאיגרת אחת לפחות תגיע לתעודתה, כך נהג לשלוח פוליסות בשני עותקים. בשנת תקפ"ז נשלחו הפוליסות לכוללות החסידים בארץ ישראל בשתי דרכים: האחת לכוללים והאחרת לסוכן הכספים היהודי שמעון ברסלר, שישב בקושטא והעביר את הפוליסות אל הממונים בצפת ובטבריה. הכוללים הוזהרו, כמובן, לפדות רק פוליסה אחת ואת העתקה להשמיד.⁹⁷ בדרך זו נהג הפקוא"מ לשלוח את הכספים לכוללות החסידים בצפת ובטבריה מאז תחילת הקשר הרשמי ביניהם בשנת תקפ"ה (1825). אלא שדרך זו הייתה מורכבת, מסורבלת וארוכה. אחרי שממוני הכולל היו מקבלים בדואר את כתב החילוף, היו מוסרים אותו לטיפול לקונסול האוסטרו-רוסי בעכו או בביירות, והקונסול היה נותן את תמורת הפוליסה להנהגת הכוללים רק לאחר שהתקבל אישור מסוכני המשנה שלו בקושטא שהתחייבות 'בנק הולנדר את לעהרן' אכן כובדה.⁹⁸ לעתים, כדי להקל עליהם, היה הפקוא"מ שולח אליהם את כתב החילוף ללא ציון שם הנמען. במקרה כזה לא היו ממוני הכולל בארץ תלויים בבא כוח מסוים בלבד, והם היו רשאים לרשום במסמך את שמו של בא כוח מזדמן כלשהו.⁹⁹ ואכן, רק לאחר שאימו הכוללים להעביר את הפוליסות לסוכן אחר, הסכים הקונסול האוסטרו-רוסי בביירות, אנטון קטפאגו, למסור להם את מחצית הסכום שהיה רשום בכתב החילוף מיד, ואילו את המחצית השנייה לשלם רק לאחר קבלת האישור הבנקאי על העברת הכסף מאמסטרדם.¹⁰⁰ ואולם הפקוא"מ לא שבעו נחת גם מהסדר זה. קטפאגו הפיק רווחים ניכרים מעסקת המרת כתבי החילוף: הוא מכר אותם לסוחר בקושטא וקיבל את כל התמורה הכספית בו במקום, ואילו את יתרת התשלום לכולל עיכב עד שהגיע לידי האישור הבנקאי מקושטא; בתקופת ביניים זו הרוויח ריבית נאה על הכספים שהחזיק. הניצול הזה חרה ללעהרן, ובחודש חשוון תקפ"ז פנה אל משפחת הקונסול ההולנדי בביירות, הגבירים לבית פיג'וטו, וביקשם כי ייתנו אמון בפוליסות שלו ויפדו אותן מידי

ממוני הכוללים במלוא הסכום, בלי להמתין להגעת האישור הרשמי על הפקדת הכסף בבנק בקושטא.¹⁰¹

לעהרן חיפש ללא הרף פתרונות יצירתיים לבעיית העברת הכספים. ביום ו' באייר תקצ"א (1831) הוא מודיע לכוללות הספרדים בירושלים על החלטתו שלא להשתמש עוד ב'פקידי קושטא' כמתווכים בהעברת כספי ארץ ישראל. את החלטתו הוא מנמק בירידת ערך הכסף המומר ממטבעות אירופיים למטבע תורכי בידי 'פקידי קושטא' ובעיכוב הרב בהגעת הכספים ליעדם. הוא מודיע כי מעתה יעביר ארגונו את הכספים לארץ ישראל, וזאת במטבעות אירופיים, באמצעות אניותיו של יעקב מינרבי, איל הספנות היהודי, העושות דרכן מטרייסט לחופי ביירות ואלכסנדריה. לדבריו, יעקב מינרבי מוכן לעשות זאת בלא נטילת דמי עמלה.¹⁰² מאוחר יותר יכריז לעהרן כי "לא מצאנו שום תועלת מכל מה שהחלפנו אמרים עם הפקידים... אין אנו צריכים לפקדי קושטא הי"ו". הוא מצהיר כי אינו חושש מתגובתם על שהוא מפעיל מדיניות חדשה, ואפילו אינו רואה כל צורך להתנצל בפניהם.¹⁰³ מאמצע שנת תקצ"א (1831) שולח לעהרן את הכספים המיועדים לכוללות הספרדים והחסידיים באמצעות אניותיו של יעקב מינרבי, אך עד מהרה הוא מגלה כי באלכסנדריה משלמים הכוללים לסוכנים שונים 5-7 אחוזים מן הכספים עבור הולכתם לצפת, סכום שנראה מופרז בעיניו. על כן הוא מבקש לברר אם דמי העלות להולכת הכספים מנמל ביירות לארץ אינם זולים יותר.¹⁰⁴ בה בעת הוא מציע לכוללים לשלוח שליח משותף לאחת מערי הנמל כדי לקחת את הכספים בעצמם. כאשר הוא נוכח לדעת כי הכוללים יתקשו לטפל בעצמם בשחרור חביות הכסף מן הנמלים, הוא מחליט בראשית שנת תקצ"ה לשלוח את חביות הכסף אל הקונסול משה פיג'וטו בביירות.¹⁰⁵ אולם פרשת העברת הכספים מביירות לארץ ישראל הייתה סבוכה יותר מכפי שראה אותה לעהרן ממקום שבתו באמשטרדם. גם משה פיג'וטו וגם הכוללים העדיפו שהכספים יועברו באמצעות מתווכים מקצועיים; לפיג'וטו היו סוכני משנה שאותם היה מעוניין להעסיק, וגם למנהיגי הכוללים היו בביירות סוכנים שעסקו בעניינים נוספים, כמו העברת דואר, שתדלנות, טיפול בשד"רים עוברים ושבים וטיפול בעולים. לעהרן נאלץ אפוא לוותר ולהסכים בדיעבד לשירותיהם של מתווכי כספים נוספים.¹⁰⁶ עם הקמת הקונסוליה האנגלית בירושלים באביב תקצ"ט (1839) נפתחה בפני לעהרן הזדמנות חדשה לשפר את דרכי העברת הכספים – מעתה הוא שולח את הכספים ישירות לקונסוליה בירושלים באמצעות בית המסחר קולבי בביירות. עם זאת הוא מזהיר את המקבלים בירושלים לבל ייפלו ברשת המיסיון הבריטי המופעלת, לדעתו, על ידי הקונסוליה.¹⁰⁷

סוגיית העברת הכספים לכוללות הפרושים הייתה סבוכה עוד יותר. כאן נוספו על הבעיות הפיננסיות שתוארו לעיל גם מידה לא־מבוטלת של יוקרה, חשדנות וניגודי אינטרסים. מאז פשרת תקפ"ב העביר הפקוא"מ את הכספים המיועדים לכוללות הפרושים וחב"ד באמצעות פוליסות בנקאיות לוויילנה, ומשם היו עושים

הכספים את דרכם לארץ עם "מובילי הברכה" אחת לשנה, בתקופת הקיץ, ומגיעים אליה בתקופת הימים הנוראים או בתחילת הסתיו.

ביום ד' באלול תקפ"ט (1829) פנה לעהרן אל 'רוזני וילנה' בבקשה שיסכימו לשינוי בסדרי העברת הכספים, כך שהכסף לפרושים יישלח ישירות לארץ באמצעות פוליסות הניתנות לפדיון בעכו או בביירות, באותו האופן שהפקוא"מ שלח את כספי החסידים. העילה לבקשתם הייתה דאגה לביטחונם של משלוחי הכספים בדרכם מאמשטרדם לוילנה והחשש שיוחרמו בידי השלטונות הרוסיים, האוסרים על איסוף כספים עבור יהודי ארץ ישראל ועל הוצאת כספים מתחומה של רוסיה לתחומי האימפריה העותומאנית.¹⁰⁸ 'רוזני וילנה' התנגדו, כצפוי, לבקשה זו בתקיפות רבה, והפקוא"מ נאלצו לקבל את דעתם ולהמשיך לשגר את כספי הפרושים באמצעות וילנה כבעבר. בשנת תקצ"א (1831) העבירו הפקוא"מ לראשונה את כספי הספרדים והחסידים באמצעות אניותיו של סר יעקב מינרבי, ומאחר שבאותה שנה חל שיבוש בדרכי העברת הכספים מאמשטרדם לוילנה, ניצלו הפקוא"מ את ההודמנות והעבירו בדרך הים גם את כספי התמיכה בפרושים שבצפת ובירושלים.¹⁰⁹ 'רוזני וילנה' לא היו מוכנים בשום פנים ואופן לעבור לסדר היום על המדיניות החדשה והתנגדו להפיכת התקדים של שנת תקצ"א לנוהג קבוע. הם תבעו בתוקף כי כספי הפרושים יועברו אך ורק דרכם ודחו את הטענה כי משלוחי הכספים בדרך הים בטוחים ויעילים יותר. לעהרן נסוג לנוכח תקיפותם של 'רוזני וילנה' ולא ביקש עוד את רשותם. בינו לבין עצמו הוא מתנחם בעובדה שלפחות הכספים הנשלחים לרוסיה אינם נופלים טרף לידי הקונסולים שבערי החוף.¹¹⁰ הוא נאלץ לקבל גם את תביעתם של 'רוזני וילנה' לבל ישלח כספים לפירעון חובות הכולל אל ר' ישראל משקלוב, ולעומת זאת הם מתירים לו לשלוח ישירות לארץ מענקי כסף ליחידים.¹¹¹

ביום ט"ו בשבט תקצ"ו (1836) מחדש לעהרן את פניותיו ל'רוזני וילנה' בעניין משלוחי הכספים ומציע לשגר מעתה את הכספים לארץ באמצעות בנק רוטשילד בפריז ואניותיו של יעקב מינרבי. העילה לחידוש הפנייה קשורה הפעם בעיכוב הגעת הכספים מוילנה לארץ ישראל וההלוואות בריבית גבוהה שנטל כולל הפרושים כתוצאה מכך כדי לכסות את גירעונותיו ולקיים את נפשות בניי הכולל.¹¹² כעבור שבועיים, בראש חודש אדר תקצ"ו, מוסיף לעהרן וטוען כי נודע לו ש"מובילי הברכה" מוילנה גורמים לכולל הפסדים ניכרים בשל המרת הכספים הנעשית בקושטא. לדבריו, המטבעות התורכיים מאבדים אחוזים ניכרים מערכם בשל האינפלציה הכרונית השוררת ברחבי האימפריה העותומאנית. הוא חוזר על דבריו מן העבר שסכנה חמורה מרחפת על משלוחי הכספים עם מסירתם ל"מובילי הברכה" בכל הדרך הארוכה מרוסיה לארץ ישראל ומסתייג מטענת הרוזנים ש"המעות שומר את מוליכיו".¹¹³ הוא טוען כי מחובתו כלפי התורמים לדאוג כי הכסף יישלח בדרך היעילה ביותר, דהיינו דרך בנק רוטשילד ובאניותיו של מינרבי, המבטחות בחברת הביטוח 'לויס' בטריסט את משלוחי הכספים שהן

המניעים לפעילותו של ראש הפקוא"מ, צבי הירש לעהרן

לא נוכל להבין כהלכה את מכלול פעולות ארגון הפקוא"מ והתייחסותו לנושאים שונים בלי להתייחס למניעיו האישיים של צבי הירש לעהרן, אשר החל משנת תקע"ז (1817), וקרוב לוודאי שעוד קודם לכן, היה האישיות הדומיננטית בארגון הפקוא"מ.

צבי הירש לעהרן נולד בשנת 1784 לאביו הדיין ר' אברהם משה לעהרן, בן למשפחת בנקאים עתירת נכסים שמוצאה מגרמניה. ראשי המשפחה שימשו פרנסי קהל והיו מעורבים בחיי הקהילה האשכנזית האורתודוקסית בהאג ובאמסטרדם. הנטייה לשררה ולמנהיגות בולטת באישיותו של לעהרן כבר באמצע שנות העשרים לחייו. בהיותו חדור אמונה בצדקת דרכו לא חשש להקריב קרבנות אישיים למען רעיונות ומנהגים שבהם דבק. כך, לדוגמה, קיבל על עצמו גלות מעירו אמסטרדם ואחר כך גם מהאג בגלל מנהגי התפילה המיוחדים שהנהיג במניין הפרטי שהקים בביתו.¹¹⁶ גם עיסוקו בלימוד קבלה, וכן מנהגי פרישות וחומרות יתרות שהיה גוזר על עצמו – כגון צומות, סיגופים וטבילה במקווה לשם היטהרות – מעידים על דרכו להחמיר בכללי התנהגות הלכתיים. ההחמרות שהחמיר על עצמו באורחות חייו, אמונתו בצדקת רעיונותיו, דבקותו במטרה ונכונותו להתמסר להגשמתה גם כשהדבר כרוך בווייתורים אישיים, ומעל לכל, נטייתו הטבעית לשררה – תכונות אלו הכשירוהו להיות הרוח החיה בארגון הפקוא"מ ומנהיגו הבלתי מעורער.

למען עיסוקיו בארגון הפקוא"מ היה עליו להקריב קרבנות אישיים נוספים. כבר בתחילת פעילותו השתחרר לעהרן מן העיסוקים המשפחתיים בבנק 'הולנדר את לעהרן' כדי להתפנות כל כולו לעבודת הארגון. התמסרותו זו לא הותירה לו פנאי לקבוע עתים לתורה כפי שרצה, ולא אחת הוא קובל על כך.¹¹⁷ כמות המכתבים האדירה שהיה כותב במו ידיו לקהילות ולגבאי ארץ ישראל מוכיחה כי אלה מילאו את רוב עתותיו, עד כי לעתים קרובות נאלץ לכתוב את המכתבים בשעות הלילה המאוחרות.¹¹⁸ לעהרן מעיד על עצמו כי הוא אדם חולני וחלוש בגופו, וכי לעתים אוסרים עליו הרופאים לצאת לדרך רחוקה, ובעיקר מזהירים אותו לבל יצא למסעות ימיים.¹¹⁹ למרות איסורי הרופאים יצא לעהרן מדי קיץ למסע התרמות וחיוק יסודות ההתנדבות למען ארץ ישראל.¹²⁰ הדרך שבה מילא את תפקידו בארגון הפקוא"מ אינה מותירה צל של ספק כי מערכת ערכים מגובשת ואידיאולוגיה ברורה הנחו את האיש בעבודתו. במכתבים רבים הוא מתייחס לתפיסות המסורתיות על חשיבות התמיכה ביהודי ארץ ישראל:¹²¹ בזכות ישיבתם של היהודים בארץ ישראל אפשר לקיים כהלכה את מצוות קידוש החודש;¹²² מצוות יישוב הארץ, גם בחורבנה, שקולה כנגד כל המצוות;¹²³ בעצם ישיבת יהודים בארץ ישראל הם "מגינים בזכותם על הגולה כולה ומקריבים

הגאולה";¹²⁴ אם לא תינתן תמיכה ליהודי הארץ יתנחלו בה הגויים, "כי מבלעדי זאת ח"ו יוכרחו יושבי[ה] לעזוב הארץ הקדושה וישלטו זרים בכל המקומות המקודשות, בתי כנסיות ובתי מדרשות, וגם במקומות נוחי נפש";¹²⁵ ליהודי הגלויות יש מחויבות כלפי יושבי הארץ מפני שהם סובלים את חוליי הגולה ובזכות תפילתם מתקיימת הגולה, "כי העם היושב בה נשוא עון וסובלים עול צרות צרורות, ואכן חליינו נשואים ומכאובינו סבולים".¹²⁶ מלבד הנימוקים האמוניים יש בתמיכה ביהודי הארץ משום קיום מצוות החזקת תלמידי חכמים, מצוות פדיון שבויים וכן מצוות החייאת נפשות רעבים.¹²⁷ מלבד אלו הוא מעלה טענה לאומית פשוטה: ארץ ישראל היא נחלת אבותינו, ומי שאינו תומך ביושביה אינו מאמין בזכותנו עליה. וכך הוא כותב לגבאי ארץ ישראל בבינגן: "החובה מוטלת על כל אדם מישראל להחזיק ידי אחינו עניי א"י ת"ו ולמה ימשוך את ידו ממצוה זו. הן בעון רבים המתפרצים היום האומרים אין לנו חלק בא"י ולא נחלה בנחלת אבותינו, ארץ מגורתנו היא נחלתנו, מהם לא יפלא בעינינו".¹²⁸ לעהרן מוסיף כי אפילו הנוצרים, שארץ ישראל אינה נחלת אבותיהם, עושים למען אחיהם הנמצאים בארץ, וכיצד לא יעשו כן היהודים עצמם? "ומה נשיב ליום פקודה אם ישבנו פה על אדמת נכר... ולא עלינו לארץ ישראל הנבחרת וגם טובת יושבי[ה] לא דרשנו?"¹²⁹ לעהרן עצמו לא עלה לארץ ישראל ואף לא ביקר בה מימיו, ובפעילותו למענה ראה תחליף למצוות ישיבת ארץ ישראל: "שיחשב לי כאילו זכיתי למצות ישיבת א"י ת"ו".¹³⁰ במכתב לר' משה סופר הוא כותב: "אינני מחזיק טובה לעצמי על השתדלותי בעד עניי א"י כי בזה פוטר אני את עצמי מלעלות כעת לארץ הקודש, שהוא דבר קשה לרך וענוג וחלוש דעת כמוני, להפרד מאחרי אוהבי וליסע בדרך ים ולהסתכן בסכנת דרכים. וגם הישיבה בקדש קשה לרך לבב כמוני".¹³¹ בשנת תקצ"ג, משמתעוררת בקרבו ציפייה משיחית עזה, כותב לעהרן לר' ישראל משקלוב בצפת כי אחירחתנו, עקיבא לעהרן, מפציר בו מאוד כי יעלו יחד לארץ ישראל, מפני "שעם כל העסק בעד א"י איני יוצא חובת עצמי, וחובה עלי לעלות".¹³² לעהרן מביע את השתוקקותו העזה לעלות, אבל מעדיף להסתתר מאחורי הטענה שעדיין עליו לעמול בחוץ לארץ "עד אשר אזכה לקבוע ההכנסה בעה"י [בעזרת ה' יתברך] יותר חזק, גם להרחיב גבול ההכנסה במקומות שעדיין לא הוקבעה שם".¹³³ פעמים מספר הוא מציין כי הוא עוסק במסירות במצווה זו מכיוון שאין לה תובעין: "ואחד מן הטעמים שהרביתי השתדלותי כל-כך במצוה זו וכתתי רגלי למרחוק לעורר לבות רודפי צדקה... כי זה מצאתי בספר חסידים, מצוה שאין לה תובעין ראוי להתאמץ בה ביותר".¹³⁴

למרות היותו הדמות הדומיננטית בקרב עמיתיו בפקוא"מ, התקבלו כל ההחלטות, בעיקר המהותיות שבהן, במעמד כל חברי הארגון.¹³⁵ ואכן, כך מעיד לעהרן על עצמו גם בתקופת גלותו בהאג: "לא נפרדתי ח"ו מחברי פקדי ומשגיחי עה"ק... ועצת ה' תנחנו בעצה ובהסכמה אחת".¹³⁶ לעתים העביר לעהרן את מכתביו מהאג לחתימת עמיתיו באמשטרדם,¹³⁷ אולם לא תמיד נהג כך, בעיקר כאשר

נראה לו שהעניין אינו סובל דיחוי. הוא אינו מסתיר את העובדה כי למעשה הוא הקובע את מדיניות הארגון; אך עם זאת הוא אינו מבקש ליטול עטרה לעצמו אלא פונה למכותביו בבקשה להתייחס במכתביהם לא רק אליו אישית אלא גם לשאר עמיתיו בפקוא"מ: "הגם שהכל נעשה בעה"י [בעזרת ה' יתברך] עליידי בהיותי מופנה לכך, כי פניתי מכל עמלי מסביב".¹³⁸ הגיעו דברים לידי כך שהארגונים והאנשים שבאו במגע עם הפקוא"מ התרעמו על כי לעהרן הוא האיש הקובע בארגון, ואף התלוננו בפני עמיתיו על כך. הללו הבהירו כי התלונות "על חברנו הכותב הלו... כאילו מדעת עצמו עשה כלום, לא כן הוא... כי כל מה שעשה, עשה במועצה ובהסכמת כולנו".¹³⁹ את התחושה לגבי מעמדו של לעהרן בארגון הם מסבירים בכך שהוא המשתדל הגדול ביותר מקרב עמיתיו לטובת עניי ארץ ישראל.¹⁴⁰ כך גם מגוננים עליו חברי הפקוא"מ מפני 'פקידי קושטא' שהתלוננו על מידת תקיפות מכתביו: "כי אין כמוהו בכל הארץ בהשתדלות טובת ותועלת כל יושבי א"י".¹⁴¹

לעהרן הקפיד לשמור הלכה למעשה את הכלל ש"צדקה מתחלקת בשלושה".¹⁴² סביר לגזור גזירה שווה ולהניח כי גם כל העניינים הקשורים בהכרעות כספיות של הפקוא"מ נחתכו ונחתמו על דעת שלושה או ארבעה מראשיו. יתר על כן, בהכרעות קשות – כגון הפשרות בעניין חלוקת הכספים לכוללים או אימוץ הרעיון של הקמת המסגרות של מתנדבים קבועים, ובעיקר עניין ההחלטה שלא לאפשר עוד את בואם של שד"רים מארץ ישראל – שיתף הפקוא"מ גם את שלושת רבני הולנד בהחלטות, זאת אף שבנושאי גביית כספים וחלוקתם ראה לעהרן את עצמו בפרט ואת ארגון הפקוא"מ בכלל כבעלי אוטוריטה עדיפה מזו של הרבנים, וההסתייעות בהם נעשתה לצורך גיבוי הפקוא"מ בלבד.¹⁴³

במכתבים משנות השלושים נחשף בעליל המניע העיקרי לפעילותו של לעהרן בכל הקשור להקמת הארגון והתמדת קיומו, והוא הבטחת המשכיות קיום היישוב היהודי בארץ עד לביאת המשיח בשנת ת"ר (1840).¹⁴⁴ אין בידינו משנה אידיאולוגית ערוכה ומסודרת בדבר השקפתו המשיחית של לעהרן, ורק אגב התייחסותו אל מאורעות התקופה אנו מתוודעים להשקפת עולמו. באופן כללי אפשר לומר כי לעהרן מאמין בביאתו של המשיח בשנת ת"ר ומודהה עם התפיסה המשיחית האסכטולוגית אשר על פיה יתרחשו בעולם, לפני הופעתו של המשיח, מאורעות אפוקליפטיים, המכונים בספרות המסורתית "חבלי משיח". תכליתם של מאורעות אלו היא לעורר את העם לתשובה ובכך לפנות דרך לביאת המשיח. הופעת המשיח כשהיא לעצמה, לאחר תהליך התשובה, תהא במסגרת של פעילות אלוהית נסית, חד-צדדית, ואין לאדם כל אפשרות להשפיע עליה. עם הופעת המשיח יפתח עידן חדש בתולדות עם ישראל וההיסטוריה האנושית.

בקיץ שנת תק"ץ (1830) יצא לעהרן למסע התרמות ותעמולה למען יהודי הארץ בעריה של גרמניה. עם שובו להולנד בשנת תקצ"א הוא מבטא לראשונה במפורש, ללא כחל וסרק וללא חשש, את האמונה בביאת המשיח בשנת ת"ר:

"הישועה הפשוטה והקרובה כתקנתנו היא ביאת המשיח, ונחיל לקב"ה כי לא רחקה הישועה. רבים וכן שלמים אמרו כי לא יאחר משנת ת"ר הבעל"ט".¹⁴⁵ כעבור כשנתיים, בשנת תקצ"ג (1833), הוא חוזר וכותב: "הנה שנה הזאת שנה שביעית כידוע ונשארה עוד שמיטה א' [חת] [שבע שנים] לתשלום ת"ר".¹⁴⁶ ובראשית שנת ת"ר, במכתב לר' משה סופר מפרשבורג הוא כותב: "ועיני לשמים תהי' [ה] השנה הזאת שנת גאולה וישועה, ונעלה לציון ברינה ושם נעבוד ד' שכם אחד ובתורתו נהגה יומם ולילה".¹⁴⁷ להערכתו, אין סיכוי לביאת הגאולה בבחינת "אחישנה" באמצעות קיום קפדני של התורה והמצוות, וזאת מחמת ירידת הדורות והתמעטות יראי ה', "ולא נראה לי שבדרך הנהגת העולם מזה מאה שנים עד כה, שהדורות מתמעטות בהשגה ובקדושה וטהרה שיש אפשרות שיבוא לכלל כלו זכאי".¹⁴⁸ מתוך בחינת המצב המוסרי של הדור נוטה לעהרן לדבוק באפשרות השנייה, דהיינו שהגאולה תהיה בבחינת "בעתה"; ו"בעתה" – הגאולה שזמנה קצוב מראש – היא לדעתו שנת ת"ר.

את עקבות חבלי משיח ומימושם רואה לעהרן במאורעות אפוקליפטיים שהתרחשו בזמנו; מאורעות פוליטיים, כלכליים ופגעי טבע. לפיכך הוא פונה לר' ישראל משקלוב כדי ש"ירבה אהבה אחוה ורעות ויתעורר רחמים שיבוא משיח צדקנו בב"א [במהרה בימינו אמין]. ירבה תפילה על כל הגולה שיקלו חבלי משיח".¹⁴⁹ כסימוכין לחיזוק השקפתו בדבר סמיכותם של חבלי המשיח הוא מציין את מאורעות קיץ תק"ץ (1830), שכללו אישקט פוליטי ומרידות בפולין ובמדינות מערב אירופה: "הרעש המתהווה כעת בעולם בכמה מדינות... מי יודע אם אין בה הכנה לביאת מלך המשיח, שהקב"ה מורה בזה למלכי ארץ, כי הוא לבדו הממליך מלכים ולו יאתה המלוכה, וצמח דוד יצמיח וקרנו ירום ותשוב המלוכה לירושלים".¹⁵⁰ במכתב אחר המתייחס למרד של הבלגים בשלטון ההולנדי ולהכרזתם בשנת 1830 על הקמת מלוכה בלגיה העצמאית, הוא אומר: "תקצר היריעה מהכיל ספור השערוריות וההכבדות שנתחדשו. עינינו לשמים, כי כל זה סימן טוב לישראל כי קרבה שנת הגאולה והישועה".¹⁵¹ לצערו של לעהרן לא כולם תופסים את משמעות המאורעות הפוליטיים של התקופה כמוהו, ולפיכך אין פניהם לעשיית תשובה. ולכן, כמובן, אפסו הסיכויים לגאולה קרובה יותר, בדרך של "כולו זכאי": "כי לא דבר ריק הוא עניין המרידה במלוכויות שנתהווה בעולם... אילו כל העולם יחשבו כמוני וכמו רבים ושלמים שחושבים כמו כן, כי הגענו לימות המשיח... וישובו אל ד' בכל לבבם ובכל נפשם, כבר היינו נגאלים. אך בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] הרבה מייחסים הכל למקרים טבעיים, כמנהגו של עולם, ואינם שמים לב שכבר הגענו לערב שבת אחר חצות, ירחם ד' וברחמים גדולים ויקל מעלינו חבלי משיח".¹⁵² בהתאם לדברי התלמוד במסכת מגילה כי "מלחמה נמי אתחלתא דגאולה היא",¹⁵³ צופה לעהרן התפשטות של מלחמות נוספות בעולם בעקבות כיבוש ארץ ישראל וסוריה בידי מוחמד עלי. לדעתו, עתיד קיסר רוסיה לעזור לשולטן התורכי במלחמתו נגד מוחמד עלי. הוא מניח כי מדינות

נוספות, בעלות אינטרסים פוליטיים, כלכליים ומדיניים באזור, כגון צרפת, אנגליה ואוסטריה, תתערבנה במלחמה עתידית זו בין השולטן ובין מוחמד עלי, על ספה של ארץ ישראל. והוא מסכם: "אולי היא עת קץ ומני'ה] ובי'ה] תצמח הגאולה והישועה".¹⁵⁴

אף בהתפשטות תנועת הרפורמה בגרמניה ובירידה הרוחנית המתלווה לכך רואה לעהרן אחד מסימני הגאולה הקרבה, כדברי המשנה: "בעקבות משיחא חוצפה יסגא... וחכמת סופרים תסרח ויראי חטא ימאסו והאמת תהא נעדרת, נערים פני זקנים ילבינו וגו'".¹⁵⁵ מצד אחד הוא דואב על התפשטות נגד הרפורמה, אולם מצד אחר הוא מתנחם בדברי חז"ל, שדווקא העדר האמונה הוא מאותות הגאולה הממשמשת ובאה. במכתבו לר' משה סופר, לאחר תיאורים ספוגי צער על התפשטות תנועת הרפורמה בגרמניה ובארצות הסמוכות לה, הוא מביע את אמונתו כי "כל זה מורה היותנו סמוכים לעת קץ הגאולה והישועה קרבה לבוא".¹⁵⁶

על פי ההשקפה המסורתית, שלעהרן דבק בה, תבוא הגאולה בפתאומיות ותהיה כולה פעילות שמימית, ולכן אין בני אדם רשאים לנסות ולהקדימה באמצעות "דחיקת הקץ".¹⁵⁷ תפיסה זו מעוגנת במסורת חז"ל על שלוש השבועות שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל: "ג' שבועות הללו למה? אחת שלא יעלו ישראל בחומה, ואחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא ימרדו באומות העולם, ואחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדי".¹⁵⁸ ואכן, אזכור מפורש של שלוש השבועות אנו מוצאים בשני מכתבים של לעהרן. בשנת תקצ"ח, כאשר הוא נשאל בידי אחד ממכריו "למה לא יתקבצו כולם... לפני כתל מערבי לשפוך דמעות על גלות השכינה",¹⁵⁹ כותב לעהרן כי כך אמנם עושים אנשי ארץ ישראל, ברם לדעתו "אין להרעיש עליזה מלבד שהוא א' מן הפירו'שים] שהשביע וכו' שלא יעלו בחומה ולא ירבו בתחנונים למהר הקץ".¹⁶⁰ בדבריו מסתמך לעהרן על מסורת ירושלמית מן המאה השמונה עשרה כי "ר' שלום שרעבי נהג להרעיש לקרב הגאולה, אבל הזהירו לרב בחלום הלילה שיניח מזה".¹⁶¹ במכתב אחר מתייחס לעהרן לשמועה שהגיעה אליו כי היהודים בדמשק מסיתים את המוסלמים נגד הנוצרים בתגובה לעלילת הדם שנרקמה נגדם. שמועה זו מציקה לו, והוא כורך אותה עם השבועה השנייה שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל, וכך הוא כותב לרבני הספרדים בטבריה: "עבדי המלכות אנו ולא נאה לנו להתקומם נגד האומות ולהתרומם מעליהם עד שתחפץ וכו'".¹⁶² ברוח זו התנגד לעהרן לפעילות תלמידי הגר"א בארץ ישראל לקירוב הגאולה בדרך של "אתערותא דלתתא". מדובר בעיקר בהתנגדותו לבניינה של ירושלים באמצעות חידוש בניין חצר ר' יהודה חסיד: "ולא לכך שבחו חז"ל ישיבת א"י עד שיחפץ אבינו שבשמים לגאלנו... אך עד לעת ההיא כל הבנינים הבל וריק הם".¹⁶³ בניגוד לתפיסת תלמידי הגר"א, שראו בעלייה וביישוב הארץ שלב בתהליך הגאולה, התנגד לעהרן לעלייה גדולה לארץ ישראל המוגדרת בלשון חז"ל לעיל "עלייה בחומה".¹⁶⁴

פעולות אלו של תלמידי הגר"א בארץ ישראל לא זו בלבד שלא היו בעיניו מסימני הגאולה המתקרבת, אלא שהוא ראה בהן אף גורם המעכב את הגאולה. לפי תפיסתו היה אפשר לקיים יישוב יהודי בארץ ישראל לצורך קביעת המועדים בידי הספרדים יושבי הארץ.¹⁶⁵ בשנת תקצ"ח, בעקבות ויכוח על חלוקת כספי ארץ ישראל, הטיח לעהרן כי היה אפשר לוותר על כל העלייה האשכנזית, וייתכן כי דווקא עלייתם של האשכנזים, ובעיקר הפרושים, היא שהביאה להתגברות המחלוקות בין העדות בארץ, דבר העלול לעכב את הגאולה עצמה: "מי יתן והיה אך ק"ק ספרדים בא"י עד ביאת משיח צדקנו לא אירע כל זה ולא היה שום מחלוקת".¹⁶⁶ דברים ברוח הפוכה הוא כותב לספרדים בטבריה, המתלוננים על הפלייתם: "הלא בקרב שנים מועטות יבא בעה"י [בעזרת ה' יתברך] משיח צדקנו ומה יענו אותו כשישאלום על מה זה נתנו מגרעות באחב"י [כאחינו בני ישראל] האש[כנזים], הלא לפני משיח צדקנו אין אלו דברים נאמרים".¹⁶⁷ בתשובה לדברים שכתב לו ר' אליעזר ברגמן כי הזכויות והחירויות שהעניק מוחמד עלי ליהודי ארץ ישראל מבשרות את הגאולה, השיב לעהרן בשנת תקצ"ו: "מצאתי בספר 'מדבר קדמות' לרבנו הגאון מו"ה [מורנו הרב] חיד"א [חיים יוסף דוד אזולאי] וצלה"ה [זכר צדיק לחיי העולם הבא] מערכת ח' אות י"ט בסופו שכתב 'ולא בכסף תגאלו' רק האחדות מביא גאולה דוקא... מאחר שהגלות היה בעון ש"ח [שנאת חנם] עכד"ק [עד כאן דברי קודש]. אם כן, איפוא, אילו הי' [ו] אחדות ושלוש כללי באה"ק היה יותר סימן אצלי כי קרבה הישועה לבוא... אפס מן החרויות לא נעשה סימן".¹⁶⁸ לכולל הפרושים בירושלים, לעומת זאת, הוא כותב: "א"א [אי"א אפר] לכפול ולהאריך עוד וכי העת והעונה לגרש כל ריב ומדון ולהיות מוציא מזה ומכניס אהבה כוללת לכל יושבי א"י ספרדים וחסידיהם... כי בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] 'עת צרה היא ליעקב' אולי 'וממנה יושע' ונעבד את ערותא דלתתא כי היכי דתהוי את ערותא לעילא לפורקנא דישאל [ונעשה פעילות מלמטה כדי שתהיה היענות מן השמים לגאולת ישראל] ולמתק הדינים שיקלו חבלי משיח".¹⁶⁹

בשנת ת"ר (1840), השנה שכלפיה הוסבו הציפיות לביאת המשיח, שררה בארץ מחלוקת קשה בקרב כולל הפרושים עצמו, ולעהרן מתרעם על עיכוב הגאולה בגלל זה: "לפענ"ד [לפי עניות דעתי] זה גורם עכוב גאולתנו – המחלוקת ההווה באה"ק ת"ו ובעיר עוז לנו והיא גרמה חרבן בית שני כידוע שבעוון ש"ח [שנאת חנם] נחרבו ובעוון זה לא נבנתה, צפינו לישועה בשנת ת"ר – אולי תבוא עוד בשנה זו – אך בעוה"ר עדן לא ראינו נס מתנוסס משמיע ישועה".¹⁷⁰ לפי תפיסתו, הפעילות הלגיטימית היחידה שיש בה כדי להבטיח את בוא הגאולה ב"עת הפקידה" היא לימוד תורה, תפילה של יהודי ארץ ישראל ומתן צדקה על ידי יהודי הגולה לקיומו של היישוב היהודי בארץ: "ראוי לנו ולכל ישראל לתת ביתר שאת צדקה לא"י הן מטעם האמור, מהרה יבוא משיח צדקנו, ולא נבוש ולא נכלם מאחינו יושבי א"י שהשליכו נפשם מנגד, לשבת על אדמת הקדש ואנחנו ישבנו על הכלים

בחור"ל".¹⁷¹

מצויה בידינו עדות נדירה ביותר של השד"ר החברוני ר' נתן עמרם המתאר את האובססיה המשיחית שבה היו נתונים ראשי ארגון הפקוא"מ במחצית שנות השלושים. ר' נתן עמרם יצא מהארץ לשליחות באירופה בערב חג השבועות שנת תקצ"ד. בעת שהותו באירופה שלח מכתבים רבים אל לעהרן וביקש להיפגש עמו. לעהרן סירב לקבל אותו לשיחה, והשד"ר הגיע לאמסטרדם על דעת עצמו ואילץ את לעהרן להיפגש אתו. בקונטרס "איגרת התפארת והאמונה" מתאר ר' נתן עמרם את הוויכוח שהיה ביניהם בשאלה אם יש צורך לבטל את בואם של השלוחים מארץ ישראל לאירופה, או שמא יש לאפשר להם לפעול גם במקומות שבהם פועל הפקוא"מ. ר' נתן עמרם כותב כי העלה לפני ראשי הפקוא"מ שבע טענות על חשיבות המגע האישי בין השליחים מארץ ישראל ובין יהודי הגולה, ועל כל אחת מטענותיו השיבו לו כי כל הבעיות תיפתרנה בקרוב ממש עם ביאת המשיח. והוא ממשיך וכותב: "והנה משעה שראיתי שיחד כולם לא מצאו מענה להשיב רק אל ביאת המשיח, פציתי פי ואמרתי עליהם, כי אני הוא האיש מעשרה ראשונים שאמין בביאת המשיח, אבל מכל מקום לסמוך עליו בדבר הנוגע לחיי נפש ה' אלוהים לא צוה. כי אין סומכין על הנס".¹⁷²

לא רק לביאתו הקרובה של המשיח ציפה לעהרן, אלא גם למערכת התגמולים שיזכה לה בזכות פעולותיו למען יהודי ארץ ישראל.¹⁷³ ככל שגדלה הצלחתו בשכלול מערכת גיוס הכספים, כך מתחזק ביטחונו בשליחותו: "משמים זכו לנו והקימו אותנו נאמנים, מה שלא היה לפנינו, ולא קדם אותנו שום אדם בחו"ל בזה".¹⁷⁴

כפי שעוד נראה בפרקים הבאים, היה ארגון הפקוא"מ משענת כלכלית מרכזית לקיום היישוב היהודי בארץ ישראל במאה התשע-עשרה.¹⁷⁵ אולם מלבד הפעילות עצמה והמעורבות שפיתח כלפי עתידו של היישוב לטוב ולרע, הצליח הארגון לעורר את הזיקה לציון ולחדד את המודעות של אלפי יהודים במאות קהילות במערב אירופה לקיומו של יישוב יהודי חי ותוסס בארץ ישראל, דווקא בתקופה שבה חלה התרופפות כללית בזיקה של היהודים במערב אירופה ובמרכזה לדת וללאומיות היהודית.

פרק ה

מניגודים להסדרים: מערכת הפשרות וההסכמים בין הכוללים

עליית תלמידי הגר"א חוללה שינוי בסדר החברתי והפוליטי של היישוב היהודי בארץ ישראל. עם הגיעם לארץ נוסף אלמנט אשכנזי חדש, תוסס ונמרץ לעדה החסידית הוותיקה שבגליל. לכאורה היה הגידול המספרי של האשכנזים לברכה ליהודי ארץ ישראל. אולם "אליה וקוץ בה": בתוספת דמוגרפית זו של בני עדה מובחנת ומגובשת מבחינה חברתית נשקפה סכנה לאחדותו של היישוב. החשש היה שעליית ה"מתנגדים" תביא עמה לארץ את תרבות המחלוקת שבין המתנגדים לחסידים, שכבר פשתה בקרבה של החברה היהודית בליטא וברייסין ובחלקים מפולין. מחלוקת זו, שפילגה קהילות ומשפחות בשל ניגודי השקפות, הלכות ומנהגים, הולידה עוינות חברתית וקיבעה התגודדות ופיצול עדתי. בחוץ לארץ אמנם לא היה במחלוקת זו משום סכנה לקיום היהודי, אבל בארץ ישראל, בתוך קיבוץ יהודי קטן יחסית הנמצא בעיצומם של תהליכי צמיחה וגיבוש בסביבה עוינת מבחינה דתית ותרבותית, נשאה עמה המחלוקת פוטנציאל של פירוד הרסני וסכנה קיומית של ממש. באופן פרדוקסלי היווה אפוא גידולו של היישוב האשכנזי סכנה ליישוב היהודי בארץ ישראל – בעיקר על רקע חלוקת המשאבים הכספיים המוגבלים שעמדו לרשותו. נוסף על כך, עד עליית תלמידי הגר"א לארץ קיבלו החסידים תמיכה כלכלית משלושה מקורות – מחצרות הצדיקים, ממשפחותיהם ומכספים שאספו 'רוזני וילנה' בליטא. מעתה התעורר חשש כי תלמידי הגר"א יתבעו לעצמם את המשאבים הכספיים שנאספו בוילנה על ידי חוגי המתנגדים, והדבר יחריף את המחלוקות ביישוב.

אולם הבעיה העיקרית שהעיבה על מערכת היחסים ביישוב הייתה שאלת כספי ארץ ישראל שנאספו בקהילות היהודיות במערב אירופה. הללו נשלחו ל'פקידי קושטא', משם הועברו לקהילות הספרדיות בארבע ערי הקודש, ומהם היו אמורים האשכנזים לקבל את חלקם. "חוקה" זו של הספרדים על כספי אירופה נמשכה

כמאה שנים ויותר, בתקופה שבה לא הייתה קהילה אשכנזית בירושלים והיישוב האשכנזי בארץ היה קטן מכדי שיהיה "קהל" בפני עצמו. בתקופה זו שבה רוכזו כספי התמיכה בידי הספרדים, הושתתה חלוקת הכספים על מפתח גיאוגרפי. המפתח לחלוקת הכספים שנקבע בשנת תק"ד (1744) ביסס את חלוקת סכום הכסף הכולל לעשרים ושמונה חלקים, וכל אחת מהקהילות שבארבע ערי הקודש – ירושלים, חברון, צפת וטבריה – קיבלה סכום כספי על פי מספר תלמידי החכמים שהיו בה: ירושלים זכתה לאחד-עשר חלקים, צפת זכתה לשבעה חלקים, חברון קיבלה שישה חלקים, וטבריה – ארבעה חלקים. גם משגדל היישוב האשכנזי בשנת תקס"ח (1808) לא ראו בכך הספרדים סיבה לוותר על זכותם לרכוש בדיהם ולחלק את כל הכספים המגיעים מאשכנז וממערב אירופה.

ואולם משחל גידול ניכר במספר האשכנזים ביחס למספר הספרדים בראשית המאה התשע-עשרה, היה צפוי שהאשכנזים ידרשו לקבל לידיהם ישירות וללא תיווך של הספרדים את הכספים הנאספים בקהילות האשכנזיות במערב אירופה, ובכך להשיב לעצמם את הזכות הטבעית, לדעתם. לדרישה זו הייתה צפויה התנגדות עיקשת מצד הספרדים, שלא ששו לוותר על החזקה שהייתה להם זה מאה שנה. מטבע הדברים ראתה כל אחת משתי העדות את הצרכים שלה תחילה ותבעה לעצמה את מרב הזכויות. אבל כאשר הסך הכולל של המשאבים הכספיים נשאר כשהיה בעוד הגופים התובעים התרבו, נוצר מתח והתגלעו מחלוקות בשאלת חלוקת הכספים. שאלת אחדותו וחוסנו של היישוב היהודי בארץ הועמדה בזאת על הפרק. במשך כעשר שנים היה נדמה כי המאבקים עומדים לצאת מכלל שליטה ולמוטט את היישוב. אך ככל שעבר הזמן הכירו בני העדות השונות – אשכנזים וספרדים, חסידים ומתנגדים – בפוטנציאל ההרסני שהיה כרוך בניסיונות לממש את האינטרסים הסותרים. הם הגיעו להכרה שרק מערכת פשרות לחלוקת הכספים, שתהיה צודקת ומוסכמת ככל האפשר, תוכל לרסן את המאבק ביניהם ולמנוע את הסכנה לעצם קיומו של היישוב.

מערכת הפשרות בין הכוללים – שמקצתן נכפו בידי ארגוני הסיוע בחוץ לארץ (הפקוא"מ, 'פקידי קושטא' ו'רוזני וילנה'), ורובן נערכו באורח עצמאי בין הכוללים לבין עצמם – אפשרה בסופו של דבר את קיומה של מסגרת חיים משותפת לכל יהודי ארץ ישראל, על קבוצותיהם ועדותיהם השונות. עד שנת 1830 הושלמו חמישה הסכמי פשרות עיקריים: בירושלים – בין הספרדים לפרושים, בצפת – בין הספרדים ובין החסידים והפרושים, בטבריה – בין הספרדים ובין חסידי רייסין ווהלין, בחברון – בין הספרדים ובין חסידי חב"ד, וכן הסכם כללי בין החסידים לפרושים בארץ ישראל. הסכמים אלו, שעסקו בעיקר בחלוקת כספי התמיכה של יהודי הגולה, היו עמוד התווך אשר סביבו התקיימה האחדות הארגונית של היישוב בתקופה הקריטית של גידולו והשתרשותו בארץ ישראל במאה התשע-עשרה.

הפשרות הראשונות בין הפרושים ובין החסידים בארץ ישראל

הפשרות הראשונות בין העדות השונות בארץ ישראל נערכו בין החסידים ובין תלמידי הגר"א, שכונו בשם "פרושים". בניגוד למקובל במחקר ההיסטורי, הוכח לאחרונה כי המאבק בין החסידים ובין המתנגדים במזרח אירופה לא היה חריף ובוטה, לפחות לא בכל הנוגע לשאלת התמיכה ביהודי ארץ ישראל. השד"ר החסידי שלמה זלמן הכהן, שהגיע בשנת תקל"ט למזרח אירופה, קיבל תמיכה כספית לא רק בברודי, עיר שהיה בה מרכז חסידי, אלא גם בקהילות ליטאיות של מתנגדים, כגון וילנה.¹ אפילו תלמיד הגר"א, ר' שלמה מווילקומיר, תמך בשד"ר החסידים מארץ ישראל.² גם באיגרות החסידים שנשלחו מן הארץ נזכרת העובדה שקהילות ליטאיות תומכות בהם. בסוף המאה השמונה-עשרה המשיכו יהודי ליטא מחוגי המתנגדים לתמוך תמיכה כלכלית בקהילה החסידית בטבריה, וכאשר הגיעו לארץ שלושת העולים הראשונים מקרב תלמידי הגר"א, סמוך לשנת תקס"ב (1802),³ הם הצטרפו לקהילה החסידית בטבריה ובאמצעותה קיבלו חלק מן התמיכה שהגיעה אליהם מארץ מולדתם.⁴ רק לאחר שהגיע רמ"מ משקלוב לטבריה בשנת תקס"ח (1808) התפרדה החבילה האשכנזית. רמ"מ משקלוב עזב את טבריה ועבר להתגורר בצפת, שם ביקש להקים קהילה עצמאית ולהיפרד לחלוטין מן החסידים. הדים למהלך ההיפרדות של הפרושים מן החסידים מעלה בזיכרונותיו ר' ישראל משקלוב: "ובבוא שם [לטבריה] הרב מוהרמ"מ [מורנו הרב מנחם מנדל], לא איתדר [גר] ליה שמה. ותקע ישיבתו בעיה"ק צפת. וגם שם לא היה יכול להיות יחד עם חסידי וואלין, מפני שינוי המנהגים שבינו לבינם".⁵

ההיפרדות של תלמידי הגר"א מן החסידים בצפת הצריכה היערכות חדשה של חלוקת המשאבים הכספיים. ואכן, מערכת הפשרות בין העדות השונות בארץ ישראל בנוגע לחלוקת הכספים התחילה בין האשכנזים לבין עצמם – בין הפרושים ובין החסידים בצפת – כאשר חתם ר' ישראל משקלוב בוורשה על הסכם פשרה בין הפרושים ובין חסידי ווהלין בצפת בחודש ניסן תקע"ב (1812). על פי ההסכם היו כספי פולין אמורים להתחלק בין שתי הקבוצות לפי מספר הנפשות.⁶ הסכם זה לא קיים למעשה. אחרי המגפה של שנת תקע"ג (1813), כאשר פחת מספרם של הפרושים באורח דרסטי⁷ וסדרי החלוקה לפי מספר הנפשות נטו לרעתם, הם ביקשו לשנות את הקריטריונים. מגמת השינוי הלכה והבשילה, עד שביום י"ח באדר תקע"ח (1818) נחתם בוורשה הסכם חדש, ועל פיו תבוסס חלוקת כספי פולין בין החסידים ובין הפרושים בארץ ישראל⁸ לפי אזורי גבייה גיאוגרפיים. הכספים שייגבו במחוזות ובערים שבהם קיים רוב של מתנגדים יועברו, לפי העיקרון החדש, לפרושים, ואילו כספים שייגבו במחוזות שבהם קיים

רוב של חסידים יישלחו לחסידים.⁹ עם התפשטות תנועת החסידות בפולין ביקשו החסידים לשנות את תנאי ההסכם, אך הפרושים היו תקיפים בדעתם ולא אפשרו לשוב ולשנות בו ולו תג אחד.¹⁰

ה'חרם' של בית הדין הספרדי בירושלים נגד האשכנזים בשנת תקפ"א (1821)

יש לציין כי בניגוד לצפוי התנהלו מערכות היחסים בין החסידים והפרושים בצפת על מי מנוחות, לא מעט בזכותו של ר' ישראל משקלוב, שהיה מתון כלפי החסידים בהשוואה לחברו הבכיר ממנו, רמ"מ משקלוב. היחסים עם הספרדים, לעומת זאת, היו בכי רע. בשנים הראשונות לקיומו של היישוב הפרושי בארץ, כל עוד הייתה הקהילה הפרושית בשלבי גיבוש, ביקשו המייסדים להימנע בכל מחיר מחיכוכים עם אחיהם הספרדים ונמנעו מלתבוע במפורש את כספי אשכנז. עם זאת הם ערכו גישושים בכיוון זה בחוץ לארץ, הרחק מעינם הפקוחה של הספרדים. זמן קצר לאחר עליית ראשוני תלמידי הגר"א אנו כבר שומעים על המגמה לפגוע בחזקה של הספרדים לגבי הכספים שהגיעו מאירופה ולערוך שינוי יסודי בסדרי ה"חלוקה" כדי שהאשכנזים יקבלו את חלקם ישירות. במסגרת שליחותו של ר' ישראל משקלוב לוויילנה נערכו דיונים בנושא, ובעקבות כך שלחו 'רווני וילנה' בכ"ה באדר תקע"א (1811) מכתב לקהילת ברלין, ובו ביקשו כי מחצית כספי ארץ ישראל הנאספים אצלם יוקצו מלכתחילה עבור הפרושים. את הכספים, כך ביקשו, ישלחו אליהם ולא אל 'פקידי קושטא', והם יצרפום לשאר כספי ארץ ישראל הנאספים על ידם עבור הפרושים.¹¹

ניסיון אחר לקבל ישירות מקצת כספי האשכנזים שהוחזקו עד כה בידי הספרדים קשור בעיזבון של הגביר שמשון ורטהיימר מווינה.¹² על פי צוואתו הופקדו כספי העיזבון בבנק הממלכתי האוסטרי, ומדי שנה היו נשלחים כספים מן הקרן אל 'פקידי קושטא' על מנת שיעבירו לספרדים בארבע ערי הקודש.¹³ בשנת תקע"ג, כאשר חזר ר' ישראל משקלוב משליחותו ברוסיה, הוא התעכב בווינה כדי לנסות לשנות את סדרי חלוקת כספי העיזבון. ואמנם בלחץ האפוסטרופוסים ובאמצעות השלטונות האוסטריים הצליח לחולל את השינוי, כך שהספרדים נאלצו לחלק את כספי העיזבון באופן שווה בינם ובין האשכנזים. על פי החלוקה הפנימית בין האשכנזים לבין עצמם זכו הפרושים לשליש מן הסכום, ואילו החסידים קיבלו שני שלישים.¹⁴

ניסיון זהיר נוסף לשנות את החזקה של הספרדים עשו הפרושים בירושלים. בח' באייר תקע"ו, כחצי שנה לאחר עלייתם של רמ"מ משקלוב וקומץ מחבריו לירושלים, פנה היישוב הפרושי הצעיר במכתב אל קהילות באשכנז ובישר להן על

ייסוד יישוב אשכנזי חדש בירושלים. מטרת ההכרזה הייתה לקבל מהן תמיכה כלכלית ישירות – לא באמצעות הספרדים ואפילו לא באמצעות קהילת האם הפרושית שבצפת. הפנייה מנוסחת בזהירות, הן מפני שעצם עלייתם לירושלים הותנתה בכך שלא תהא זו קהילה עצמאית והן כדי שלא להתעמת עם הספרדים שבחסותם חיו בירושלים. באזכור העובדה שהספרדים מקבלים כספים מקהילות אשכנז באירופה, הם מעוררים את הנימים המוסריים הרגישים של מכותביהם, ובנימה של התנצלות הם אומרים: "ח"ו לא באנו בגבולות לקפחם בהלכות א", וזולת לבקש רחמים שירחמו עלינו האשכנזים ג"כ [גם כן], כי אך עצמם ובשרם אנחנו".¹⁵ אין הם מבקשים, חלילה, לקפח את השד"רים הספרדים המגיעים לאירופה או להתריס נגד שיטת החלוקה המסורתית של הכספים, המעניקה עדיפות לספרדים, אך יש בקריאתם כדי לעורר תשומת לב למצוקת האשכנזים בארץ, וכפועל יוצא מכך לפתוח פתח לקבלת תמיכה מיוחדת בשבילם. כמו כן יש כאן שמץ של ערעור על הבלעדיות של הספרדים על כספי הקהילות האשכנזיות שבמערב אירופה.

שלוש שנים אחר כך, בשנת תקע"ט (1819), שלח כולל הפרושים לחוץ לארץ שני שד"רים: מצפת שלחו את ר' בנימין זאב, ומירושלים שלחו את ראש"ז (ר' אברהם שלמה זלמן צורף). נראה שר' בנימין זאב יצא ישירות למערב אירופה, ללונדון ולאמשטרדם, ובאמתחתו מכתב הממנה את רבה של אמשטרדם, ר' שמואל ברנשטיין, לתפקיד גבאי ואמרכל של כולל הפרושים בארץ ישראל. במכתב המינוי מתארים הפרושים את העוולות שהסבו להם הספרדים בחלוקת הכספים הנאספים באירופה: "וינאמו [הספרדים] נאם שקר ותרמית לאמור כי גם לנו הם נותנים".¹⁶ אי לכך הם מבקשים ממנו כי את הכסף שיאסוף בקרב בני הקהילה האשכנזית בעירו ישלח להם באמצעות 'רוזני וילנה' ולא באמצעות 'פקידי קושטא' כפי שהיה בעבר. נראה כי הרב ברנשטיין דחה את המינוי והפנה את השד"ר לכתובת המתאימה – אל ראשי ארגון הפקוא"מ, אשר דחו על הסף את הבקשה לקבל את כל כספי אמשטרדם או את חלקם.¹⁷ בקהילות אשכנזיות אחרות, לעומת זאת, כגון בקהילת פרנקפורט דמיין, הצליח השד"ר הפרושי לשכנע את ראשי הקהל שיקצו מלכתחילה חלק מכספי קופות ארץ ישראל לטובת הפרושים.¹⁸

ההצלחה שנחלו הפרושים הייתה, לפי שעה, חלקית בלבד. כאמור, בארץ ישראל עצמה השתדלו הפרושים, בעיקר אנשי ירושלים, לשמור על יחסים תקינים עם אחיהם הספרדים ולא העזו לצאת בגלוי בדרישה לשינוי ההסדרים הקיימים. יש לשער גם כי בימיו של הגביר חיים פרחי, שר הכספים היהודי של הפחה התורכי, הייתה קיימת הסכמה שבשתיקה בינו ובין הפרושים, שעל פיה הם יהנו מחסותו ומהגנת השלטונות, ואילו הם מצדם לא יערערו על הנוהג הקיים בחלוקת הכספים. נראה שעל בסיס הבנה זו סולקו החששות לביטחונם, דבר שאפשר את ייסוד הקהילה הפרושית בירושלים.¹⁹

רצח הגביר חיים פרחי בראש חודש אלול תק"ף (1820) שם קץ לתקופת הרגיעה הזמנית. עבדאללה פחה, שליטו החדש של הגליל, החל נוגש את היהודים ללא רחם והטיל עליהם מסים כבדים שלא יכלו לעמוד בהם. מן האשכנזים הוא אף דרש תשלום חובות עבור התקופה של עשר השנים שבהן חיו תחת חסותו של חיים פרחי.²⁰ האשכנזים חשו עצמם עשוקים מכל עבר וביקשו לפרוץ את מעגל המצוקה שנכפה עליהם. מלבד כל זה, נפגע עתה מקור ההכנסה שעמד להם מימים ימימה מאת פטרוניהם ברוסיה. כספי התמיכה מרוסיה פסקו מלהגיע בשל מרידות היוונים באימפריה העותומאנית ושיבוש דרכי המעבר מרוסיה לתורכיה. נוסף על כך לא יכלו אחיהם ברוסיה להתמיד במשלוחי הכספים, מפני שהם עצמם היו שרויים באותה העת במצוקה כלכלית קשה. במצוקתם העזו האשכנזים בארץ ישראל, הפרושים והחסידים, לפנות לקהילות ישראל במערב אירופה בבקשה שישלחו להם תמיכה כלכלית ישירה, דומה לזו שקיבלו עד כה מרוסיה.²¹ החסידים העזו עוד יותר ושלחו שד"רים אפילו לקהילות ספרדיות באיטליה ובצפון אפריקה, אם כי הם ביקשו שהתמיכה בהם לא תבוא, חס ושלוש, על חשבון התמיכה הקבועה שזוכים לה הספרדים באותם מקומות.²² גם הפרושים נקטו צעד נועז והחליטו לא לוותר עוד לספרדים על חלקם בכספי אשכנז. בד בבד גם ניסו להתחמק מתשלומי הקנסות שהטיל עבדאללה פחה על היהודים, מתוך הסתמכות על זכויות הקפיטולציות המוקנות להם בתוקף מעמדם המשפטי כנתינים זרים. ניסיונם ליהנות משני העולמות גם יחד – מצד אחד לקבל לידיהם ישירות חלק מהכספים שהוחזקו בידי הספרדים, ומצד אחר להתנער מתשלום מסי הציבור – הרגזו את הספרדים והעכיר את היחסים ביניהם, בעיקר מפני שהשימוש בזכות זו הטיל את מלוא עול מסי הציבור על הספרדים בלבד.²³

במערכת היחסים בין הספרדים ובין האשכנזים בארץ החלו להיווצר בקיעים חמורים, ואלה הלכו והתרחבו ככל שהוסיפו האשכנזים לנסות ולממש את זכויותיהם על כספי אשכנז – תחילה בזהירות ובעקיפין, ובהמשך בגלוי ובראש מורם. מידת התקיפות של הפרושים, אנשי צפת בעיקר, הלכה וגברה ככל שגדל מספר אנשי הכולל שלהם וגבר כוחם. ההעזה להיאבק באה לידי ביטוי בהעתקת זירת המאבק מחוץ לארץ אל ארץ ישראל עצמה, היינו לא רק מאבק סמוי מן העין אלא מאבק גלוי בין הכוללים. אחד הנושאים הראשונים שהפרושים בצפת החליטו לטפל בו היה "תקנת העיזבונות". כמו שהסברתי בפרק א, תקנה זו קבעה כי כוללות העיר הספרדית, ולא האשכנזיים, זכאים לרשת את רכושם הפרטי של אשכנזים שנפטרו בארץ ישראל ולא הותירו אחריהם יורשים בארץ.²⁴ אחרי הירצחו של חיים פרחי העז מנהיג הפרושים בצפת, ר' ישראל משקלוב, לצאת בגלוי נגד תקנה זו. במסה הלכתית ארוכה הוא יוצא חוצץ נגד התקנה העומדת לדעתו בניגוד לדין תורה ואשר גרמה לבני-עדתו נזקים כספיים עצומים, שכן הכולל הספרדי ירש את כל רכושם של העולים הרבים שנפטרו במגפות הקשות שפקדו את הגליל בשנים 1813-1814, שנים מעטות לאחר הגעתם ארצה. לדבריו,

לא זו בלבד ש"תקנת העיזבונות" רוששה את בני הכולל הפרושי והעשירה את קופת הספרדים, אלא שהם גם לא זכו לקבל מהספרדים אפילו פרוטה אחת מכל הכספים הרבים שאספו הספרדים באותה העת בערים הגדולות במערב אירופה.²⁵ תגובת הספרדים בצפת ובטבריה על צעדי האשכנזים לא איחרה לבוא. כאשר נודע לספרדים כי החסידים שלחו לערי צפון אפריקה, ללא רשותם, שד"רים בבקשת תמיכה, יצאו להתקפת נגד ויזמו הכרות חרם חמור נגד האשכנזים, שעליו חתמו הראשון לציון ר' יום טוב דאנון ובית הדין הגדול שבירושלים.²⁶ החרם שהטילו רבני ירושלים בחודש סיוון תקפ"א (1821) אסר מתן תמיכה כספית לשליחי האשכנזים שעשו את דרכם לקהילות היהודיות בתפוצה הספרדית.²⁷ בכתב החרם מתארים הספרדים באריכות את המצב האידיאלי שהיה בארץ טרם העלייה האשכנזית הגדולה בראשית המאה התשע-עשרה. את עליית החסידים במאה השמונה-עשרה מתאר כתב החרם, לעומת זאת, כעלייה נסבלת.²⁸ ההנהגה הספרדית אפשרה לעולים אלו לשלוח מדי שנה שד"רים מיוחדים לקהילות המוצא שלהם ולאסוף כספי תמיכה, זאת לצד השליחים ששלחו הספרדים עצמם לערי מזרח אירופה על מנת לאסוף כספים לשם קיומו של כלל היישוב היהודי, כנהוג וכמקובל מדורי דורות. בתמורה קיבלו עליהם החסידים "כל תקף ההסכמות והנהגת חכמי ורבני ומשגיחי כו' (ללות) עה"ק". כך היה – ממשיך כתב החרם לתאר – גם כאשר הגיעו ארצה תלמידי הגר"א: "ובאו ק"ק מהאשכנזים בשם פרושים ונתישבו בעה"ק צפת... כמעשה הראשונים שלחו מתם [משם] שליח בכל שנה לעוב"י [לעיר ואם בישראל] ויילנא יע"א". אולם בעקבות הפרושים הגיעו ארצה המוני עולים אשכנזים: "הנה מצרים נוסע אחריהם, קהל גדול של אשכנזים בשם חסידים מאנשי פולין... ויפרקו עול תורה ועול מלכות ועול דרך ארץ... לבטל כל ההסכמות והתקנות הקדומות".²⁹ מחברי כתב החרם מאשימים את האשכנזים בכפיות טובה, בניסיון להקים קהילות עצמאיות, בפרישה מן הציבור, בהתחמקות מחובת ההשתתפות בתשלום מסי העיר (בתואנה שכנתינים זרים הם פטורים מכך) ובניסיון בוטה להשתלט על כספים שאינם מגיעים להם.³⁰ ולא זו בלבד, אלא שהחסידים אף העזו לאחרונה לשגר שליחים לצורך עצמם לערים באיטליה ולקהילות הספרדיות בצפון אפריקה וגרמו בכך לפגיעה ישירה בכוללות הספרדים ובאינטרסים הכלליים של היישוב בארץ. בעקבות כל ההאשמות הללו מטילים עליהם רבני העדה הספרדית חרם "בצרוף קודשא בריך הוא ושכינתיה, בכח בית דין של מעלה ובית דין של מטה, ובכח התורה, ובכח שכינת עוזינו אשר לא זזה מכתל מערבי, בגזירת עירין... גזרנו אומר, שלא ליתן לשליחים האשכנזים אפילו פרוטה קטנה בכל מקום ערי בני ספרד, כפרין וכרכין ועיירות גדולות, לא כסף ולא שווה כסף, לא מן הכלל ולא מן הפרט... וכל איש ואיש יקפוז את ידו... וכגון דא ביטול מצוה זו... היא קיומה וקיום ארץ ישראל".³¹

ככל הידוע לנו, כתב חרם זה, שעותק שלו נמצא בארכיון קהילת ליוורנו, לא הובא מעולם לדפוס. אולם מכתב חריף לא-פחות, שנשלח מצפת לתוניסיה באותם

ימים ממש, מצא את דרכו לבית הדפוס כשהוא מעוטר בהסכמות הרבנים של ליוורנו ושל תוניסיה. וכך נאמר באותו מכתב, שנראה כמכתב לוואי לכתב החרם הירושלמי:

וזאת רעה חולה, כי הן בעון עדת הפולקוס אשר בשם אשכנזים מכוונים... המתגוררים עמנו, עומדים עלינו לכלותינו. כי בראותם שאין לנו משען ומשענה [חיים פרחי] קמו עלינו כמו נד בזרוע רמה, ולא רצו להשתתף בצרת צבור לעזור במתן דמים, ובפרט בפרוע פרעות כרגא דמלכא [מסי המלך]... ועשו עצמן שהם תחת ממשלת אדום [פראנקוס]... וגמלו עמנו רעה תחת טובה, ושנאה תחת אהבתנו... והאשכנזים החליפו את משכורתנו עשרת מונים, כאשר ראו אותנו בשפל המדרגה פרקו מעליהם כל תקנות הראשונים, והם רוצים לשבת בארץ בלי עול כלל... וחכמי האשכנזים יש להם על מה שיסמוכו, ואין עליהם עול מסים וארנוניות לקיום העיר, זולת לאכול מפריה ולשבוע מטובה.³²

המכתב מתאר את מצבם הקשה של הספרדים בצפת, עד כדי סכנת ירידה מן הארץ, לעומת עושרם של העולים החדשים האשכנזים: "וידעו נאמנה בהן צדק מה שלוקח בינוני שבאשכנזים מחלוקה וקדימה יעלה חמשה ידות ממה שיקח חכם וגדול רב ושליט שבספרדים... כי מה שניתן להם [לספרדים] מן הכולל הוא דבר מועט כי העקר הוא לראות [להוציא על] ישוב הארץ... ולא ישאר לנו שום קיום והעמדה בארץ הקדושה חלילה, ומוכרחים אנו לצאת מקדש לחול [לחוץ לארץ] והארץ תעזב".³³ עיון מעמיק במקורות התקופה מגלה כי ביטויים מוגזמים אלו של הספרדים בצפת הם תגובה על הניסיון של האשכנזים לחמוק מ"תקנת העיזבונות" בעיקר, וכל מגמתם היא לנסות ולמנוע בעתיד את העברת הכספים מאירופה ישירות לאשכנזים.

התערבות הפקוא"מ במשבר: 'פשרת ירושלים' תקפ"ב (1822)

על פני הדברים נראה שהמשבר החמור שנקלעו לתוכו הספרדים והאשכנזים בארץ עלול לסכן בסופו של דבר את עצם קיומו של היישוב היהודי כולו. ראש הפקוא"מ צבי הירש לעהרן חשש עוד בטרם הגיע המשבר לשיאו כי אם לא יוסדרו היחסים בין הקבוצות ולא תיענה דרישת הפרושים לקבל ישירות ולו משהו מכספי האשכנזים בקהילות מערב אירופה, הרי שהמחלוקת בין הכוללים תעמיק, המבוכה בקרב קהילות אשכנזי בחוץ לארץ תרבה, ואף תיפגע סמכותו של ארגון הפקוא"מ עצמו. הוא הגיע למסקנה שיש צורך לכפות הסכם פשרה ראשוני ומיידי על הצדדים. קרוב לוודאי שראשי הפקוא"מ יזמו עוד קודם לכן פנייה אל הפרושים

והציעו להם כי קודם כל ייפו את כוחם באופן רשמי, על מנת שיוכלו לטפל בתלונותיהם על קיפוחם בכספי אשכנז.³⁴ ואמנם ביום ב' בשבט תקפ"א (1821) שיגרו הפרושים מכתב מינוי ללעהרן להיות "ממונה ומשגיח על כוללות האשכנזים [הפרושים]".³⁵ מעתה מתחיל ארגון הפקוא"מ לטפל בקדחתנות בענייני הפרושים. פקידי הפקוא"מ כותבים ל'פקידי קושטא' מכתב שבו הם מעלים את טענות האשכנזים בדבר קיפוחם ומציגים את ההאשמה כי הספרדים "עושים שלא כדין לחלק כל הכסף להספרדים בלבד, ולאשכנזים] אינם נותנים מאומה".³⁶ מתשובת 'פקידי קושטא' מיום ט"ו בכסלו תקפ"ב אפשר להבין שהם מודים שיש צדק בטענות הפרושים. לדבריהם, הם שלחו את מכתב התלונה לירושלים, אולם לפי שעה אינם יכולים לאשר או לסתור את הנאמר בו, "כי למי נחוש, להאשכנזים לשקרי או להספרדים לאכזרים ועושי עולה".³⁷ בינתיים הוסיפו להגיע לידיעת הפקוא"מ גם שמועות על מצבם הקשה של האשכנזים בארץ בגלל הפסקת משלוחי הכספים בעקבות מלחמת רוסיה-תורכיה.³⁸ נטיית הפקוא"מ לטובת הפרושים נמצאה מתחזקת מעתה גם מבחינה מוסרית. סביר להניח שלנטייה זו סייע במידה רבה השד"ר הפרושי ראש"ז (ר' אברהם שלמה זלמן צורף), שהגיע אז לאמשטרדם במסגרת שליחותו בין השנים תק"ף-תקפ"ב.³⁹

ראש"ז, אשר ניהן בהחלטיות, בתקיפות ובכושר אלתור, החליט לעקוף את ארגון הפקוא"מ ולנסות לשכנע את רבני לונדון ואמשטרדם בצדקת תביעות הפרושים. רבני הקהילות הללו אכן השתכנעו והחליטו להתעלם מן הפקוא"מ ולהעביר בעצמם את כל הכספים הנאספים בקהילותיהם ישירות אל המרכז בוויילנה.⁴⁰ פקידי אמשטרדם חשו בעליל כיצד נשמטות סמכויותיהם והחליטו לנקוט יזמה. הם הזמינו את ראש"ז לבוא אליהם מלונדון, ובה בעת הכריחו את השד"ר הספרדי הירושלמי ר' יוסף דוד עייאש, ששהה באירופה באותו הזמן, להאריך את שהותו באמשטרדם ולהתייצב לדין תורה מול ראש"ז, עמיתו מירושלים, לפני הרב האשכנזי של העיר, ר' שמואל ברנשטיין.⁴¹

כפי שנכתב לעיל בעמ' 32, בוויכוח שהתפתח טען השד"ר הספרדי כי האשכנזים אינם מקופחים כלל ועיקר, שהרי הם מקבלים כספים ממדינות מוצאם באירופה. יתר על כן, לא רק שנגרם כרסום בחזקה של הספרדים על כספים אלו, אלא שהאשכנזים גם דוחקים את רגלי השד"רים הספרדים ממדינות מערב אירופה, כפי שאמנם כבר עשו בפולין.⁴² לטענתו, לאשכנזים לא היו זכויות בכספים אלו כל עיקר. ראשית, לא הייתה להם כל חזקה בכספי צדקה ממדינות אשכנז ופולין,⁴³ ושנית, אף שהפרושים מתפללים בבתי כנסת נפרדים, ספק אם הם יכולים להיקרא "קהל", שהרי "כל העם מקצהו נחשבו קהל א' אחד] ונכתבו בפנקס א' אחד] כנוודע".⁴⁴ לדבריו, הכספים המגיעים לידי הספרדים ממדינות אשכנז מוצאים על צורכי העיר, "ואיך יעלה על הדעת שיהיו הספרדים חייבים והאשכנזים פטורים?!"⁴⁵ לפיכך רשאים הספרדים, אם יתמידו האשכנזים בניסיונם להתחמק מהשתתפות בתשלומי הציבור, לגרשם מן העיר, ו"לעכב בידם שלא ידורו על הר

הקדש ובירושלים".⁴⁶ לטענתו, אם יקבלו האשכנזים לידיהם את הכספים ממדינות אשכנז ישירות, תהא הפגיעה בספרדים משולשת: פגיעה בחזקה של הספרדים על הכספים הללו; פגיעה מבחינה זו שהכספים עלולים להגיע לידי מי שאינם זכאים לקבלם, משום שאינם נחשבים "קהל"; ופגיעה בצורכי העיר ירושלים, אם לא יגיעו הכספים לתעודתם המקורית. לדבריו הוכיחו הפרושים בעצם התנהגותם שאינם זכאים לקבל לידיהם את כספי אשכנז, שהרי עם עלייתם ארצה לא דרשו את הכספים הללו, ולכן יש להניח כי גם הם סברו שאין הם זכאים לקבלם. השד"ר הספרדי מוסיף ותוקף את דרישת הפרושים גם על בסיס הפשרה שנעשתה ביחס לעיזבוננו של ר' שמשון ורטהיימר מווינה, והוא מקשה מדוע הסכימו לקבל רק חלק מכספי העיזבון ולא דרשו לעצמם את כולו. אין זאת אלא שהם עצמם הרגישו בחולשת תביעתם.⁴⁷ מסקנתו היא כי "הדין נותן מפני ישוב הארץ דאין לשמוע להם ולהוציא הקופות מהספרדים ולתת אותם להם".⁴⁸

טענותיו המפורטות של השד"ר הספרדי ר' יוסף דוד עייאש⁴⁹ לא הצליחו לשכנע את הפקוא"מ להימנע מלערוך מהפך בחלוקה המסורתית של כספי ארץ ישראל. הסכם הפשרה שכפו על הצדדים, אשר התייחס רק לספרדים ולפרושים בירושלים ורק לכספי מערב אירופה, נחתם ביום כ' בשבט תקפ"ב (1822). לדברי לעהרן, הסכים השד"ר הספרדי לחתום על הצעת פשרה, אולם הוא חזר בו מאוחר יותר, ורק לאחר ששיחדו אותו ראשי הפקוא"מ ב"רצי כסף"⁵⁰ הסכים לחתום על ההצעה. כדי לתת יתר תוקף להצעת הפשרה מיהרו הפקוא"מ להחתים על הנוסח גם את שלושת רבני הולנד, פרסמוה ברבים ושיגרו את טופסי הפשרה המודפסים אל 'רוזני וילנה' ואל 'פקידי ארץ ישראל' שבקושטא, אשר בירכו על עצם עריכת הפשרה.⁵¹ הסכם הפשרה קבע כי אחד-עשר החלקים המגיעים לירושלים (מתוך עשרים ושמונה החלקים של ארץ ישראל כולה) יתחלקו באופן שווה בין הספרדים לאשכנזים,⁵² היינו חמישה חלקים וחצי לכל אחד מהם. ההסכם הפך והיה לעובדה מוגמרת למרות ההתנגדות הנחרצת מצד כולל הספרדים בירושלים (באופן מפתיע התנגדה לו, כנאמר לעיל, גם ההנהגה הפרושית בעיר), אולם חשיבותה ההיסטורית של פשרת תקפ"ב היא בכך שהסיטה את המאבק בין הספרדים לאשכנזים מהליך של אלימות להליך של פישור, וכן בהיותה בסיס לפשרות נוספות שתבואנה בעקבותיה ותרסנה את המתיחות הרבה שנוצרה בארץ בין העולים האשכנזים החדשים ובין יושבי הארץ הוותיקים, בני העדה הספרדית.

לאחר החתימה על הסכם הפשרה באמשטרדם בחודש שבט תקפ"ב המשיך ראש"ז את דרכו לוויילנה. שם הוא נפגש עם שד"ר החסידים ר' משה קרמניץ, ובחסות 'רוזני וילנה' הגיעו השניים באדר תקפ"ג לפשרה כוללת. הוסכם ביניהם כי כל הכספים הנגבים באשכנז ובמערב אירופה והמיועדים לשלוש ערי הקודש – צפת, חברון וטבריה – יחולקו בעתיד באופן שווה בין הספרדים ובין האשכנזים, על פי הדגם של פשרת תקפ"ב שנעשתה לגבי ירושלים. המפתח לחלוקה, כך קבעו, יהיה משולש: מתוך שבעה-עשר החלקים המוקצים לשלוש ערי הקודש יקבלו

הספרדים מחצית – שמונה חלקים וחצי, החסידים יקבלו ארבעה חלקים וחצי, והפרושים יקבלו ארבעה חלקים. אם נזכור שהפרושים בירושלים כבר זכו למחצית מתוך אחד-עשר החלקים שהוקצו לעיר זו, נמצא כי הפרושים בארץ ישראל, שמספרם נפל ממספר החסידים,⁵³ היו אמורים לזכות בתשעה חלקים וחצי מתוך כלל עשרים ושמונה החלקים⁵⁴ – הישג עצום מבחינתם.

הפשרה שנערכה בחסות 'רוזני וילנה' לא הביאה בחשבון את עמדתו של ראש הפקוא"מ. אחרי שיקול דעת נוסף הגיע לעהרן למסקנה כי החלוקה השוויונית בירושלים גורמת עוול לחסידים, משום שהפרושים זכו על פיה להעדפה מוגזמת. לעהרן כבר עמד על טיבו של ראש"ז בעת הדיונים על תנאי פשרת תקפ"ב, כאשר זה הונה אותו בטענה כי אין כלל חסידים בירושלים ולפיכך אין להקצות להם כספים כלשהם, כאשר כבר הייתה אז בעיר קבוצה קטנה של חסידים. לדעתו של לעהרן, גם הפעם לא נהג ראש"ז בהגינות. לא היה ספק בלבו כי ראש"ז ניצל את חולשתו של השד"ר החסידי במבצרו שלו בוילנה וכפה עליו את הפשרה הבלתי הוגנת: "הפשיט עורו [של שד"ר החסידים, קרמניץ] מעל בשרו ולא רצה ליתן לו כלום מחלק ירושלים".⁵⁵ יש להניח כי באמצעות הרחבת פשרת ירושלים לכל ארבע ערי הקודש ביקש ראש"ז להציג לפני הפקוא"מ עמדה מאוחדת ומגובשת של כל האשכנזים, עמדה שתהיה חזקה דייה כדי למנוע את פקידי אמשטרדם מלחזור בהם מפשרת תקפ"ב, אם וכאשר ייתקלו במחאות הספרדים: "ראינו כי טוב להתקשר יחד באגודה אחת להיות לאחדים בכל הנדבות דמדינות הנ"ל אשכנז, צרפת האלאנד ענגלאנד ואיטליא, ולא יחצו העם הקדוש לשנים באותן המדינות... כי אם שתהיה לשתי הכוללות שפה אחת לטובת כלם יחד וכיס אחד לכלם... לטובת היושבים בשלשת עה"ק צפת חברון וטבריה ת"ו".⁵⁶

למעשה, שתי הפשרות – פשרת ירושלים מתקפ"ב שנחתמה בחסות הפקוא"מ בין הספרדים ובין הפרושים, ופשרת שלוש ערי הקודש האחרות מתקפ"ג שנחתמה בחסות 'רוזני וילנה' – אינן משקפות את יחסי הכוחות המספריים של העדות השונות ביישוב, נתון שעליו ביקש לעהרן לבסס את החלוקה, אלא את עוצמתן של העדות. הפרושים האקטיביסטיים, שהיו מעטים מהחסידים מבחינה מספרית, עלו עליהם בכוחם להניע מהלכים. בניגוד לחסידים מתגלים הפרושים כבעלי יזמה ועוצמה, הרבה מעבר לכוחם המספרי ביישוב. מנהיגי הכולל הפרושי בצפת ובירושלים חותרים בכל דרך, אף העקלקלה ביותר, כדי לקצור הישגים ניכרים לטובת הכולל שלהם, ועליונותם זו היא שהכתיבה את אופי החלוקה הפנימית של המשאבים הכספיים בינם ובין החסידים מתוך כל הכספים שהוקצו לאשכנזים. כך גם יש לזקוף לזכות הפרושים הצלחות נוספות: הם הצליחו לקעקע את החזקה של הספרדים על עיזבון ורטהיימר, ואילו החסידים ניסו לעשות זאת אבל לא הצליחו;⁵⁷ הם, באמצעות שליחם ראש"ז, הצליחו לשבור את החזקה של הספרדים בירושלים על כספי הפקוא"מ בפשרת תקפ"ב; והם גם הצליחו לקבל הבטחות מהקהילות האשכנזיות של לונדון, של אמשטרדם ושל כמה ערים אחרות באשכנז, כי כל

הכספים הנאספים אצלן יועברו אליהם ישירות,⁵⁸ ובה בעת המתינו החסידים באפס מעשה וציפו למישהו שיואיל לדאוג להם. אם נביא בחשבון את מיעוט המאמץ שהשקיעו החסידים בהשגת הסכמי הפשרות, אזי גם המעט שהקנתה להם פשרת וילנה מתקפ"ג היה יכול להיחשב להישג מסוים מבחינתם.

ראש"ז, אשר הצליח לדרבן את הפקוא"מ ולחולל מהפך בעמדותיו היסודיות בפשרת תקפ"ב (1822), הוסיף וגלגל גם את המהלכים שהביאו את הפקוא"מ לזיום פשרות נוספות לחלוקת כספים שוויונית בין הספרדים ובין האשכנזים בשלוש ערי הקודש האחרות בשנים תקפ"ג-תקפ"ד (1823-1824), ובתוך כך הצליח גם להסב את ההישג האשכנזי הזה לטובת הפרושים ולא לטובת החסידים.

הפשרות שקבעו הפקוא"מ לחלוקת כספי צפת, חברון וטבריה

בד בבד עם ההסכם שחתמו בינם לבין עצמם הפרושים והחסידים בוילנה על חלוקת כספי מערב אירופה שיגיעו אליהם בעתיד, נחתמה ביום ג' בסיוון תקפ"ג (1823) באמשטרדם, בחסות הפקוא"מ, פשרה בין האשכנזים ובין הספרדים על חלוקת כספי צפת. הפשרה נערכה בנוכחות השד"ר הספרדי ר' מרדכי אסיאז והשד"ר הפרושי ר' בנימין זאב. הפקוא"מ מעידים על עצמם כי כאן לא העזו לכפות את הפשרה על הצדדים, כפי שעשו בפשרת ירושלים משנת תקפ"ב, אלא "המתנו עד אשר נודמנו לנו שלוחי עה"ק ההיא, וראינו שנית כי אין טענה ומענה נכונה בפי השד"ר הספרדי",⁵⁹ ולעומת זאת האשכנזים "שבעה"ק [צפת] ת"ו צועקים ללחם כי מטה ידם לאשר נתמעט השפע ממדינות פולין ליטה וריסין... לזאת מבקשים מק"ק אשכנזיות הי"ו... כי יעשו כאשר עשו בדור דורים שלפניהם ששלחו האש[כנזים] נדריהם ונדבותם רק להאשכנזים שבא"י".⁶⁰ מששמעו הפקוא"מ את טענות הצדדים, השתכנעו בצדקת תביעות האשכנזים, ובעוד הפשרה משנת תקפ"ב, על כל עיוותיה, עומדת לנגד עיניהם, החליטו לערוך פשרה הוגנת יותר לגבי צפת. כאמור לעיל, זכתה צפת לשבעה חלקים מתוך עשרים ושמונה החלקים של כספי ארץ ישראל. את שבעת החלקים הללו, שעד כה הייתה לספרדים חזקה עליהם, ביקשו הפקוא"מ לחלק באופן שהספרדים יזכו רק לשליש מתוכם ואילו האשכנזים יזכו לשני שלישים. עם זאת, על מנת להימנע מהרגשת קיפוח ופירוד לבבות, ממליצים הפקוא"מ על הסדר גומלין לגבי ההכנסות המשלימות: הקהילות האשכנזיות במערב אירופה ימשיכו לתמוך גם בספרדים, ואילו הקהילות הספרדיות במערב אירופה ובאיטליה יתנו חלק גם לשד"רים האשכנזים. העובדה שהקהילות האשכנזיות היו רוב מספרי בצפת היה בה כדי למתן את הכרסום ב"חזקה" של הספרדים על מלוא שבעת החלקים של כספי צפת. לבסוף מזהירים

פקידי אמשטרדם כי אם לא יסכימו הספרדים לפשרה זו, יועברו כל כספי אשכנז לידי כוללות האשכנזים.⁶¹

פשרת צפת תקפ"ג (1823), שנערכה בחסות הפקוא"מ, זכתה לגיבוי מצד רבני הולנד שצירפו את חתימתם עליה.⁶² רבה של אמשטרדם, הרב ברנשטיין, אף הצטרף לאזהרת פקידי אמשטרדם והצהיר בתוקף כי אם "גם בזאת לא יתנו אחינו הספרדים אל לבם וירחיקו את אחינו האשכנזים בזרוע... אזי יותן כל הכסף... לאחינו האשכנזים".⁶³ פשרת צפת זו דמתה אמנם לפשרת ירושלים משנת תקפ"ב, אולם יש לזכור כי אוכלוסייתה האשכנזית של ירושלים הייתה קטנה בהרבה מזו של צפת, ולפיכך הוענקה להם עדיפות ממשית על חשבון הספרדים, יותר מאשר בצפת.

בשנת תקפ"ד, זמן קצר לאחר שהפשרה כבר קוימה, הרחיב אותה ראש הפקוא"מ גם לגבי שתי ערי הקודש הנותרות, חברון וטבריה.⁶⁴ לדבריו, לאחר ששמע את טענותיהם של שלוחי האשכנזים מצפת, מחברון ומטבריה שהגיעו לאמשטרדם, החליט שלא להתמהמה ולא להמתין לעימות חוזר ודומה עם שד"רים ספרדים מאותן ערים. הוא קיבל עליו את מלוא כובד האחריות וקבע על דעת עצמו פשרה דומה לזו של צפת: "על היסוד המוסד בפשרת תקפ"ג... שיזכו כוללות הספרדים מדמים השייכים לעה"ק צפת, חברון וטבריה ת"ו שלישי אחד והאשכנזים שני שלישים".⁶⁵

אין ספק שהעזת הפקוא"מ לכרסם בחזקה של הספרדים על מלוא הכספים ולכפות עליהם את הפשרה אפילו בלי לשמוע את טענותיהם, מלמדת על התחזקות מעמדו של ארגון הפקוא"מ מול הנהגת הכוללים בארץ ישראל. משהושלמה מערכת הפשרות שעל פיהן קיבלו גם האשכנזים נתח מכספי מערב אירופה, לא ייצגו עוד פקידי אמשטרדם את היישוב הספרדי בלבד, אלא זכו להכרה בסמכותם גם מצדם של הכוללות האשכנזיים. הרחבת הסמכות נטעה בהם ביטחון במעמדם ועוררה בהם הרגשת אחריות כלפי כלל היישוב היהודי בארץ ישראל, עד כדי נטייה להיות מעורבים גם בקביעת אורחות חייו. אבל באופן פרדוקסלי, ככל שגבר כוחו של ארגון הפקוא"מ, כן התערערה אמינותו בעיני הכוללים בארץ; ככל שהעמיקה מעורבותם והשפעתם של פקידי אמשטרדם לטובת הכוללים האשכנזיים בארץ, כן הלכה והעמיקה גם מעורבותם בענייניהם הפנימיים ובהשקפותיהם, וכך מצאו עצמם חלוקים עליהם בנושאים מהותיים, דבר שהגביר את המתחות ביניהם. בפשרת צפת תקפ"ג אין התייחסות מפורשת לחלוקת הכספים בין הפרושים ובין החסידים. הפקוא"מ ביקשו לבסס את החלוקה ביניהם על מספר הנפשות, ולא על פי השתייכות קבוצתית. אבל כל עוד לא גובשו התנאים החדשים לא היה טעם לקבוע במפורש את החלוקה הפנימית ביניהם, ובפרט שבאותה העת היו הפקוא"מ ממונים באופן רשמי רק מטעם הפרושים, ואילו החסידים לא ייפו את כוחם כ"גזברים ואמרכלים" של כוללותיהם בארץ ישראל עד שנת תקפ"ה. למרות זאת

השתדל הפקוא"מ להפגין יחס הוגן כלפי החסידים, והפשרה מציינת את ה"אשכנזים" כשם כללי ואינה מתייחסת לפרושים דווקא.

רק בשנת תקפ"ד (1824), לאחר שהרחיב את הפשרה בין הספרדים ובין האשכנזים גם לגבי יתר ערי הקודש, יצא לעהרן למאבק עקרוני נגד סדרי החלוקה הפנימית של כספי האשכנזים, כפי שנקבעה בחסות 'רוזני וילנה' באדר תקפ"ג, ואשר נתנה עדיפות לפרושים על פני החסידים. לעהרן מחה בפני 'רוזני וילנה' על העוול שגרמו לחסידים באותה פשרה ופרסם את התנגדותו באיגרת מודפסת הפותחת במילים "מכאן מודעה", ובה הוא מצהיר כי מבחינתו הפשרה שנערכה בחסות 'רוזני וילנה' ביחס לשלוש ערי הקודש (תקפ"ג) בטלה ומבוטלת.⁶⁶ לחלופין קבע לעהרן כי כספי האשכנזים יחולקו מעתה על פי מספר הנפשות של כל כולל,⁶⁷ וטעמיו ונימוקיו עמו: אם תהא חלוקת האשכנזים על פי מקומות יישוב, אזי יקבלו האשכנזים בירושלים ארבעה חלקים וחצי, הרבה מעל המגיע להם מבחינת מספרם, והדבר יגרום לנטישת שאר ערי הקודש, שהרי כולם יבקשו לעבור לירושלים כדי לזכות בנתח גדול יותר בחלוקה. תופעה כזו עלולה לגרור מחלוקת בלתי פוסקת, ועל כן "שמנו אז לחק שכל הנשאר אחרי נכזי חלקי הספרדים יבוא לכיס א' אחד] ויחולק בין כל האשכנזים בא"י ת"ו לפי מספר נפשות, ולא יהיה לשום א' אחד] יתרון על אחיו, תהא ישיבתו במקום שיהא מאחת מעה"ק ת"ו, ובאופן זה כל איש על מקומו ישב בשלום ולא ינוד אנה ואנה, ולא יאמר אדם צר לי המקום לישיב בירושלים ת"ו".⁶⁸

יש לזכור כי שיטת החלוקה לפי מספר נפשות לא הייתה רעיון חדש שהגה לעהרן. כאמור לעיל, כבר בשנת תקע"ב (1812) נערכה פשרה ברוח זו בין הפרושים ובין החסידים בצפת בנוגע לכספי פולין, אלא שהואיל ומרבית הנפגעים במגפת תקע"ג היו מקרב הפרושים ומספרם פחת מאוד, שונתה שיטת החלוקה והועמדה על עיקרון אחר.⁶⁹ לעהרן הסתמך אפוא על תקדים זה, אלא שהוא הפריז בו. כדי להגיע למצב שוויוני מוחלט בחלוקת הכספים הוא דרש שכל הכספים כולם – גם אלו ששלחו קהילות האם במזרח אירופה – יחולקו על פי מפתח של מספר הנפשות. דרישה אוטופית כזאת לא היה אפשר ליישם, שכן איש לא היה יכול להסכים לה.

אם לאחר פשרת ירושלים מתקפ"ב, שנחתמה בחסות הפקוא"מ, הקים עליו לעהרן שונאים בקרב ההנהגה הספרדית, הנה הפעם – בשל התנגדותו התקיפה לפשרה שנחתמה בחסות 'רוזני וילנה' בתקפ"ג ודרישתו לחלק את כספי האשכנזים על פי מספר הנפשות – הוא קומם נגדו את כולל הפרושים. חלוקה לפי מספר נפשות, כפי דרישתו, הייתה מותירה בידי הפרושים רק רבע מן הסכום שניתן לחסידים ומשמיטה מתחת ידיהם את ההישגים הגדולים שהשיג עבורם ראש"ז בפשרות שנחתמו באמשטרדם ובוילנה בשנים תקפ"ב ותקפ"ג.

מערכת ההסכמים והפשרות שעשו הכוללים בינם לבין עצמם בשנים תקפ"ה-תק"צ (1825-1830)

שלושה גורמים הביאו לשידוד מערכות כללי ביחסים בין הכוללים בארץ לבין עצמם. הגורם העיקרי היה חוסר שביעות הרצון של הכוללים מהסכמי הפשרות שכפה עליהם ארגון הפקוא"מ; הגורם השני היה התקנה נגד הגעת שד"רים למערב אירופה שיוזם הפקוא"מ בשנת תקפ"ד (1824); והגורם השלישי היה החשש מתוצאות החרם נגד שלוחי האשכנזים שעליו הכריזו רבני הספרדים בשנת תקפ"א. מנהיגי הכוללים הגיעו למסקנה כי אם חפצי חיים הם שומה עליהם להתעשת ולהגיע להסכמי פשרות בכוחות עצמם בכל הנושאים הקשורים לחלוקת הכספים. ואמנם במסגרת חמישה הסכמי פשרות שערכו בין השנים תקפ"ה-תק"ץ קבעו הכוללים את מערכות היחסים ביניהם, ונקבעה שיטה חדשה לחלוקת הכספים, הן אלו שהגיעו מהקהילות האשכנזיות במערב אירופה והן אלו שהגיעו באמצעות שליחויות מוסכמות מכל הארצות האחרות.

ההסכם העצמי שנחתם בין הפרושים ובין הספרדים בירושלים בכסלו תקפ"ה (1824), הסכם שנוכח בפרק הראשון, היה תמריץ לעריכת הסכמים נוספים בין הכוללים לבין עצמם. כבר כעבור כחצי שנה, ביום ח' בתמוז תקפ"ה (1825), נחתם גם בצפת הסכם פשרה בין הספרדים ובין החסידים והפרושים. בהקדמה להסכם זה נאמר כי שלוש העדות בעיר החליטו "לגמור בכי טוב כל הטענות ותלונות ודין ודברים שיש בין זה לזה ובין זה לזה".⁷⁰ כבסיס להסכם וליישוב ההדורים ביניהם הסכימו הספרדים בעיר לבטל קודם כל את החרם שהטילו רבניהם על השד"רים האשכנזים שיצאו לאסוף כספים בקהילות הספרדיות בצפון אפריקה. הם קיבלו עליהם להודיע לתומכיהם בקהילות השונות "כי נעשה שלום רב... והיתה לבאר הותר החרם". הואיל ורבני הספרדים בירושלים, שהיו חתומים על כתב החרם, נחשבו בעיני יהודי הגולה לסמכות הרבנית העליונה של יהודי ארץ ישראל, הוחלט לשאת בעניין גם אותם, "אי לזאת צריך לכתוב לרבנים הנ"ל הי"ו ולחלות פני קדשם, ולרצותם בכל מיני ריצוי ופיוס למען יסכימו על הדבר הזה... שיכתבו גם הם לערי חו"ל בעד השלום שנעשה ושהתירו החרם".⁷¹

בעניין אחד הייתה הסכמה מלאה מלכתחילה: בניגוד לדרישת הפקוא"מ להפסיק את מוסד השד"רות, הסכימו שני הצדדים ביניהם להמשיך לשלוח מטעמם שד"רים לחוץ לארץ. את ההסכמה הזאת עיגנו בכתב באחד מסעיפי ההסכם, והיא הייתה בסיס לשלושת העקרונות שהונחו ביסודו. העיקרון הראשון הוא עקרון ההדדיות, דהיינו כפי שיותר לשד"רים אשכנזים לפעול בקרב קהילות ספרדיות – באימפריה העות'מאנית, בצפון אפריקה, בערי תימן ובקהילות יהודיות ברחבי אסיה – כך יינתן לשד"רים ספרדים החופש לפעול בקרב ריכוזים של אוכלוסייה אשכנזית במרכז אירופה ובמזרח. העיקרון השני קבע שהשד"רים היוצאים

לארצות השונות ימונו על דעת מנהיגי שלוש העדות, וכי הם יעסקו רק באיסוף כספים לצרכים דחופים וייחודיים המוגדרים כ"נדבה חדשה", ולא יגעו בקופות ארץ ישראל הקבועות שיש לכל אחת מן העדות באזורי המוצא הגיאוגרפי שלהן. העיקרון השלישי קבע את החלוקה היחסית בין הספרדים ובין האשכנזים. בניגוד לפשרות שנערכו בחסות הפקוא"מ בנוגע לכספי מערב אירופה, שבהן נקבעה חלוקה של שני שלישים לאשכנזים ורק שליש אחד לספרדים, נקבע בפשרת צפת הנוכחית כי הספרדים יקבלו ארבעים אחוזים מן הכספים ואילו האשכנזים יקבלו שישים אחוזים.

כדי לתת תוקף משפטי להסכם הפשרה שנעשה בין הצדדים לבין עצמם, הוא הובא לאישור קונסולרי. עובדה זו עולה ממכתב שנמצא בארכיון הקהילה היהודית בטרייסט, שבו הוצהר: "והכל נעשה ונגמר ונכתב ונחתם, בחתימתנו וחתיתמתם, לאשר ולקים הכל, בלתי שום שינוי ותמורה כלל... בקאנגיליריאה [בקונסוליה] של מע' [לת] הגביר השר והטפסר, כמהר"ר [כבוד מורנו הרב רבי] ס' [ניור] אליאו די פיג'וטו נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה — ישמרו ה' ויצילו], נשיא ראש על אר"ץ [ארם צובא — חלב] רבה יע"א, ובקאנגיליריאה של ס' [ניור] אנטון קטפאגו, כמשפט הלועזים".⁷²

כשנתיים לאחר חתימת הסכם צפת בין האשכנזים לספרדים נחתם גם בטבריה הסכם דומה בין חסידי ווהלין ורייסין ובין הקהילה הספרדית בעיר. כמו בהסכם צפת כך גם בהסכם הזה נשמר עקרון ההדדיות, שעל פיו יוכלו שד"רים אשכנזים לצאת לקהילות הספרדים אך ורק לגיוס "מתנה חדשה", וכן להפך. בהסכם נקבע במפורש שהאשכנזים לא יורשו לייסד בקהילות הספרדיות קופות חדשות על שם רבי מאיר בעל הנס,⁷³ ובדומה להסכם צפת נקבע גם כאן שחלוקת הכספים בין שני הכוללים תעמוד על שישים אחוזים לחסידים האשכנזים וארבעים אחוזים לספרדים. גם באשר לחלוקת כספי אנגליה והולנד הוחלט להתעלם מהחלטות הפקוא"מ ולבסס את החלוקה על בסיס שוויוני — מחצית לאלה ומחצית לאלה.⁷⁴ מספר השד"רים שיצאו בפועל מצפת ומטבריה לקהילות של עמיתיהם היה קטן. השד"ר הידוע ביותר הוא ברוך מפינסק, שיצא בשנת תקצ"א בשליחות כולל הפרושים לחפש את עשרת השבטים בארצות המזרח, ובידו איגרת שליחות לקהילות ישראל בתימן ובאסיה.⁷⁵ שד"ר אחר, ר' בצלאל הכהן מן הקהילה הפרושית בירושלים,⁷⁶ היה אמור לצאת בשנת תקפ"ח (1828) בשליחות הספרדים בצפת לקהילות היהודיות במזרח אירופה. באיגרת שליחות שחבורה בעבורו בחודש תמוז תקפ"ח, ושעליה חתומים כל ראשי העדות היהודיות בצפת, מתוארת באריכות רבה מערכת היחסים הטובה ששררה בין העדות השונות בצפת בראשית המאה התשע-עשרה, בסיוע הקונסולים לבית פיג'וטו ששירתו בערי סוריה ובחסותו האבהית של הגביר השר ר' חיים פרחי. באיגרת מתוארת גם ההידרדרות המהירה במצב הקהילה שאירעה אחרי כן, כתוצאה מרציחתו של השר חיים פרחי. עוד מוסיפה האיגרת ומתארת את העימות החריף שפרץ בין האשכנזים ובין הספרדים

בצפת בשאלת תשלומי המסים, עימות שהגיע לשיאו בחרם שהטילו רבני הספרדים על האשכנזים בשנת תקפ"א (1821). על פי המתואר באיגרת, בעקבות הסכם הפשרה שנחתם בין העדות היהודיות בצפת בתמוז תקפ"ה (1825) יצאו שד"רים אשכנזים לגייס כספים באזורי ההשפעה הספרדית, ואיטליה כנראה בכללם, והתקבלו שם בסבר פנים יפות. והנה עתה, על פי עקרון ההדדיות, הגיעה שעתם של השד"רים הספרדים לצאת לאזורי ההשפעה האשכנזית. בשמירת עקרון ההדדיות הזה הייתה תלויה מערכת היחסים הטובה שהצליחו לרקום בהסכם שגיבשו לא מכבר, ובכך תלויים, כך הם כותבים, גם השלום הפנימי ואף ביאת המשיח – דבר שממנו אפשר ללמוד עד כמה החשיבו רבני הספרדים את קיום הסכם הפשרה ביניהם: "כי אם ח"ו לא ישמעו דברינו חוששנו פן יהרס ח"ו הבנין והיסוד הנעשה בינינו ובין מע' [לת] אחינו ק"ק האשכנזים הי"ו לאהבת האמת והשלום [ההדגשה במקור]... כי בהודע בכל ארץ ספרד יע"א כי לא קבלו שלוחינו במדינתם [פולין ורוסיה] ולא עשו אתנו כנימוס... חורבן אה"ק תלוי בזה כי יתמוטט ח"ו חיזוק השלום אשר ביאת משיחנו תלוי רק בזה".⁷⁷ זהו גם המוטו בדברי רבני הפרושים והחסידים, שצירפו נספח מיוחד לאיגרת השליחות, ובו קריאה לאחיהם בארצות מזרח אירופה לתרום בעין יפה "נדבה חדשה" לשד"ר הספרדי מתוך מגמה לשמור על השלום בין העדות: "ועליכם המצווה להיות מחזקים דגל השלום שנעשה ביננו ובין ק"ק הספרדים בקשר של קימא לא ימוט לעולם. וחלילה לכם לגרום פירוד ביננו ובין ק"ק הספרדים הי"ו ח"ו במקום הקדוש הזה". הכותבים מדגישים כי אחיהם הספרדים נושאים בעיקר נטל תשלומי המסים המוטלים על הציבור, ועל כן תמיכה בשד"ר שלהם היוצא הפעם למזרח אירופה תחזק את האחווה והשלום ביניהם: "ובפרט נתינת המסים אשר עלינו בכל שנה ושנה ליתן להשר ומושלי העיר ועזרת חיותינו וישובינו והעמדתינו באה"ק הוא בעזר ותמך אחב"י [אחינו בני ישראל] שבערי ספרד הי"ו".⁷⁸

הסכם נוסף ומתקדם יותר מבחינה חברתית נחתם בין הפרושים לספרדים בירושלים בחודש ניסן תקפ"ט ופתר בדרך מקורית את בעיית השליחות וחלוקת הכספים של הקהילות היהודיות המגוונות מבחינה עדתית שהיו בפראנקיה (בתחומי איטליה) – ספרדים לצד אשכנזים ובני-איטליה. בהסכם נקבע כי השד"ר לאיטליה יהיה משותף, "ראוי והגון וברשות שני הצדדים",⁷⁹ וחלוקת הכספים תהא הפעם שני שלישים לטובת הספרדים ושליש לפרושים, כל זאת על מנת להגביר את השלום והאחוה בין שתי העדות הירושלמיות.

כך היו פני הדברים בירושלים, בטבריה ובצפת. בחברון, לעומת זאת, שררו תנאי יסוד אחרים, ולא היה מלכתחילה עימות בין הכוללים הספרדיים לכוללים החסידיים.⁸⁰ אדרבה, כאשר הגיעו החסידים לחברון, קיבלו אותם הספרדים בסבר פנים יפות. על עובדה זו, וכן על מועד התיישבותם בעיר, כותב לעהרן בשנת תקפ"ז (1827): "דוה ששה שנים [מאז 1821] שבאו יחידיים מכו' [לל] חסידים לדור שמה ונתקבלו ברצון".⁸¹ גם במכתב ששלחו האשכנזים לקהילה היהודית בוונציה

באותן שנים יש עדות על קליטה טובה של החסידים בעיר חברון. הם מספרים כי קהילתם החדשה מונה כשלושים משפחות שהגיעו מצפת, וכי הם מתכוונים להקים ישיבה במקום. כמו כן הם מדווחים שהספרדים קיבלו אותם בשמחה ובכבוד רב: "והודו לה' על שהחזיר עטרה ליושנה, שהרי מקובל עליהם לפי מסורת שהמוסדות העתיקים של עיר זו קיימים בזכות אשכנזים מובהקים ובמיוחד בזכות הרב הגדול והמפורסם מלכיאל אשכנזי".⁸² על המחוות של הספרדים כלפיהם כותבים החסידים כי העניקו להם את הזכות להתפלל בבית הכנסת "הקדוש" (על שם אברהם אבינו), וכי נתנו להם במתנה שלושה ספרי תורה עם רימונים וגם הקציבו להם, חינם אין כסף, חלקה נפרדת בבית העלמין בקרבת קברו של ישי אבי דוד. עוד הם מציינים כי הודות להמלצת הספרדים בחברון קיבלו תמיכה של שלושת אלפים (גרוש?) מ'פקידי קושטא' וכן תמיכות נוספות ממקורות ספרדיים אחרים, כגון מדמשק (ממשפחת פרחי או פיג'וט?), בגין ההוצאות הרבות שהיו להם במעברם מצפת. מכיוון שבאותה העת הגיעו לוונציה מכתבים מצפת בגנותם של 'פקידי קושטא' ומנהיגי הספרדים בארץ על שהפלו לרעה את החסידים, מבקשים חסידי חברון להדגיש כי בעירם אין המצב דומה כלל: "בינינו, תודה לה', אין שום ניגודים, ואנו מתנהגים כאחים טובים, שותפים בעבודת ה', ואנו מודים בכל עת לה' על אשר העלה אותנו והביאנו למקום הקדוש הזה".⁸³ לבסוף הם מודיעים למנהיגי הקהילה בוונציה כי בשל העוני הרב של יהודי חברון ומעשי החמס של השלטונות וערביי המקום, החליטו לשגר לאירופה כשליח משותף לשתי הקהילות את ר' יהודה כהן, קרובו של החכם המפורסם דוד פרדו ז"ל.⁸⁴

למרות היחסים הטובים בינם ובין אחיהם הספרדים לא הצליחו החסידים הראשונים להתמודד עם תנאי הקיום הקשים בחברון, והם נטשו את העיר. חסידי חב"ד, שהיו מפורזים עד אז בירושלים, בצפת ובטבריה, החליטו לנצל את הריק הזה, לאסוף את אנשיהם ולקבוע את מושבם בחברון.⁸⁵ מערכת היחסים הטובה בין העדות בחברון המשיכה להתקיים שנים רבות וזכתה לעיגון חוזר ונשנה במערכת של הסכמי פשרות על חלוקת כספי חברון בשנות השלושים והארבעים של המאה התשע־עשרה. הסכם הפשרה הראשון, שנערך מתוך רצון טוב של שני הצדדים, נחתם בתמוז תקפ"ה (1825).⁸⁶ רק גל עכור קצר אחד העיב במשהו על האווירה הטובה בחברון. מדובר בפשרות המקיפות שנעשו בחסות הפקוא"מ, שעל פיהן היה על הספרדים בחברון להעניק לאנשי חב"ד שני שלישים מכספי הפקוא"מ,⁸⁷ והכולל הספרדי התקומם נגד הדבר הזה. במכתב מחודש ניסן תקפ"ו אל ראשי קהילת טרייסט שבאיטליה הם מתארים את מערכת היחסים הטובה שנקמה בינם ובין החסידים: "ומיום בואם לא נשמע ריב ומדון כי אם אהבה ואחוה שלום וריעות".⁸⁸ הם מציינים את הסכמתם של החסידים לקבל עליהם התחייבויות שונות למען החיים המשותפים בעיר, מזכירים כי בפשרה משנת תקפ"ה קיבלו החסידים עליהם חובת השתתפות גלובלית בהוצאות העיר בסך אלף גרוש, וכן את נכונותם להימנע מלדרוש לעצמם חלק מכספי אשכנז שיגיעו לחברון. והנה, כיום,

כאשר הכבידו שליטי העיר את המסים על הקהילה היהודית בחברון בגין הגידול במספר אנשיה, אין ביכולתם לעמוד בתכתיב של הפקוא"מ ולהפריש לטובת חסידי חב"ד שני שלישים מכספי אשכנז. תכתיב זה, כך הם טוענים, אינו מתקבל על הדעת, והם מאיימים שהוא אף עלול לחבל במרקם היחסים החיובי שהצליחו לרקום ביניהם.⁸⁹

כדי להרגיע את הרוחות חתמו חסידי חב"ד על הסכם פשרה שני בשנת תק"ץ (1830), ובו קיבלו עליהם כמה התחייבויות. מלבד סכום גלובלי של 900 גרוש כהשתתפות במסי העיר, התחייבו לשלם גם מס גולגולת וכן תשלומים בעבור חלקות קבר ודמי קבורה לנפטריהם. אשר להכנסות ממסים שונים או לזכויות ירושה מתוקף תקנת העיזבונות, הוסכם שאלה יתחלקו באופן שווה בין שתי הקהילות. סעיף מיוחד שנגע לכספי השליחות המשותפת לאיטליה קבע שהספרדים יקבלו שמונים אחוזים ואנשי חב"ד יקבלו רק עשרים אחוזים, כשיעורם באוכלוסייה.⁹⁰ השיפור בתנאים לטובת הספרדים תרם להשבת האווירה הטובה בין שתי העדות בחברון, ליחס של כבוד הדדי ולהקלת מה בתנאי החיים הקשים ממילא של כל הצדדים. חסידי חב"ד הכירו בעדיפותה של הקהילה הספרדית ובזכויות הוותק שלה. בעיר האבות חברון, העיר המחברת את כל יהודיה, נשמרה רוח אמיתית של אחדות ואחוזה, וזו חיזקה לא רק את עמידתם של יהודי חברון כנגד המציאות השלטונית האכזרית בעירם אלא גם הוסיפה לחיזוק אֲשִׁיות היישוב היהודי בארץ ישראל כולה.

מאבק הפקוא"מ נגד הגעת שד"רים מארץ ישראל למערב אירופה

הישגיו הגדולים של ארגון הפקוא"מ בגלגול הסכמי הפשרות בין הכוללים היו בין היתר תמריץ למערכה שתכנן הארגון בסוף שנת תקפ"ד (1824) – לאסור על הכוללים לשגר שד"רים מארץ ישראל לקהילות מערב אירופה.⁹¹ המאבק נגד הגעת שד"רים היה אמור, לדעת הפקוא"מ, להשלים את עקרון השוויון בחלוקת הכספים בין הכוללים, אך למעשה השיג מטרה הפוכה: הוא עורר על הארגון את חמת מנהיגי כל הכוללים, ובאופן פרדוקסלי גיבש את הנהגת היישוב נגד אנשי אמשטרדם.

באלול תקפ"ד הקים ארגון הפקוא"מ את חברת 'תרומת הקודש', ואיסוף כספי התמיכה הלך והתבסס על השיטה של התחייבויות קבועות לטווח ארוך. מכאן ואילך הייתה אמורה להתבטל, לדעת הפקוא"מ, הפונקציה שמילאו השד"רים, ולא היה בהם צורך ממשי עוד. ראשי ארגון הפקוא"מ, שפעלו בהנחיית העקרונות של חברת 'תרומת הקודש', התנו את פעילותה התקינה של החברה ושל עבודת

הפקוא"מ בכלל במניעת בואם של שד"רים לאזורי הפעילות שלהם.⁹² בצעד נחרץ זה הם נתלו באילן גבוה והסתמכו על איגרת שהפיץ בסיוון תקפ"ד יוחם השיטה, ר' שלמה הירשל, רבה של לונדון, ובה מובעת הטענה ההגיונית כי השיטה הישנה של איסוף כספים באמצעות שד"רים לא רק שאיננה יעילה אלא גם גורמת להוצאת כספים מיותרת.⁹³ יש לציין כי התקנה המבטלת את מוסד השד"רות נקבעה בידי הפקוא"מ באורח חד-צדדי, בלי להידבר תחילה עם הכוללים בארץ ובלי לנסות לקבל את הסכמתם לכך.

מדוע הכניסו עצמם הפקוא"מ למאבק נגד הגעת שד"רים מארץ ישראל למערב אירופה – נוהג שהיה מקובל מדורי דורות? מדוע עשו זאת דווקא עתה, בעודם נמצאים בעיצומם של מאבקים אחרים הקשורים במערכת הפשרות שכפו על הכוללים? אין ספק כי הם חשו שיש בידם די כוח כדי לכפות את דעתם על הכוללים, לא רק לגבי שיטת החלוקה של כספי התמיכה, אלא גם בסוגיית שיגור השד"רים. הרגשה זו ניזונה קודם כל מירידת כוחם של ארגוני הצדקה המקבילים, פטרוניהם של הספרדים ושל הפרושים בארץ ישראל. חולשתם של 'פקידי קושטא', משענתם של הכוללים הספרדיים בארץ ישראל, ניכרה בהסכמתם לפשרות שפגעו בחזקה של הכוללים הספרדיים על כספי מערב אירופה, כפי דרישת הפקוא"מ. גם כוחם של 'רוזני וילנה' ירד באותה העת בעקבות המצוקה הכלכלית הקשה של יהודי רוסיה ופולין. הצלחת הפקוא"מ לאכוף את הפשרות ולגרום לכל הכוללים להיות תלויים בהם, לאחר תקופת פעילות קצרה יחסית, העניקה להם את התחושה כי יוכלו לבצע רפורמות נוספות. אולם מעל לכל היו פקידי אמשטרדם משוכנעים שהם פועלים על פי עקרונות של מוסר וצדק, יעילות וחסכון, וכי מחובתם להפיק את מרב התועלת מכספי הצדקה הנאספים על ידם לטובת מקבלי הכספים, ולטובתם בלבד.⁹⁴

נראה כי ראשי הפקוא"מ לא העריכו כראוי את טיב הפגיעה בציפור נפשם של מנהיגי הכוללים בארץ, ואף לא את עוצמת ההתנגדות הצפויה מצדם לתקנה נגד שליחת השד"רים. ביום ט' בתמוז תקפ"ה (1825) שיגר ראש"ו ללעהרן מכתב תקיף, "בחוצפא וברמות רוח יתירא",⁹⁵ ובו הוא מודיע לו כי הפרושים והספרדים בירושלים החליטו לחתום בעצמם על הסכם פשרה ביניהם בלי התערבות מבחוץ. בדבריו הובהר היטב שההסכם הוא בינם לבין עצמם, וכי אין לפקוא"מ כל סמכות להתערב בו. שני הצדדים המסכימים התעלמו במופגן מן האיסור שגזר הפקוא"מ על שליחת שד"רים, ומרוח הדברים עולה כי מגמת ההסכם הייתה בין היתר לקעקע את האיסור הזה מכל וכל. נראה ששני הצדדים הבינו את גודל החשיבות שבגיבוש חזית אחידה ביניהם, וניאותו לוותר לשם כך על אינטרסים כלכליים של כל אחד מהם. במסגרת זו התרצו הספרדים לקבל על עצמם, כאמור, את כל סעיפי פשרת היסוד הראשונה שנחתמה ביניהם בחסות הפקוא"מ בתקפ"ב (1822), ואילו כולל הפרושים בירושלים הסכים להשתתף בתשלומי מסי הציבור בסך 550 גרוש לשנה,⁹⁶ וגם הסכימו להיחשב יחד עם הספרדים כבני קהילה אחת, ו"קבלו עליהם

כל תקנות הספרדים כנהוג".⁹⁷ עד מהרה הבין לעהרן כי האיחוד בין שני המחנות בירושלים מכוון, בין היתר, נגד "אויב" חיצוני משותף המבקש למנוע מהם את שליחת השד"רים – נגד ארגון הפקוא"מ.⁹⁸ ראש"ז הפגין אומץ רב, התריס נגד תקנת הפקוא"מ והודיע ללעהרן שהפרושים והספרדים בירושלים החליטו לשגר לאירופה המערבית שליח משותף, וכי כבר ייעדו לשם כך את הרב ש"ז (שלמה זלמן) שפירא, מראשי כולל הפרושים.⁹⁹

ההתעלמות הבוטה מדרישות הפקוא"מ בעניין שליחת שד"רים לאירופה מבהירה ללעהרן את מגבלות הכוח של הפקוא"מ כארגון פטרוני, ולכן הוא מנסה לפורר את החזית המאוחדת שנוצרה בירושלים. לשם כך הוא פועל בכמה חזיתות, בשיטת "הפרד ומשול". הוא מתקיף את זה ומחניף למשנהו, תוך שהוא משים עצמו כמי שמגן על האינטרסים שלהם; הוא מערער על טיב הסכם הפשרה שעשו הפרושים עם הספרדים בירושלים, ומצר על שלא תצמח להם ממנו תועלת.¹⁰⁰ בניסיון למנוע את היוזמה לשליחת השד"ר המשותף ולקעקע בכך את המתקפה של החזית הירושלמית המאוחדת, כותב לעהרן מכתבי תלונה בהולים ל'רווני וילנה' ולפטרונו של החסידים, הרב אפרים זלמן מרגליות מברודי.¹⁰¹ אך 'רווני וילנה' דחו את כל בקשותיו. לא זו בלבד שלא נעתרו לבקשותיו למנוע את בואו של השד"ר, אלא אף הביעו את מורת רוחם מתקנותיו נגד השד"רים, ובעיקר התלוננו על דרישתו להשתית את חלוקת הכספים בין האשכנזים על מספר הנפשות.¹⁰² אפילו הרב מרגליות מברודי ניסה להניאו מדרישותיו. לעהרן מתחיל לחוש כי חל כרסום בכוח סמכותו: "וגם רב האי גאון הגדול מבראד נ"י כתב לי עצה טובה... שלא נעמוד על דעתנו בענין 'החלוקה', ונראה להתפשר... אני רואה שלא נוכל להחזיק ולהתאמץ לקיים 'החלוקה' לפי מ"נ [מספר נפשות], כי אם דרך כלל לתת כך וכך חלק לזה וכך וכך חלק לזה".¹⁰³

חזית המתנגדים לתקנותיו של ראש הפקוא"מ הלכה והתרחבה. בחודש שבט תקפ"ו קיבל לעהרן תזכורת מוחשית בוטה להפרת התקנה נגד הגעת שד"רים, כאשר הרב ש"ז שפירא, שכבר הגיע לקושטא לרגל שליחותו, הודיע לו כי הוא השד"ר המשותף של האשכנזים והספרדים בירושלים שנשלח לקהילות הספרדיות במערב אירופה, וכי קיבל על כך את אישורם של 'פקידי קושטא'.¹⁰⁴ חודשים מעטים אחרי כן, בסיוון תקפ"ו, החל המאבק נגד תקנותיו של לעהרן לשאת אופי אישי. במשרדי הפקוא"מ התקבל מכתב ממנהיגי כולל הפרושים בצפת ובירושלים ובו דברים חריפים ביותר, "בזלזולים רבים יותר מכזית מרור",¹⁰⁵ נגד ארגון הפקוא"מ ונגד לעהרן עצמו. הפרושים מתעלמים מחלקו המכריע של לעהרן בהישגים שהשיג למענם בפשרת תקפ"ב. לעהרן נעלב, ובצדק: "לא היתה כזאת מני עולם. כמה וכמה פעמים שהיו מדיינים שלוחי אשכנזים עם שלוחי ספרדים הי"ו לפני גדולי ישראל... ועכ"ז [ועם כל זה] משמים זכו לי להמציא הפשרה... ואנחנו השתדלנו הסכמות הרבנים והגאונים בהאללאנד".¹⁰⁶ לדבריו, אפילו השד"רים הפרושים שהיו מעורבים באותה פשרה – ראש"ז ור' טוביה ב"ר שלמה

מטלצ'ין – הודו לו בפה מלא על חלקו. ואילו עתה, מתלונן לעהרן, נוטלים הפרושים בירושלים את העטרה לעצמם בטענה כוזבת, כאילו שלוחיהם ו'רוזני וילנה' הם שהשיגו את ההישג החשוב הזה, ובכך הם מנשלים אותו מכל זכויות הישגיו בעבר ומבקשים להטביע בו הרגשת רפיון, כאילו אין לו לא סמכות ולא יכולת לקבוע תקנות לגביהם. נוסף לכל, הם מטיחים בו אשמה נלעגת כי הוא נוטה במובהק לצד החסידים.¹⁰⁷

ואכן, האשמה זו לא הייתה משוללת יסוד לחלוטין. בד בבד עם ניסיונו להפיס את דעתם של הפרושים, חבר לעהרן אל החסידים והשתדל לרכוש את אהדתם. ההידברות אתם הייתה קלה יותר משתי סיבות: ראשית, פקידי הפקוא"מ לא זו בלבד שלא ביקשו לגרוע מן ההישגים שלהם, כפי שעשו לספרדים או לפרושים, אלא אף ניסו להגדיל את חלקם בכספי התמיכה; שנית, לחסידים בארץ, שהיו פסיביים בכל מהלכיהם, לא הייתה אותה מידה של כוח ועוצמה כפי שהייתה לכולל הפרושים, ולכן הם העדיפו לקבל תכתיבים ולהימנע מעימות עם הכוללים האחרים בארץ או עם הפקוא"מ. לעהרן מבהיר לחסידים כי במאבקו נגד הפרושים בעניין שיטת החלוקה ובעניין האיסור לשגר שד"רים הוא מגן למעשה על האינטרסים שלהם. במכתבו אל הפטרון שלהם בברודי, הרב אפרים זלמן מרגליות, הוא טוען כי השיתוף של הפרושים עם הספרדים בירושלים מכוון בעצם נגד החסידים.¹⁰⁸ לדבריו, אפילו פרנסי הקהילה האשכנזית באמשטרדם עירו אינם שועים לדבריו, עוקפים אותו ואת הארגון שבראשו הוא עומד, מיעדים את כל הכסף לפרושים ושולחים אותו ל'רוזני וילנה': "כי לא עשו זה, כי אם בהתנגדותם אלי הצעיר כידוע".¹⁰⁹ על ידי כך מופר האיזון ההוגן בחלוקת הכספים, איזון שהוא כה מבקש לממש. לעהרן מבקש אפוא שלפחות הם, החסידים, יישמעו לו, לא יעברו על התקנות ויימנעו מלשלוח שד"רים מטעמם, שכן אי-אפשר לקיים, לטענתו, מערכת גבייה יעילה במערב אירופה ובאשכנז כל עוד מגיעים לשם שד"רים.

ניסיונו של לעהרן לגייס לצדו את החסידים הגביר את טינתם של הפרושים כלפיו. הדברים באים לידי ביטוי בחילופי דברים בינו ובין השד"ר הרב ש"ז שפירא בסוף שנת תקפ"ו.¹¹⁰ לעהרן הנעלב מתמרמר – האם למוכיח בשער שלחו רבני ארץ ישראל את הרב שפירא? ומה פסול מצאו בו על שהוא מתפלל בסידור בנוסח האר"י הקדוש, ומניח שני זוגות תפילין?¹¹¹ יכולת העמידה של לעהרן הולכת ומתערערת. בתחילה סירב לבקשתו של הרב שפירא להיפגש אתו פנים אל פנים על מנת ליישר את ההדורים ביניהם, ולחלופין הציע לו להעלות את טענותיו נגד הפקוא"מ על הכתב, מתוך הבטחה שישיב על כל אחת מהן. לאחר מכן הסכים להיפגש אתו בתנאים מסוימים: לא באמשטרדם כי אם בוורצבורג שבגרמניה, ובעיקר – לא בתור שד"ר.¹¹² בינתיים נודע ללעהרן שהפרושים בארץ ישראל מקיימים מאחורי גבו קשר עם רבה של אמשטרדם, הרב שמואל ברנשטיין, והוא מודיע לרב ש"ז שפירא על ביטול הפגישה עמו – תגובה אופיינית למזגו הסוער.¹¹³

ניסיונותיו של לעהרן למנוע את בואו של השד"ר הרב ש"ז שפירא לאמשרדם לא צלחו. קהילת אמשרדם והעומד בראשה, הרב שמואל ברנשטיין, הודוה עם כוללות הפרושים בארץ ישראל והתנגדו ללעהרן על רקע נטייתו לחסידות.¹¹⁴ אולם חמור מכך – התברר ללעהרן כי בואו של הרב שפירא להולנד היה על דעתו של החת"ם סופר, הרב משה סופר מפרשבורג, ש"אימץ וחיזק לבבו ליסע ולבוא אלינו".¹¹⁵ יתר על כן, החת"ם סופר נתן בידיו של השד"ר הירושלמי פסק דין המחזק את שליחותו, בניגוד לתקנותיו של ראש הפקוא"מ.¹¹⁶ מעגל המתנגדים ללעהרן סגר עליו מכל העברים – פרושים וספרדים בארץ ישראל, המרכזים בוילנה, בברודי ובקושטא, ורבנים רביהשפעה באירופה.

בחול המועד פסח תקפ"ו (1826) הגיע השד"ר הירושלמי, הרב ש"ז שפירא, להולנד, ולעהרן מספר כי במשך כחמישה חודשים "הייתי טרוד עמו ועם כל עניני א"י ת"ו".¹¹⁷ הרב שפירא נענה להצעתו של לעהרן והעלה על הכתב את טענותיו נגד הפקוא"מ – תשע במספר¹¹⁸ – ולאחר מכן אף הדפיסן על דף בודד על מנת להפיצן. מאחר שהדף הנדפס לא הגיע לידינו, אין אנו יודעים מהו בדיוק תוכנו של תשע הטענות אלא רק את מטרתן הכללית – לשנות את שיטת החלוקה של כספי האשכנזים בארץ ישראל, מפני ש"החלוקה לפי מ"נ [מספר נפשות] הוא משפט מעוקל",¹¹⁹ ולהביא לידי כך שהכספים המוקצים לאשכנזים בארץ ישראל יחולקו על פי הצרכים הייחודיים של כל אחד מן הכוללים. הכוונה הייתה בעיקר לצרכיו של כולל הפרושים בירושלים הנוגעים לבניין 'חצר האשכנזים', הלוא היא 'החורבה'.¹²⁰

בכסלו תקפ"ז הציג הרב שפירא את טענותיו גם בפני רבני אמשרדם, האג ורוטרדם. לפני הדיון הציע לפקוא"מ להגיע להסדר פשרה אתו, הצעה שגם רבה של אמשרדם תמך בה. בסופו של דבר נסוג לעהרן מעמדותיו, במעמד משותף של כל השלושה, וכך הושגה פשרה.¹²¹ את נסיגתו תירץ בכך שהרב שפירא פקח את עיניו, "וסוף סוף ראינו קשט דברי אמת, כי יש להם לכו'לל] פרושים הי"ו טענות נכוחות וצודקות לעמוד על קיום הפשר הנז' [וכר],¹²² ועל הפשרה הנעשית בשנת תקפ"ב לפ"ק [לפרט קטן] בענין המגיע לעה"ק ירושלים ת"ו. ובמ"נ [ובמספר נפשות] דכולל חסידים נתברר לן מראיות ברורות כי הפריזו על המדה שלוחי כולל חסידים הי"ו".¹²³

נראה כי ה"תגלית" של לעהרן על הצדק שבתביעותיהם של הפרושים לא הייתה כנה, אלא פרי שיקול טקטי שמאחוריו עמדה השאלה באיזו מידה יש לעמדתו סיכוי לגבור על עמדתו של הרב שפירא. לעהרן, שהיה מודע לקשרים הישירים של הפרושים עם רבני הקהילות האשכנזיות באירופה ומנהיגיהן, ובהם החת"ם סופר, חשש "כי יאמינו לדבריו [של הרב שפירא] שאני נוטה צד חסידים לעוות משפט החלוקה הישרה".¹²⁴ הוא הבין שאילו נשאר תקיף בעמדתו המקורית, היה עלול להרחיב את מסגרת העימותים עם הכוללים בארץ ישראל, לדרדר עוד יותר את היחסים בינו ובין הקהילות הגדולות באירופה, ובעיקר להביא

לידי ביטול סמכותו של הפקוא"מ כארגון המייצג הן את נותני הכספים והן את מקבליהם, מפני שרוב כספי האשכנזים באירופה ישוגרו, במצב מתוח שכוה, באמצעות המרכז בוויילנה, כפי שאמנם נהגה כבר קהילת אמשטרדם האשכנזית עצמה.¹²⁵ אי לכך הסכים שהחסידיים והפרושים ידונו ביניהם בנושא ויקבעו בעצמם את סדרי החלוקה, ועד שיעשו כן נקבע הסכם פשרה ארעי ביניהם.

ההסדר הקבוע לחלוקת כספי האשכנזים היה אמור להיקבע באחת משתי דרכים – או בהסכם פשרה בין החסידיים ובין הפרושים בארץ, או לחלופין על פי פסק דין של בית הדין הספרדי בארם צובא.¹²⁶ ואולם עד מהרה התברר כי הדרך של פסיקת בית הדין הספרדי לא תצליח. ראשית, החסידיים התנגדו לדיון בפני בית דין זה, הן מפני שנחשב בעיניהם לבית דין זוטר, ובעיקר מפני שחששו "לגלות ולהודיע לב"ד ספרדים הנ"ל כל צינורות המריקים שפע ברכה לאשכנזים הי"ו".¹²⁷ שנית, באותה העת פשטה מגפת כולרה בסוריה, וממילא נוצר הכרח לדחות את מועד הדיון שהוקצב להשגת הפשרה.¹²⁸ במצב כזה התבצר כל אחד מן הצדדים בעמדותיו, ההאשמות ההדדיות לא חדלו, והניגודים בין הפרושים ובין החסידיים בלטו שוב במלוא חריפותם,¹²⁹ כך שלא היה אפשר להגיע לידי פשרה מוסכמת.

פשרת תקפ"ט (1829) בין החסידיים ובין הפרושים בארץ ישראל

ואולם תהפוכות העתים הכריעו פעם נוספת. כעבור זמן, בלחץ מאורעות חיצוניים, נאלצו החסידיים והפרושים להודרו ולהגיע לפשרה חדשה ביניהם. הגורם המדרבן לכך קשור ל"גזירת הקנטוניסטים" – גיוס החובה של יהודים לצבא רוסיה.¹³⁰ גזירת הגיוס לצבא הרוסי הפנתה את מרב מאמצי איסוף הכספים של הקהילות למטרה אחת – שחרור הצעירים היהודים מחובת הגיוס. מובן מאליו שהדבר בא על חשבון המשאבים הכספיים שהופנו בעבר לקופות ארץ ישראל. משענתם הכלכלית נשברה, ועמה השתנתה גם הטקטיקה כלפי הפקוא"מ. עם שובו לארץ כותב השד"ר הרב שפירא ללעהרן על הצרות החדשות הפוקדות את יהודי רוסיה ומבקש ממנו כי יעשה מאמץ להעמיק את גביית הכספים במערב אירופה עבור כוללות האשכנזים בארץ ישראל.¹³¹ בכורה הנסיבות הללו לא נותרה לחסידיים ולפרושים ברירה אלא להציג חזית אחידה בפני הפקוא"מ ולהתפשר ביניהם. בסוף חודש טבת תקפ"ט (1829), ימים ספורים לאחר פטירתו של הרב ש"ז שפירא, עלו הכל לירושלים על מנת לסכם ביניהם את סדרי חלוקת כספי האשכנזים בארץ ישראל. את מעמד חתימת הסכם הפשרה מתארים ראשי הכוללים בנימה של שבה: "הסכמנו יחד לבקשת השד"ר הנז' (כר) כי נסעה ונלכה ירושלימה בעיר יראה ושלום] למען

נגמור שם השלום... עשינו שם שלום גם עם אחינו הספרדים. ובלייל כ"ג שבט תקפ"ט ישבנו ובכינו בביהכנ"ס קהל ציון. ופתחנו ארונות הקדש, ובתקיעת שופרות, והתפללנו עליכם... וכן הקפנו כל עיר הקדש, ועמדו רגלינו על הר הזיתים נוכח שער ה' מקום המקדש... ועל קברות הקדושים... נפלאות ראינו שם".¹³²

הטקסיות הרבה שליוותה את מעמד החתימה על ההסכם לא על חנם באה. הם אינם מסתירים כי המניע העיקרי למהפך במערכת היחסים ביניהם ולהשגת הסכם הפשרה הוא ההכרה בחומרת המצב, שאינו מותר מקום למחלוקות פנימיות. גם החנופה המובלעת בדברים לראש הפקוא"מ ולארגון הפקוא"מ עצמו – יש לה תכלית. בשל המצב עלה חנו של ארגון הפקוא"מ, והוא מוצג כמשענת העיקרית התומכת ביישוב היהודי בארץ ישראל. האיום של לעהרן כי ינטוש את תפקידו כל עוד לא ישרור שלום בין הכוללים הביא אותם לווייתורים הדדיים, ורק בעקבות כך פנו אל הפקוא"מ וביקשו מהם "להתגבר לעזרתנו כי במדינתנו רבו הצרות וידל ישראל מאד... ונתמעט השילוח פחות מהחצי, לשליש ולרביע".¹³³

כלפי חוץ הייתה השעה הזאת שעתו הגדולה של לעהרן. בי"ט במנחם-אב תקפ"ט (1829) הוא אישר את קבלת כתב הפשרה והביע את שמחתו על עצם השגתה. הוא הדפיס את האיגרת והפיץ אותה בין כל גבאי ארץ ישראל באשכנז, מתוך כוונה להגביר את המוטיבציה ולהעמיק את איסוף הכספים עבור היישוב המאוחד. ואולם כלפי פנים, בינו לבין עצמו, לא היה לעהרן שבע רצון מעיקרי הפשרה. לעהרן התנגד לכמה מסעיפי הפשרה,¹³⁴ ולכן השמיט כליל את תוכנה מן התדפיס ששלח לגבאי ארץ ישראל.¹³⁵

אחד מסעיפי הפשרה שאותו דווקא ציין לעהרן במכתבו היה סעיף ה, שעל פיו היה על כל אחד מהכוללים האשכנזיים להפריש מהכספים המיועדים לו "חלוקה" שלמה לכל אחד מעולי גרמניה והולנד, כאילו נמנו עם בני הכולל שלו. הסכום המדויק לא צוין, וכמו כן לא פורטה שיטת ההפרשה – האם תיעשה על ידי כל כולל בנפרד, או על ידי שלושת הכוללים האשכנזיים יחד. שאלה זו עוד תתעורר בעתיד ותגיע עד לערכאות משפטיות בעימות בין העולים מהולנד וגרמניה ובין כוללות החסידים והפרושים, ובעיקר כולל חב"ד שבחברון.¹³⁶ יש לציין כי סעיף זה נקבע כאשר היו בארץ רק שלושה עולים מהולנד, אבל בשנות השלושים, כאשר גדל מספר יוצאי הולנד וגרמניה בארץ ישראל, התנגד כולל חב"ד בחברון לסעיף הזה, שמימושו בלע כמעט את כל כספי החלוקה המועטים שנפלו בחלקו.

באשר לשיטה הכוללת של חלוקת כספי מערב אירופה שבחסות הפקוא"מ – לעהרן ביקש לאמץ פתרון רדיקלי ולבסס את השיטה על מפתח טכני חדש. במקום לבסס את כל סכום הכספים על עשרים ושמונה חלקים, כפי שהיה עד כה, הוא הציע לבססו על מאה שישים ושמונה חלקים, ומתוכם יוקצו לאשכנזים מאה ואחד חלקים ולספרדים – שישים ושבעה. החלוקה בין האשכנזים לבין עצמם לא תתחשב במספר הנפשות שבכל כולל.¹³⁷ אלא תיקבע מראש ותהיה כדלקמן:

לחסידים בטבריה ובצפת – חמישים ושלושה חלקים; לפרושים בצפת ובירושלים – שלושים ותשעה חלקים; ולכולל חב"ד בחברון – תשעה חלקים.¹³⁸ לפי מפתח חדש זה זכו הפרושים בנתח יחסי גדול יותר מזה שזכו לו בהסדר הארעי של לעהרן והרב ש"ז שפירא מכסלו תקפ"ז. כמו כן, חלקם של הפרושים בירושלים היה גדול מחלקם של אחיהם שבצפת. וזאת, אף על פי שסמוך לאותו הזמן נמנו בכולל הפרושים בירושלים רק 136 נפשות, ואילו בזה שבצפת נמנו 243 נפשות.¹³⁹

מאבק הכוללים בארגון הפקוא"מ בשאלת שיגור שד"רים לאירופה

אף על פי שבכל הסכמי הפשרות התעלמו הכוללים מן התקנה האוסרת על שיגור שד"רים לארצות מערב אירופה, החליט לעהרן שלא לוותר להם בנקודה זו. השתלשלות העניינים בפרשה זו מרתקת בפני עצמה. בראש חודש חשוון תקפ"ז (1826) כותבים רבני הספרדים בירושלים מכתב תקיף נגד התקנה, ובכלל זה גוזרים על לעהרן לבל יתעסק יותר "בשום עסק הנוגע לא"י ת"ו"¹⁴⁰ ודורשים שלא תהיה לו שום נגיעה בכל הקשור לכולל הספרדים בירושלים.¹⁴¹ יחסם אל לעהרן עוין וחשדני כל כך, עד כי הם מוכנים להאמין לכל שמועת זדון כנגדו.¹⁴² מערכת החשדנות הולכת ומסתעפת בשני הכיוונים.¹⁴³ לעהרן מתגונן ודוחה את איומי הספרדים בירושלים בטענה כי אין להם סמכות לגזור עליו איסורים בשם כל כוללות הספרדים בארץ, ואשר על כן יימנע מעיסוק בענייני כולל הספרדים בירושלים בלבד.¹⁴⁴ ביטול מינויו על ידי הכולל הספרדי החשוב ביותר בארץ הדאיג את לעהרן. יותר משהיה הדבר פגיעה אישית חד-פעמית, היה בו אות אזהרה למה שעוד עלול לקרות ביחסיו עם יתר הכוללים. הללו עלולים להשתמש בתקדים זה ולאיים עליו בביטול המינוי שלו כנאמן ובא כוח היישוב בארץ. הרגשת הביטחון שהייתה לו עד כה, כמי שיש ביכולתו לקבוע את העניינים בארץ ישראל, הולכת ונמוגה, והוא נקרע בין תשוקתו לעסוק בענייני ארץ ישראל לרצונו להשליט חלוקה שוויונית הוגנת. לעהרן יוצר סביבו מנגנון הגנה פסיכולוגי. תחילה הוא מבקש מעמיתיו, פקידי אמשטרדם, כי ימשיכו לטפל בענייני הספרדים בירושלים, מאחר שהוא תופס את ההחרמה שלהם כמכוונת אישית נגדו ולא נגד ארגון הפקוא"מ.¹⁴⁵ אך בכך הוא מכניס את עצמו למצב פרדוקסלי: מן הצד האחד הוא מוחרם ואינו קיים בעיני הספרדים בירושלים, ומן הצד האחר הם ממשיכים לקבל את כספי הפקוא"מ הנאספים על ידי הארגון שהוא עומד בראשו ומפעיל אותו. סבלנותם של פקידי הפקוא"מ החלה לפקוע. כעבור כשנה מאז מכתב הפיטורין תובעים עמיתיו של

לעהרן את עלבוננו. בראש חודש שבט תקפ"ח הם מתלוננים בפני 'פקידי קושטא' על שהספרדים בירושלים עדיין לא חזרו בהם ממכתב הפיטורין ששלחו לו. הם מבקשים שחכמי הספרדים בירושלים לא ינצלו יותר מדיי את טוב לבו, "כי בשביל שהעביר על מדותיו ולא פרק מעול צוארו על עבודת הקודש בעניני א"י ת"ו ולא עזב חסדו להשתדל בכל עוז גם טובת ותועלת מע' [לת] חו"ר [חכמי ורבני] עה"ק ירושלם ת"ו אשר הכאיבו והדאיבו את נפשו"¹⁴⁶ — האם משום כל זאת פטורים חכמי הספרדים בירושלים מלמלא חובתם?! לבסוף הם דורשים כי הספרדים יפייסו את לעהרן ויחדשו את מינויו.¹⁴⁷

אולם כל זה לא הועיל. ראש הפקוא"מ ופטרונני הספרדים בארץ ממשיכים במשחקי יוקרה וכות. לעהרן נוקט את שיטת המקל והגזר — מעניק כספים לספרדים בטבריה שנענו לתקנותיו ומעכב את הכספים לסרבנים.¹⁴⁸ 'פקידי קושטא' מגוננים על בני-חסותם הספרדים ומאשימים את לעהרן ואת עמיתיו בארגון הפקוא"מ כי באמצעות עיכוב משלוחי הכספים הם "כובשים או עושקים דם העניים".¹⁴⁹ לעהרן לא היה יכול להיות מואשם בהאשמה צורבת ופוגענית יותר.

במלחמת העצבים המתנהלת בין אמשטרדם ובין כוללות הספרדים בירושלים, בצפת ובחברון היו עצביו של לעהרן חלשים יותר. את הטיעונים המוסריים שלו בדבר הצורך להשתית את החלוקה על יסודות שונים מבעבר, יסודות שיהיו הוגנים ושוויוניים יותר, המשיכו הספרדים לדחות בתוקף, ועם זה הוא לא יכול לעמוד בפני הטיעונים המוסריים שלהם על שהוא נוקט שיטה פסולה בעכבו את כספי העניים בארץ ישראל. לעהרן, שהיה רגיש מאוד לשאלת קיום נפשות העניים והאביונים בארץ, התרכך ונסוג מעמדתו הקושרת את משלוח הכספים בקבלת תקנותיו ומרותו. יותר ויותר התברר לו כי שום דבר לא יוכל להזיז את הנהגת הכוללים הספרדיים בארץ מעמדתם; אפילו הצרות הרבות שפקדו את יהודי ירושלים והלחץ מצד השליטים העריצים לא שינו את נקודת מבטם, והם לא הסכימו לפייס את הפקוא"מ ולאשר את קבלת תקנותיו. הכוללים בארץ כבר למדו זה מכבר שאין להתייחס ברצינות לאיומיו של לעהרן על הפסקת התמיכה בהם. לעהרן מאבד את סבלנותו, נכנע, משמיט במו ידיו את הנשק העיקרי שלו במאבק על עקרונותיו ומשחרר את הכספים בטרם נענו דרישותיו. בכ"א באייר תקפ"ח הוא מתרצה להם ומייפה את כוחם של 'פקידי קושטא' להעביר ארצה את כספי הפקוא"מ תכף ומיד לכשיגיעו לידיהם מכתבי הפיוס מכוללות הספרדים שנועדו אליו.¹⁵⁰

את הקונפליקט שבינו ובין הכולל הספרדי בירושלים פותר לעהרן בצורה מתוחכמת כאשר הוא משליך את יהבו על ההלכה: השאלה ההלכתית היא אם דעתו של הנותן קובעת בסדרי חלוקת צדקה, או שמא דעת המקבל, וכן אם מספיקה דעתו של אחד מהם. בסוגיה זו הוכרע כי הסכמת הנותן היא הקובעת והיא לבדה מספיקה. בהתאם להכרעה זו הוא מסיק כי הוא אינו זקוק להסכמת הספרדים לתקנות שקבע הפקוא"מ, מפני שגם ללא הסכמתם קביעת הפקוא"מ — הצד הנותן

את הצדקה – היא המכריעה. לעהרן מנתק אפוא את התלות בין חובתו שלו לקיים את מצוות נתינת צדקה לעניי ארץ ישראל ובין חובתם של מקבלי הצדקה להיענות לתנאיו. באייר תקפ"ט (1829) הוא כותב: "ומעתה הסכמנו שלא לעכב [את הכספים], כי הגם שלא השיבו לנו כהלכה, קיימו וקבלו ראשי אלופי הק"ק במדינות הנז' [כרות] כל מה שתקננו ועשינו, ובכן כבר נתאשרו ונתקיימו מעשינו".¹⁵¹ הוא זונה את כל התנאים המוקדמים שהציב, מודיע ל'פקידי קושטא' על הסכומים המיועדים לכל אחת מקהילות הספרדים בארץ ונותן להם רשות להוציא את הפוליסות על שמו.¹⁵²

השינוי בעמדתו זו, יש לציין, נעשה עוד בטרם הגיע אליו מכתב ההתנצלות ששיגר אליו הספרדים בירושלים בחודש אדר תקפ"ט. עם זאת חשוב להדגיש כי יותר ממה שיש במכתב ההתנצלות, בולט מה שאין בו – הבעת נכונות לקבל את תקנות הפקוא"מ.¹⁵³ העדר ההסכמה מודגש ביותר משום שבו בזמן, כך הם מודיעים, הם שולחים כשד"ר הכולל לאנגליה את הרב ישראל הלוי, מתוך כוונה שימשיך בדרכו גם לאשכנז.¹⁵⁴ שיגור מכתב ההתנצלות המסויגת הוא ביטוי לצרכים הגדולים של הספרדים בירושלים, שנוצרו בשל רדיפות השליטים המקומיים, אך אינו מעיד על כניעה של הספרדים לעמדות הפקוא"מ.

מלבד העובדה שהכוללים בארץ סירבו להימנע מלשלוח שד"רים, היו בתקנה עצמה כמה וכמה פרצות, שאפשרו לכוללים לעשות עצמם כנשמעים לה ובו בזמן לעקוף אותה ולהמשיך לשלוח שד"רים כמימים ימימה. הפרצה הראשונה הייתה אפשרות שיגורם של שד"רים אל קהילות שלא היו תחת מרות הפקוא"מ. הבולטות שבהן היו הקהילות היהודיות העשירות באיטליה, שם הייתה לפקוא"מ השפעה רק על הקהילה האשכנזית בעיר טרייסט. זאת ועוד: ההבחנה בין יהודים ספרדים לאשכנזים בקהילות איטליה לא הייתה מוחלטת, מפני שיהודי איטליה לא הוגדרו ספרדים ממש, מה עוד שבכמה מהן היו בודדים וקבוצות של אשכנזים; אשר על כן יכלו הכוללים האשכנזיים בארץ לנצל את הפרצה שבמבנה הקהילתי באיטליה, ושלחו לשם את השד"רים שלהם.

כיוון שכבר שוגרו השד"רים לקהילות ישראל באיטליה, הם יכלו לעשות צעד קטן נוסף – להמשיך בדרכם ולהגיע לקהילות נוספות, כגון לאזורים מסוימים בצרפת שעמם לא היה לפקוא"מ קשר הדוק, בוודאי לא בשנות העשרים. כמו כן תכננו כמה כוללים להגיע באמצעות השד"ר שלהם עד אנגליה, ומשם להוסיף ולצאת למסע גיוס כספים בארצות-הברית. ארגון הפקוא"מ פעל בנחרצות גם נגד אפשרויות אלו. הוא חיזק את קשריו באנגליה ומינה שם נציגים מטעמו, ואף פעל ליצירת קשר מחייב גם עם המרכז לאיסוף כספים שהוקם בארצות-הברית בשנת תקצ"ב (1832).

פרצה אחרת באכיפת התקנה הייתה שיגור שד"רים אשכנזים לקהילות הספרדיות באירופה. עם הקהילות הללו לא היה לפקוא"מ קשר של ממש, והכספים שנאספו אצלן נשלחו לארץ באמצעות 'פקידי קושטא'. החשש של לעהרן היה כי

בעת פעילותם של השד"רים האשכנזים הללו בקרב הקהילות הספרדיות יפולו גם אל עבר הקהילות האשכנזיות, יגלשו אליהן ויאספו כספים גם אצלן, ממש מתחת לאפו של ארגון הפקוא"מ.

מלבד כל זה ניסו הכוללים בארץ ישראל גם לשלוח שד"רים לעריכת מגביות מיוחדות לכיסוי הוצאות בלתי צפויות. הכוונה לכספים שנועדו לכיסוי חובות של הכוללים, או לכספים שנועדו לעזרת מי שנפגע בפרעות, במגפות או בפגעי טבע. הם הניחו שאיסוף הכספים הייחודי אינו בא במקום איסוף הכספים השגרתי לצורך קיום הנפשות ואינו פוגע בו. אבל לטענתו של לעהרן, איסוף הכספים הייחודיים היה עלול לחבל באיזון בין הצרכים השונים של הכוללים, שהרי אם יעורר שליה ארץ ישראלי את רגשות הרחמים של אנשי הקהילות כלפי מצוקות הכולל המסוים שהוא מייצג, עלולים בנייהקהילה להפנות את מרב המשאבים הכספיים לכיוון אחד, וכך יזנחו צורכיהם של הכוללים האחרים. לדעתו של לעהרן רק גוף-על אובייקטיבי, הנעדר נגיעה ייחודית-אנוכית, יכול למצוא את האיזון בין הצרכים היומיומיים של הכוללים ובין המצוקות החריגות, ורק הוא יכול להציג את הדברים באופן מאוזן בפני הקהילות בחוץ לארץ. גוף-על כזה, שהכל שווים בעיניו, הוא ארגון הפקוא"מ.

אי לכך, בשם מידת האיזון והאובייקטיביות התחיל לעהרן לפעול נגד כל הפרצות הללו במידה רבה של תקיפות. הוא מזהיר את הכוללים לבל ישלחו שד"רים, אפילו לצרכים בלתי מתוכננים,¹⁵⁵ ומתרה בהם כי אם ימרו את פיו, הוא עצמו ידאג להפעיל נגדם את השלטונות ואת המשטרה המקומית כדי להביא לסילוקם של השד"רים. בד בבד שולח לעהרן מכתבי אזהרה גם לקהילות היהודיות במערב אירופה לבל תיתנה כסף ישירות לשד"רים. בקשר לכך יש להזכיר כי עם ייסוד הפקוא"מ הבטיח לעהרן להנהגות הקהילות שריכוז כספי ארץ ישראל בידי הפקוא"מ יפטור אותן מטיפול בשד"רים, שהיו לא פעם למעמסה על ראשי הקהילות.

באוסף המכתבים של משפחת הרב שמואל ברנשטיין, רבה של אמשטרדם, נמצאים מכתבים אישיים ששלח אליו לעהרן, ובהם מתוארים כמה מהאמצעים והנימוקים שליוו את מאבקיו נגד הגעת שד"רים למערב אירופה. על עמידתו העקרונית התקיפה אפשר ללמוד למשל ממאבקו בשד"ר טבריה, ר' משה סוזי, שנשלח לאירופה בעקבות מאסר רבני העיר בשנת תקצ"ד.¹⁵⁶ הספרדים היו בטוחים שבגין שעת החירום של פדיון שבויים יתחשב בהם ארגון הפקוא"מ ויימנע מלהתנכל לשליחות זו – אך לא כך קרה. בארץ ישראל היו הצרות תכופות כל כך עד כי היה צורך לשים מחסום רגשי ולהתנגד להענקת כספים ייחודיים בגינן. אי לכך, אף שהיו ראויים לסיוע חריג, התנגד לעהרן לשליחות הייחודית בשם רעיון האיזון והשוויון שיש ליצור בין הכוללים, ואף ביקש לרתום למאבק את סמכותו של רבה של אמשטרדם, הרב ברנשטיין. הוא מבקשו "לגזור על משה סוזי הנ"ל בכוח תוה"ק [תורה הקדושה] שילך לדרכו. ואם לא ישמע לו יזהירנו שיכריחנו

לצאת... לגרשו ע"י הפאליציא (המשטרה)".¹⁵⁷ שבוע ימים קודם לכן היה לעהרן נסער ביותר מן האפשרות שהשד"ר יגיע לאמשטרדם והגדיר אותו כרמאי שראוי לסלקו מהולנד. הוא גם ביקש מהרב ברנשטיין להתיר לו להפקיע מידיו את כתבי השד"רות שהחזיק, וכן ביקשו שיוהיר גם את רבניה הספרדים של אמשטרדם לבל יירתעו משד"ר זה, וזאת גם אם יאיים עליהם "שיקלל [אותם] בשליחות הרבנים דטבריא. כי אם יפצה פה נגרשנו מן העיר הזאת בבזיון".¹⁵⁸

לעהרן אינו נרתע גם ממאבק נגד שד"רים מקרב יוצאי גרמניה. את השד"ר משה זאקס מירושלים הוא רודף על שהעז לצאת לערי אשכנז בשליחות עולי גרמניה בשנת תקצ"ז. במאבקו הוא נוקט אותן שיטות שנקט כלפי משה סוזי. הוא מתפאר בפני הרב ברנשטיין על שהצליח להוציא מזאקס את כתבי השליחות שלו: "והאלדי[ם] אינה לידי שבא לעת ערב אצלי והוצאתי באמתלא מת"י [מתחת ידו] כל הכתבים שבידו".¹⁵⁹ הוא מכפיש את דמותו ומתארו כ"רמאי", כ"איש כזב" וכבעל אישיות מפוקפקת. לדבריו, מצא בכליו של זאקס כתבים המעידים על קשריו עם המיסיון בארץ ישראל; וחמור מכך – הוא שמע כי בעת ששהה זאקס על ספינת מעבורת אכל נבילות וטריפות ועישן טבק בעצם יום השבת. לדעת לעהרן די בשמועות אלו כדי לרדוף את זאקס עד חרמה. אחרי מסע השמצות זה מוסיף לעהרן ותוהה אם לא מן הראוי למנוע מזאקס לחזור בכלל לארץ ישראל: "אולי יש למצוא תרופה לאשתו העגונה... ומוטב שלא ישוב ולא יטמא את הארץ חו"ש... ומצוה לרחקו מן הארץ הקדושה ת"ר".¹⁶⁰

את שד"ר הפרושים הנמרץ מירושלים, ראש"ז (ר' אברהם שלמה זלמן צורף), שטם לעהרן באופן מיוחד מאז נפגשו בשנת תקפ"ב. כידוע התעלם ראש"ז מכל האיסורים שהטיל לעהרן על שליחותיו המאוחרות יותר למערב אירופה. באחת ההודמנויות שבהן הגיע ראש"ז לקהילה הספרדית בלונדון ופול בתוך כך גם לעבר הקהילה האשכנזית במקום, התריס נגדו אחד מרבני הספרדים בלונדון והעיר לו על הפרת התקנה. בתגובה ענה לו ראש"ז כי "את דינו הוא מוסר בידי שמים".¹⁶¹ זמן קצר לאחר מכן נפטרה אשתו של אותו רב ספרדי. נרעש ונפעם מן האירוע גזור לעהרן גזירה שווה ומביע את חששו שמא גם לו יאונה רע אם ינסה למנוע בעד ראש"ז מלהתקשר עם הקהילה האשכנזית באמשטרדם לכשיגיע (בהיתר) אל הקהילה הספרדית במקום. אבל אפילו החשש לחייו או לחיי אשתו אינו מרפה את ידיו. הוא בוטח בקדוש ברוך הוא שיעמוד לצדו במאבק נגד השד"ר פורץ הגדר: "והן בטחתי בקוני ובחסדו, ולא בצדקתי חלילה... אבל בטחתי בחסד ד' ובתפלת הצדיקים המתפללים בעדי ובעד ביתי, שלא יאונה לי און חלילה כי יפתח [ראש"ז] את פיו".¹⁶² עם זאת הוא מבקש מהרב ברנשטיין לעמוד לימינו ולעזור לו במאבק נגד השד"ר המרדן: "שיוהירו [את ראש"ז] בבואו אצלו לבל יחשוב מחשבות במעשה שליחות בשום ק"ק אשכנזים יע"א, ולא שאמשוך את ידי ממצוה זו".¹⁶³

ולבסוף נשאלת השאלה מדוע, מלבד רדיפת השד"רים שהגיעו לאירופה, נסוג לעהרן מעמדותיו בעימותים שהתגלעו בינו ובין הכוללים בארץ? מדוע לא עשה

שימוש בנשק העיקרי שעמד לרשותו ולא מנע את משלוח הכספים לכוללים שהמרו את פיו ועברו על תקנותיו? מדוע איים וחזר ואיים, אבל לא מימש את איומיו? מדוע תמיד היה הוא המוותר, הנסוג מן התנאים שהציב? האם נבע הדבר מאופיו ומאישיותו, או מן העובדה שהארגון שהקים ובראשו עמד לא זכה, למעשה, להכרה בסמכותו?

קשה מאוד להניח כי לעהרן נקט עמדה ותרנית כדי לאפשר לו לשרוד בתפקידו כראש הפקוא"מ ולזכות בסופו של דבר בתהילה אישית. במערכת היחסים שלו עם הכוללים בארץ ספג לעהרן עלבונות לרוב, ואלו בוודאי לא הסבו לו לא עונג ולא כבוד. הוא עצמו מתייחס אל תפקידו ברצינות מרובה, ואינו מערב בו מניעים אישיים. להוציא מקרים בודדים יוצאי דופן ממש, כמעט שאיננו עדים למצבים שבהם הוא מנצל את היותו ראש הארגון על מנת לקבוע נורמות חריגות של חלוקה לנאמנים לו.¹⁶⁴ העובדה שהוא סופג דברי חרפות מהגופים שהוא מיטיב אתם ובכל זאת ממשיך בתפקידו הציבורי מעידה שהוא מצליח להפריד בין מעורבותו האישית במחלוקות ובין דבקותו במטלה הציבורית הקשה שקיבל עליו. כשנשאל פעם אחת "איך יהי' [ה] לי שונאים בא"י ואינני עושה עמהם אך טוב וחסד?" הוא עונה: "כך דרך כפויי טובה... להקטין הטובה העשוי' [ה] להם עד שיאמרו שלטובת עצמו נתכווין המטיב עמהם... וא"כ אינם חייבים לו הכרת טובה".¹⁶⁵

אין זאת אלא שלנוכח קשיי התפקיד עמדה ללעהרן מוטיבציה אידיאולוגית חזקה. לתפקידו כאמרכל היישוב היהודי בארץ ישראל ייחס חשיבות עליונה. הוא הצליח להקים, להרחיב ולבסס את הארגון שבראשו עמד, וכן לשכלל את מערכת גיוס הכספים בדרך שיטתית ויעילה מבעבר. הוא פיתח מערכת קשרים עם הקהילות, ובעיקר עם גבאי ארץ ישראל שמינה בהן, חיזק את המוטיבציה של הקהילות לתמוך ביישוב היהודי בארץ, ובתוך כך הפך לדידן את ארץ ישראל ממושג מופשט, רחוק מן המציאות, לישות ממשית. כאשר לעהרן משווה את מצב התמיכה הכלכלית ביישוב היהודי בארץ ישראל בימיו לתמיכה הכלכלית בזמנים עברו, הוא מלא סיפוק מהישגי הארגון שהוא עומד בראשו, והראיה היא שהנדבנים היהודים "שומעים דברינו יותר מדברי מאה שלוחים, ואילו היינו בזמן הראשונים, לא עלתה על דעתם מעולם לשלוח שלוח מקודש אל חו"ל".¹⁶⁶

בכלל אהב לעהרן להשוות את פעילותו בארגון הפקוא"מ לפעילותם של ארגוני צדקה אחרים כדי להבליט את הצלחתו היתרה. כך, למשל, לאחר שחלה ירידה זמנית בכוחם של 'רוזני וילנה' בשנת תקפ"ו, מתהדר לעהרן בכך שהאמון שנותר בו הנדבנים עולה על אמונם במרכז הוותיק בוויילנה.¹⁶⁷ הרגשת הכוח שהוא אוצר בידי קשורה לעתים בתקלות בשיגור הכספים מהמרכז ברוסיה, שנוצרו בשל מצבי חירום והיו חוזרות על עצמן מדי כמה שנים. כך היה בעקבות המלחמות בין רוסיה לתורכיה, וכך קרה גם בעקבות גזירת הקנטוניסטים בשנת

1827, כאשר הופנו כספי הקהילות לסיכול הגזירה. לעהרן מודע לעובדה שהצלחתו נובעת ממצב מצוקה היסטורי, והוא עצמו קושר בין הסיבה למסובב: "כי ננעלו שערי העזרה בארץ מכורתם ואין להם על מה להשען כ"א על חסדי שמים ועלינו".¹⁶⁸

לא במקרה מציין לעהרן את "חסדי שמים" ואת הפקוא"מ זה לצד זה. את עבודתו בארגון הפקוא"מ הוא רואה כעבודת קודש של ממש, ובהיותו יהודי חרדי קנאי וירא שמים הוא רואה בהצלחתו אות לשליחותו הדתית: "משמים זכו לנו והקימו אותנו לרועים נאמנים ומשתדלי יושבי א"י... מה שלא היה לפנינו ולא קדם אותנו שום אדם בחו"ל בזה".¹⁶⁹ יש שהוא אף מדמה את עצמו ליוסף המשביר שבר במצרים: "נחשוב כי למחיה שלחנו ד' ליושבי אה"ק [ארץ הקודש]".¹⁷⁰ מכאן אין הדרך רחוקה אל המסקנה כי המלחמות שהוא מנהל הן למעשה מעין מלחמות ה': "כשאני לעצמי מה אני ומה חיי. אבל בענין א"י אם לא ביד חזקה אמלוך עליכם, ובעה"י [בעזרת ה' יתברך] נתקן המעוות שלא יהי' [ה] משפט מעוקל להבא בענין החלוקה".¹⁷¹ פעם, כאשר הוא מבקש לתאר את השפעתו הרבה על קהילות ישראל, הוא נוקט לשון גוזמה ואומר: "דברינו מקובלים בכל אתר כ"כ בתקף עד שאם יבוא משיח ג"כ לא יקבלוהו בתור שליח א"י".¹⁷²

בראותו את תפקידו כעבודת קודש הוא דבק בה בכל עזו מבחינה נפשית. לפעמים, בעתות משבר, היה מתבטא ואומר: "אם אמצא איש כמוני משתדל ומתעסק בהחזקת ישוב א"י בכל לב ונפש אעמידנו במקומי".¹⁷³ אולם התבטאויות אלו היו מן הפה ולחוץ בלבד. תמיד חזר וטען כי אין אדם מתאים שיוכל להחליפו, ועל כן הוא ממשיך לעסוק במצווה בכל לבו למרות המריבות והמדינים הכרוכים בכך. הדבר בא לידי ביטוי ביחסו הקנאי לפעילותם של אישים אחרים בענייני ארץ ישראל. לפרקים הוא מטיח דברי זלזול בגביר האנגלי ר' אשר ב"ר שמשון או ברבה של לונדון, ר' שלמה הירשל (ברלינר).¹⁷⁴ אבל בעיקר הוא מביע זלזול בסר משה מונטיפיורי. הוא ממעיט מערך הדברים שפעל ועשה מונטיפיורי למען ארץ ישראל ומאשים אותו כי "כל עצם ביאתו לא"י... הוא לקנות לו שם"¹⁷⁵ ו"כי לא לשם שמים הוא עושה כ"א ליוהרא וגסות הרוח".¹⁷⁶

הצהרותיו של לעהרן כי היה מוכן להעביר לאדם אחר את תפקידו אם ימצא ראוי לכך לא רק שאינן כנות, אלא שהוא עושה את מרב המאמצים לזכות בבלעדיות על סוג זה של תפקיד באופן שלא יתחלק בו עם אחרים בשום פנים ואופן. בקנאותו הוא נלחם נגד הענקת התואר "אמרכל" למונטיפיורי, לרוטשילד או לראשי חברת 'תרומת הקודש' בארצות-הברית.¹⁷⁷ הוא מנהל מאבקים גם נגד רצונו של מונטיפיורי לעמוד בקשר ישיר עם הכוללים בארץ ונגד פניות ישירות של הכוללים אל מונטיפיורי. לעהרן גם שואף לכך שכל הכספים הנגבים במערב אירופה או בארצות-הברית יועברו אך ורק דרכו. אם נוסף לכך את העובדה שלעהרן התעלם מ'פקידי קושטא' ואחר כך גם מ'דיוני וילנה' ושיגר את הכספים

ישירות לארץ ישראל, לא נוכל להימלט מן המסקנה כי בשאיפתו להיות ה"מאסף לכל המחנות"¹⁷⁸ רצה לזכות להערכה מיוחדת, שכן ככל שתרבה פעילותו וירבו סכומי הכסף הנאספים באמצעותו והמשוגרים לארץ ישראל ישירות על ידו – כן תרבינה זכויותיו לעתיד לבוא.

לעהרן אף הביע בגלוי דברים הקשורים בגמול שהוא עתיד לקבל מידי המלך המשיח בשכר עבודת הקודש שקיבל עליו. רק פעולה מתוך מוטיבציה משיחית קונקרטיית יכולה לעמוד ברקע דבריו על משה מונטיפיורי: "ואיך יקחהו לבו לחקוק ירושלים בח[ו]תמו. וכא משיח צדקנו בבי"א [במהרה כימינו אמנן] ואז נראה למי ירשה לשאת דגל ירושלים".¹⁷⁹ כך גם דבריו: "הגם שאיני כדאי להתקרב אל מלך המשיח אך בענין א"י בטחתי כי יאמר צדקתי מהרב דלונדון נרו', ומשיח צדקנו לא ישא פני איש ולא יכבוש האמת הנעדרת כעת".¹⁸⁰ במכתבים אחרים הוא מביע במפורש את ציפייתו לתגמול בתקופה המשיחית הקרובה: "מי שטורח להחזיק ישוב א"י בחורבנה, יטול חלק בראש שמחתה, בבנינה, ויהי' [ה] משרי המחנות בצאתם מגלותם ובשובם אל נחלתם".¹⁸¹

לסיכום אפשר לומר כי פעילותו המכרעת של לעהרן בתחום עריכת הסכמי הפשרות הראשונים לחלוקת כספי מערב אירופה בין הכוללים השונים בארץ ישראל בין השנים תקפ"ב-תקפ"ד (1822-1824), ובראש ובראשונה "פשרת ירושלים" משנת תקפ"ב, אפשרו רגיעה במערכת היחסים בין הכוללים המתחרים ויצרו דגם של פשרה קיומית לבני העדה הספרדית ולעולים החדשים מבני-אשכנז בארץ ישראל בכל ארבע ערי הקודש. בד בבד מנע מאבקו של לעהרן נגד בואם של שד"רים ארץ ישראלים למערב אירופה תחרות פרועה בין הכוללים על כספי היהודים מחוץ לארץ וחזק את מערכת הפשרות שהושגה קודם לכן בעמל אין-קץ. עם זאת, המאבק המשותף שניהלו הכוללים נגד הפקוא"מ סייע להם במידה לא מבוטלת לגבש את הסכמי הפשרות שנערכו מאוחר יותר בינם לבין עצמם, להגיע להסכמה על חלוקה פנימית צודקת יותר של הכספים שנאספו בחוץ לארץ וליצור שיתוף פעולה בין יוצאי העדות והכוללים השונים בתחומים נוספים – פעילות שהביאה לחיזוק השותפות הפנימית של כלל היישוב למרות הפיצולים העדתיים והגיאוגרפיים ולמרות העדרו של ארגון גג מאחד ומחייב. בסופו של דבר הביאו ההסכמים בין בני הכוללים השונים, לאחר תקופה של מאבקים וניגודים, לא רק ליצירת דימוי חיובי יותר של היישוב כארגון מאוחד, אלא גם להמשך התמיכה בו ובגידולו מצד יהודי התפוצות.

פרק ו

מאבקה של ירושלים על ההגמוניה ביישוב היהודי בארץ ישראל

למרות הרגיעה במערכת היחסים בין הכוללים כתוצאה מן הפשרות בשאלת חלוקת כספי אירופה, לא פסקה המחלוקת הפנימית החריפה שהתנהלה בו בזמן בתוך כולל הפרושים עצמו. התברר כי רעיון קיומו של כולל מאוחד המורכב משתי קהילות, האחת בירושלים והשנייה בצפת, שנתפס בשעתו כפתרון האופטימלי לבעיית הפיצול הגיאוגרפי, לא הוכיח את עצמו. התברר גם כי קיומן של שתי קהילות נפרדות תחת קורת גג ארגונית אחת, ללא יכולת להיפרד, העמיק דווקא את המחלוקות ואת המאבק על מעמד הבכורה. התברר כי בזיקה המשותפת של שתי הקהילות כלפי המרכז בוויילנה, שהיה הצינור שסיפק את האמצעים הכלכליים לקיומן, לא היה די כדי לשמור על אחדות הכולל בארץ. רצונם של הצדדים "לחבר האהלים להיות אחד ויתאחדו ולא יתפרדו" לא היה יכול להתבסס אך ורק על שאיפה ערטילאית, והוא הצריך חיבור תקנות נוקשות ומוסכמות שתקבענה את מערכת היחסים בין שתי הקהילות ותמסדנה את הקשר עם המרכז בוויילנה. ואכן, כדי לענות על דרישות אלו ולאחר דיונים רבים התחבר מסמך מרשים, ייחודי בתולדות היישוב, הידוע כ"תקנות החלוקה" של שנת תקפ"ג (1823).

"תקנות החלוקה" דנות בנושאים שעיקרם מערכת איסוף הכספים, שיגור השד"רים וחלוקת הכספים בין שתי הקהילות. התקנות קובעות את היחס בין ההוצאות לצורכי הציבור ובין סיפוק צורכי אנשי הכולל כפרטים ודנות בקריטריונים המורכבים שעל פיהם יחולקו הכספים לכל אחד מבני-הכולל. כמו כן דנות התקנות במבנה ההנהגה ומגדירות את תפקידי הממונים, את תפקידי נאמן (מזכיר) הכולל ואת תפקידם של רואי החשבון. המסמך הארוך – תשעה פרקים ושישים ושלשה סעיפים – מסתיים במילים: "כל פרטי התקנות הללו, בכל הסימנים ובכל סעיפיהם... נעשה ונגמר בהסכם ובמעמד כולנו, רוב בנין ורוב מנין משתי הקהילות הקדש ירושלים וצפת תובב"א. וכלנו קבלנו עלינו ועל כל הנלוים

עלינו ועל כל באים אחרינו שלא לשנות... אפי' [לו] פרט אחד... בתוקף וחומר התקנות הנעשות בב"ד [בבית דין]... ולראיה ותוקף ועוז באנו אנחנו עה"ח... ביום ו' עש"ק ג' לחודש אדר התקפ"ג ימל לפ"ק".²

החוקר הירושלמי אליעזר ריבלין (1889-1942), שהביא לדפוס את "תקנות החלוקה", מציין כי מדובר בהעתק שמצא בגנזי ר' שמואל מסלנט, רבה של ירושלים, וכי המעתיק השמיט את שמות החותמים, תוך שהוא משאיר שלושה-עשר "נאומים" בלי החתימות לצדם. מלבד זאת לא פורש המקום שבו נחתם המסמך, כפי שמקובל לציין במסמכים רשמיים. את העובדה המזוהה הזאת הוא מסביר באמצעות השערה תמוהה לא פחות: "אני נוטה לשער שנאספו אסיפות מקבילות בירושלים ובצפת ביום אחד ובאותו ענין ובשתייהן קבלו את ההחלטות הנזכרות".³

בחקר היישוב היהודי בארץ ישראל היה מקובל עד כה להתייחס ל"תקנות החלוקה" משנת תקפ"ג (1823) כאל מסמך היסטורי ברתוקף. ואולם עם גילויים של מסמכים חדשים בתולדות היישוב ולאחר עיון חוזר באלו שהיו בידינו מאז, נראה כי מסמך זה, שהתחבר בוודאי לאחר דיונים ממושכים, לא נחתם בסופו של דבר על ידי מנהיגי שתי הקהילות הפרושיות ולא היה ברתוקף מבחינה משפטית. זאת בפשטות הסיבה שאין על המסמך חתימות – לא בהעתק שמצא אליעזר ריבלין וכנראה גם לא במקור שממנו הועתק. מאותה סיבה עצמה אין בו גם אזכור של המקום שבו נחתם. עדות היסטורית המעידה שהמסמך לא היה מקובל על מנהיג הקבוצה הירושלמית, רמ"מ (ר' מנחם מנדל) משקלוב, מצויה בהערת אגב של ר' ישראל משקלוב במכתבו לשד"ר הפרושים ר' שלמה פ"ח מיום י"ג בתמוז תקפ"ג: "ידע, שהתקנות לא רצה הרב רמ"ם שי' [חיה] לחתום ולקבל בשום אופן... אמר שימתין עד שיבא [משליחותו] רב צורף [ראש"ז]".⁴

הוכחה נוספת לכך ש"תקנות החלוקה" הללו לא התקבלו בסופו של דבר היא העדר התייחסות כלפיהן בתעודות היסטוריות מאוחרות יותר. מלבד ההערה של ר' ישראל משקלוב, המתייחסת לסירובו של רמ"מ משקלוב לחתום על התקנות, לא נמצא אף מקור היסטורי אחד בן-התקופה המתייחס אליהן כאל מסמך רשמי ידוע ומוכר. אפילו צבי הירש לעהרן, ראש ארגון הפקוא"מ, שידיעותיו על כל מה שהתחולל בארץ ישראל היו רבות ביותר, אינו מזכיר ולו פעם אחת את עובדת קיומן של תקנות כאלה. גם בשתי תעודות שהתגלו לאחרונה – "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב (1832) ותקנות הרוזנים מווילנה משנת תקצ"ז (1837), שנתקנו במגמה להסדיר את היחסים בין שתי הקהילות ולמנות הנהגה חדשה לכולל המאוחד לאחר חורבן צפת – אפילו בהן אין אזכור כלשהו ל"תקנות החלוקה" משנת תקפ"ג. אין ספק כי אילו היה להן תוקף משפטי היו שני המסמכים הנזכרים אמורים להזכיר אותן ישירות.

עם זאת, אף שהמסמך היה חסר תוקף מבחינה משפטית משום שאנשי ירושלים סירבו לחתום עליו בשל סעיף אחד בלבד, לא נעלם המסמך הבלתי חתום מן המציאות. רוחו ריחפה בחלל היחסים שבין שתי הקהילות, ונוצרה מעין תודעה של

קיום "תקנות חלוקה", על אף חוסר הרשמיות. כל אימת שאחת משתי הקהילות ביקשה להדגיש את נטיות הבדלנות שלה, שימש לה המסמך הבלתי חתום תזכורת לקרבה שביניהן – להיסטוריה המשותפת עד לפירוד הגיאוגרפי, לקרבה המשפחתית שהייתה בין אנשיהן, ובעיקר לתלותן המשותפת במרכז שבוילנה. ואולם אף שהמסמך נועד לגשר בין שתי הקבוצות, לא כך היה במציאות. המתח בין שתי המגמות – לשמור על אחדות ארגונית, ובו בזמן לממש באופן מעשי אידיאולוגיה בדלנית⁵ – הפך את המסמך לפצע פתוח ומדמם ולמקור למחלוקות. מחלוקות אלו נמשכו עד לאיחודו מחדש של הכולל, לאחר חורבן צפת בשנת תקצ"ז (1837) ופינויים של פליטי הרעש לירושלים. עם זאת, בכוח ההתמדה והזיכרונות המרים מן העבר, המשיכו המחלוקות ללוות את הכולל הפרושי גם לאחר שנת 1837 וסחפו לתוכן בכל התקופה הזאת גם את שני ארגוני התמיכה – 'רוזני וילנה' וארגון הפקוא"מ מאמשטרדם.

מקובל היה על שתי הקהילות, זו שבצפת וזו שבירושלים, כי מבחינה קיומית עליהן לשמור על העיקרון הבסיסי של אחדות ולקיים מנגנון ארגוני שיפחית עד למינימום את החיכוכים ביניהן. כדי שלא לחבל בתמיכה שקיבלו מווילנה, לדוגמה, עשו אנשי ארץ ישראל כל מאמץ למנוע מאנשי וילנה מידע על המחלוקות, ואף אסרו על אנשים פרטיים לכתוב על כך לקרוביהם בחוץ לארץ. וכך קבעו בטייטה של "תקנות החלוקה", בפרק הנושא את הכותרת "דיני המכתבים": "אסור לכל אדם מיושבי שתי הקהילות הנ"ל לכתוב למי ומי מחו"ל קטגוריא ושתנה על יחיד מאה"ק או על הצבור, ומכ"ש [ומכל שכן] על הממונים. ואם יודע להגזברים הכוללים שכתב אחד מאה"ק שטנה, אבד חלקו מהחלוקה".⁶ ברוח זו מזהירים ראשי הכולל את השד"ר שלמה פ"ח היוצא לליטא: "בשבועה חמורה שבבואו למדינתנו אסור לו לדבר שום דברי קטגוריא" [ה] על שום אחד מחבורתינו שבשתי הקהילות, וגם אסור לו לבא בדברים להגזברים הכוללים הנז' [כריס], ופשיטא לדבר לפנייהם חלילה שמץ קטגוריא" [ה] על שום אחד מחבורתנו קדש שבשתי הקהילות הנז' [כרות]."⁷

נראה אפוא שגם אם לא חתמו שני הצדדים מבחינה פורמלית על "תקנות החלוקה", הם הקפידו לשמור על העניינים שבהם הייתה תמימות דעים, דוגמת "דיני המכתבים" שהוזכרו כאן, ונהגו על פיהן. כך היה גם בשאלת ההנהגה המשותפת של הכולל המאוחד. על פי התקנות היו אמורים להיות בכל אחת מן הקהילות שלושה ממונים שיתמנו על ידי 'רוזני וילנה', ובעניינים הדורשים הכרעה של כל הכולל הייתה אמורה לקבוע הנהגה מאוחדת המורכבת מכל ששת הממונים.⁸ ואכן, על קיומה של הנהגה משותפת כזאת יש עדות היסטורית באגרות הפקוא"מ, שאף מצינת את הממונים בשמותיהם: "הרב הגאון מו"ה חיים כהן נ"י [מפינסק], והרב הג' [און] מו"ה ישראל נ"י [משקלוב], וה"ה מו"ה שלמה זלמן הכהן במוהר"ו הכהן, שלשתם יושבי עה"ק צפת ת"ו, והרב מו"ה טובי"ה [במוהר"ש [שלמה מטלצ'ין] נ"י, והרב מו"ה נתן נטע בה"ג מוהר"מ מענדל נ"י, וה"ה מו"ה אברהם

שלמה זלמן במוהר"י נ"י [ראש"ז], יושבי עה"ק ירושלם ת"ו. וכולם יחד הם ממונים ומשגיחים בכולל פרושים שבעה"ק ירושלם וצפת תוב"ב".⁹

זאת ועוד: שתי הקבוצות היו שולחות במשותף את רשימת ה"חלוקה" למרכז בוילנה מדי שנה. את הרשימות השמיות היו עורכים בירושלים ובצפת בנפרד, על פי הכללים שנקבעו ב"תקנות החלוקה", ולאחר מכן היו מצרפים את שתי הרשימות לשם משלוח משותף. קני המידה לחלוקה נקבעו בשיתוף עם המרכז בוילנה עוד לפני חיבור "תקנות החלוקה" בתקפ"ג, ועל פיהן כל אנשי הכולל – גם בעלי מלאכה וסוחרים, ולא רק תלמידי חכמים שתורתם אומנותם – קיבלו "חלוקה", זאת בניגוד לקהילה הספרדית שבה ניתנה "חלוקה" רק לתלמידי חכמים שהתקבלו לשיבה כלשהי.¹⁰ הנימוק למתן מחצית "חלוקה" גם לבעלי מלאכה מבוסס על ההנחה שמטרתו העיקרית של הכולל הפרושי היא יישוב ארץ ישראל, ורק במקום השני עומדת הדאגה ללומדי התורה. וכך נאמר בתקנות: "פרי נדבות בני חו"ל נוסד על שני סעיפים: [א] להחזיק מעמד ישוב הארץ, [ב] ומעמד התורה... לפי מספר נפשותם לגולגלותם לפי ערך הברכה הבאה מדי שנה. אולם כל זאת לאיש הלומד תורת ה' והוגה בה יומם וליל, אך האיש אשר מלאכתו בידו אפי' [לו] הוא ת"ח, או שהוא איש פשוט, לא יותן להם רק חצי חלוקה, משום שאף המה מקיימים ישוב הארץ".¹¹ עם זאת, כפי שעוד נראה בהמשך, השתמשו אנשי ירושלים בכספים המיועדים להוצאות ציבוריות כראות עיניהם, בלי לשתף בשיקוליהם את אנשי צפת, כנדרש ב"תקנות החלוקה".

לכאורה, קיימת אפשרות תיאורטית ש"תקנות החלוקה" נכפו בסופו של דבר על הצדדים בידי 'רוזני וילנה' – אך להנחה זו אין אחיזה במקורות ההיסטוריים. בארבע השנים שעברו מאז סירב רמ"מ משקלוב לחתום על המסמך ועד לפטירתו, התנהל הכולל הפרושי המאוחד בראשותו מתוך הפרה מתמדת של "תקנות החלוקה" מצד הקהילה הירושלמית שבראשה עמד.¹² כשתבעה הקהילה הצפתית מקהילת ירושלים להשתתף בחיסול החובות הישנים שנבעו מהשקעות שנעשו שם בנכסי דלא'ניידי ומהוצאות כספיות בשל המגפה הגדולה של שנת תקע"ג, סירבה הקהילה הירושלמית להיענות לדרישה זו וביקשה להפנות את יתרת הכספים לבניין ירושלים ולביסוס היישוב היהודי שם. בכל אותה תקופה לא כפו 'רוזני וילנה' את "תקנות החלוקה" על אנשי ירושלים או על אנשי צפת ולא התערבו במדיניות העצמאית שנקטה כל אחת מהן ביחסן השונה כלפי הספרדים או כלפי החסידים.¹³ שתי הקהילות התקיימו אפוא במסגרת כולל אחד, גם ללא מסמך רשמי חתום המסדיר את היחסים ביניהן.

'תקנות הפרושים בירושלים' תקצ"ב (1832) – הכרזת העצמאות הירושלמית

עם פטירתו של רמ"מ משקלוב בראש חודש אדר א' שנת תקפ"ז, התעורר חשש בלב אנשי ירושלים שמא ר' ישראל משקלוב – ראש הקהילה הצפתית, ממייסדי יישוב הפרושים בארץ ואחרון תלמידי הגר"א – ישתלט על ההנהגה המאוחדת של הכולל הפרושי ויצליח לדחוק את רגלי אנשי ירושלים ולמנוע את השקעת כספי הכולל בבניין חצר 'החורבה'. מתחת לפני השטח שררה גם עוינות אישית כלפי ר' ישראל משקלוב על רקע נישואיו השניים, לאחר פטירת אשת נעוריו במגפת תקע"ג, לאישה מבית חסידי.¹⁴ עם זאת נותרו בהנהגה הירושלמית שני אישים משורת המנהיגים הוותיקה והמיוחסת – הרב ש"ז (שלמה זלמן) שפירא, שהיה תלמידו של ר' חיים מוולוז'ין,¹⁵ ור' טוביה, שאביו, ר' שלמה מטלצ'ין, היה תלמידו המובהק של הגר"א.¹⁶ מלבדם כיהנו בראשות הכולל שלושה צעירים מבני הדור השני של מנהיגי העולים – ר' נתן נטע בנו של רמ"מ משקלוב, ר' נתן נטע בנו של ר' סעדיה משקלוב, גם הוא מתלמידי הגר"א המובהקים, וכן ר' אריה, חתנו של הרב ש"ז שפירא, שהתמנה לתפקיד נאמן הכולל. נוסף על כל אלו, כבר כבש לעצמו מקום מרכזי בהנהגת הכולל צעיר נמרץ, מי שהיה יד ימינו של רמ"מ משקלוב מאז ראשית ייסוד הקהילה הפרושית בירושלים – ראש"ז (ר' אברהם שלמה זלמן צורף). אף על פי שעסק לפרנסתו במלאכת הצורפות ולא היה בעל ייחוס משפחתי וגם לא נחשב לתלמיד חכם, היה ראש"ז אחד מן הפעילים הבולטים בכולל הירושלמי באותה העת. בשנת תקע"ט (1819) יצא בשליחות הכולל למערב אירופה על מנת לאסוף כספים לבניין 'החורבה', ובעקבות הצלחותיו הפך לדמות דומיננטית בכולל. על מעמדו החדש מעיד סירובו של רמ"מ משקלוב לחתום על "תקנות החלוקה" מתקפ"ג בעת העדרו של ראש"ז מהארץ, כשנבצר ממנו לקבל את הסכמתו לעניין.¹⁷

בסוף שנת תקפ"ט (1829), לאחר פטירתם של הרב ש"ז שפירא ור' טוביה מטלצ'ין, ובתקופת שליחותו השנייה של ראש"ז לחוץ לארץ,¹⁸ הצליח ר' ישראל משקלוב לשנות את יחסי הכוחות בכולל לטובתו. ר' ישעיה ברדקי, חתנו של ר' ישראל משקלוב, עבר להתגורר בירושלים והתמנה לאחד הממונים של הקהילה הפרושית בעיר.¹⁹ חודשים אחדים לאחר מכן יצא ר' ישעיה ברדקי לשליחות ברוסיה, ובתוך כך הצליח להסדיר את מעמדו הרשמי של חמיו כראש הכולל. בשנת תק"ץ (1830) מוזכר לראשונה ר' ישראל משקלוב במכתבי הפקוא"מ כ"ממונה הראשי של הכולל הפרושי בארץ-ישראל",²⁰ וגם על האיגרת ששלח ר' ישראל לעשרת השבטים בראש חודש חשוון תקצ"א (1830) הוא חותם כ"ממונה ומשגיח דכולל פרושים שבארץ-ישראל תו"ב".²¹ שנים מעטות אחרי כן, בשנת תקצ"ד, מעיד על מעמדו זה יוסף מאנספלד, עולה חדש שהגיע זה עתה מקאליש

לצפת. כשהוא משיח לפי תומו הוא מספר כי "האמרכל על כלנו הוא הרב הגאון המפורסם... מו"ה ישראל בעל מחבר ס' [פר] תקלין חדתין... הפרושים היושבים בירושלים אף הם בצלו, ואל להם לעשות שום דבר חדש מבלי הסכמתו".²² מבין השיטין של עדות זו אפשר להבחין במתח ששרר בין אנשי ירושלים ובין ראש הכולל ר' ישראל משקלוב, שעל כן צוין כי נאסר על אנשי ירושלים לפעול ללא הסכמתו. עדות נוספת המלמדת על מתיחות זו מציינת כי ר' ישראל משקלוב ניסה לכפות את סמכותו הרשמית על ההנהגה הירושלמית, בתוקף המינוי שקיבלו הוא וחתנו ר' ישעיה ברדקי כ"ממונים ומשגיחים על כל דבר בעה"ק ירושלים", מינוי שקיבלו לטענתם "מהרבנים הגאונים הפרנסים דווילנא"²³ ובאמצעותו ניסו למנוע בעד הקהילה הירושלמית מלעסוק בבניין 'החורבה'. השניים, שהיו מיעוט בכל הרכבי ההנהגה השונים למרות תפקידיהם הרשמיים בהנהגת הכולל, לא הרפו מהניסיון לכפות את דעתם על אנשי ירושלים וגרמו בכך למתיחויות, למאבקים ולתגובות נגד מצד יהודי העיר.

בראשית שנות השלושים התחזקו בארץ ישראל ובעולם היהודי הציפיות המשיחיות לקראת שנת ת"ר (1840). על רקע הגזירה של גיוס החובה של יהודים לצבא הרוסי משנת 1827 מחד גיסא, ועל רקע השמועות שהגיעו באותה העת לארץ על גילויים של בני עשרת השבטים במדבריות תימן מאידך גיסא, ביקש ר' ישראל משקלוב לקדם את תהליך הגאולה באמצעות רעיון שהגה בו זה שנים אחדות – לחדש את הסמיכה ולהקים מחדש את הסנהדרין. חידושו של המוסד השיפוטי העליון אמור להיות אחד השלבים המוקדמים ההכרחיים בתהליך הגאולה, כפי שקבע הרמב"ם: "כי טרם יבא משיח צדקנו צריך שיהיה בא"י ב"ד [בית דין] הגדול סמוכים".²⁴ סמיכותם של שני האירועים הביאה את ר' ישראל משקלוב למחשבה שהגיעה העת להקים מחדש את הסנהדרין באמצעות בני עשרת השבטים, שעל פי מסורת מאוחרת, לא פסקה אצלם שלשלת הסמיכה מאז משה רבנו. משעה זו ואילך אוחות בר' ישראל משקלוב תזוית משיחית, המסיחה את דעתו כליל מן הקשיים הכלכליים שהכולל היה נתון בהם.²⁵ למרות המצב הקשה מנסה ר' ישראל לשכנע את ראשי הכולל באמינות המסורות ההיסטוריות הנוגעות לעשרת השבטים ובנחיצות המוחלטת של מסע השליחות אליהם. לשליחות זו הוא מייעד את ר' ברוך מפינסק, שהוכשר לצאת למסע הקשה אל מדבריות תימן על מנת למצוא את עשרת השבטים ולהביא שניים מחכמיהם ה"סמוכים" לארץ, כדי שיחדשו כאן את שלשלת הסמיכה.²⁶

יש לציין כי רוב אנשי ירושלים לא היו שלמים עם עצם הרעיון ולא האמינו כי מדובר בשליחות בעלת סיכויים ריאליים. ר' ישראל משקלוב, שקבל כל העת על בזבוז כספי הכולל בידי אנשי ירושלים שלא לצורך פיקוח נפשות, הציע עתה להשתמש בכספי הכולל למטרה שלא הכל ראו סיכוי להצלחתה.²⁷ לדעתם של אנשי ירושלים, קידום הגאולה בדרך של בניין ירושלים הוא מעשה ריאלי לחלוטין העשוי להשתלב בתהליך ההיסטורי, ולכן ביקשו להשקיע כספים בפרויקטים שיש

בהם כדי לממש את רעיון בניין ירושלים, ובראש ובראשונה בבנייתה מחדש של 'חצר האשכנזים' ההיסטורית, היא חצר 'החורבה'. העדר ההסכמה על יזמתו המשיחית של ר' ישראל משקלוב מצד אנשי ירושלים והתנגדותם של ר' ישראל ואנשיו, ובכללם גם ראש הפקוא"מ לעהרן, לפעילות המתמשכת בנוגע לבניין 'החורבה' – אלה הרחיקו את הסיכוי לחיות בשלום כולל מאוחד, וכך התבצר כל אחד מן הצדדים בעמדותיו.²⁸

את הכיוון הכללי של הפעילות המשיחית הירושלמית כבר סימן בשעתו המנהיג הראשון של הכולל, רמ"מ משקלוב, כאשר שאף להשתחרר מן האפוטרופסות היומרות של קהילת האם בצפת, שכפה עליו המרכז בוויילנה. כעת היה על אנשי ירושלים להתגבר על המינוי של ר' ישראל משקלוב כראש הכולל ועל התכניות המשיחיות החדשות שהיו כרוכות בשליחות אל בני עשרת השבטים. כדי להמשיך את תהליך ההשתחררות ולעשותו תקף מבחינה משפטית, החליטו ראשי הקהילה הירושלמית לכנס אסיפה מכוננת ולהכריז בה על שורה של תקנות המסייגות את כפיפותם לקהילת צפת, ובעיקר להנהגתו של ר' ישראל משקלוב. החלטה זו גובשה בימים שבהם כבר הובע חשש גלוי כי המסע של השליח למדבריות תימן יסתיים בכי רע, כפי שאמנם קרה.

סמוך לו' באדר א' תקצ"ב (1832) כינסה הקהילה הפרושית בירושלים אסיפה מכוננת, במטרה מוצהרת לתקן תקנות שתקבענה באופן חד-צדדי את המעמד האוטונומי של הקהילה הירושלמית בתוך המסגרת של הכולל המאוחד, במקום "תקנות החלוקה" שנדחו על ידם. המסמך שסוכם באסיפה זו – "תקנות הפרושים בירושלים" – מבטא מגמה של עצמאות קהילתית מרבית והשתחררות מן האפוטרופסות של קהילת צפת ושל מנהיגה ר' ישראל משקלוב.²⁹ הלגיטימציה לקיום האסיפה התבססה על הבנה הלכתית עקרונית כי במסגרת הכולל המאוחד יש לקהילה הירושלמית סמכות לעצב את דפוסי פעילותה ואת נוהל חייה באמצעות קביעת תקנות לפי הצרכים המזדמנים: "שיהי' [ה] נאה לשמים ולבריות כיד ה' הטובה ליראיו, ושיהי' [ה] ג"כ מסדר והנהגת הראשונים כמלאכים אשר יסדו, ומקום הניחו מן השמים להתגדר בו לפי העת והזמן שאנחנו רואים הכרחי תיקוני ישוב כוללינו".³⁰

מנסחי המסמך אינם מתייחסים למסמך מכונן קודם כלשהו של הכולל, כגון תקנות החלוקה משנת תקפ"ג (1823), ומדגישים את זכותם לעצמאות במסגרת הכולל המאוחד. אין מדובר בהפרדות מוחלטת מקהילת האם-האחות הצפתית, אלא בנטילת סמכויות נרחבות יותר מאלו שהוענקו להם על פי תקנות החלוקה של תקפ"ג. אולי כדי להבליט את ייחודם הם נמנעים מלייחס לעצמם את התואר הרווח "רוב בניין ורוב מניין" (תואר שב"תקנות החלוקה" מיוחס למנהיגי הקהילה) ומשתמשים בתואר שונה: "יחידי סגולה". ראשית הם קובעים באופן חד-משמעי שהם ולא אף אחד אחר מהווים את הגוף הריבוני בכל הקשור למדיניות הקהילה הירושלמית, ומכאן שתקנות שתיקנו גופים אחרים אינן מחייבות אותם. כדי

להדגיש את סמכותם הם קובעים שהתקנות תחולנה על כל אנשי הכולל הירושלמי; לא רק על אנשים מן השורה, אלא אף על מנהיגיו "המשגיחים על ענייני הכלל", בין אלה הנוכחיים ובין אלה שימונו בעתיד בידי 'רוזני וילנה'. הם מוסיפים ומדגישים כי כל מי שיערער על התקנות שלהם פמוסד המכונן הריבוני "ידו על התחתונה, אפי' [לן] הוא גדול שבגדולים". אף ששמו של ר' ישראל משקלוב אינו נזכר במסמך אפילו ברמז, קשה להימנע מן ההערכה שהדברים הממעיטים מסמכותו של ה"גדול שבגדולים" מכוונים כלפיו.³¹

ההבדלים בין "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב (1832) ל"תקנות החלוקה" משנת תקפ"ג (1823) מעידים כאמור על חתירה לעבר יתר עצמאות של הירושלמים במסגרת הכולל המאוחד. כבר בסעיף הראשון, הדין במבנה ההנהגה של הכולל, מופיע הבדל בין שני המסמכים. על פי "תקנות החלוקה" מורכבת הנהגת כל אחת משתי הקהילות משישה אישים – שלושה ממונים, נאמן אחד ושני רואי חשבון, ואילו ההנהגה הירושלמית מונה על פי "תקנות הפרושים בירושלים" שבעה אנשים – "שבעה טובי העיר" – כפי מסורת ההנהגה בישראל מימים ימימה, ובהם שלושה ממונים, נאמן אחד, רואה חשבון אחד ושני מפקחים על פעילות חמשת האחרים.³² נראה שהשוני הזה, דווקא מפני שאיננו מהותי, נועד בעיקרו להציב כיוון של היבדלות מקהילת האם שבצפת ומ"תקנות החלוקה" ולהוכיח כי מדובר בהנהגה שלמה של "שבעה טובי העיר", ולא הנהגה שהיא רק חלק מכולל רחב יותר.

בסעיפים האחרים של המסמך ישנם רעיונות המעידים על מגמה של יתר דמוקרטיזציה. בסעיף השני, לדוגמה, מדובר על שוויון חברתי בין אנשים מן השורה ובין מנהיגי הכולל: אם נאסר על הממונים לתת הלוואות לאדם פרטי בסכום העולה על גובה ההכנסה שהייתה לו מכספי החלוקה בשנת הכספים הקודמת, יחול איסור זה גם לגבי הממונים עצמם.³³ ההבדלים בין שני המסמכים בולטים עוד יותר בסעיפים המצמצמים אפילו את סמכויותיהם של 'רוזני וילנה' בכל הקשור לחלוקת הכספים. "תקנות החלוקה" קבעו שכל הכספים הנאספים בתפוצות למען הפרושים בארץ ישראל יישלחו לארץ דרך המרכז בוילנה ויעברו תחת עינו הפקוחה של הארגון,³⁴ ולעומת זאת בסעיף השלישי של "תקנות הפרושים בירושלים" נקבע נוהל שנועד להמחיש את עצמאותהּ היתר של הקהילה הירושלמית אפילו כלפי המרכז בוילנה – הכסף הנאסף על ידי שלוחי ירושלים לטובת הכולל הירושלמי מחוץ לרוסיה, כסף שנועד בעיקר לצורכי ציבור, יישלח ישירות אליהם ולא דרך וילנה: "כל מיני הכנסות שיעלה ויבא לטובת כוללינו הנז' [וכר] מהמשולחים הנשלחים למדינות קרובים ורחוקים ולבא [וכר] דוקא לפה עה"ק ת"ו, ולא יובא רוזני גבאי ווילנא".³⁵ מלבד הקיצוץ בסמכויות פטרוניהם בוילנה הגבילו "יחידי הסגולה" הירושלמים את הסכום המרבי שהללו היו רשאים לייעד ל"חלוקה" לגדולי התורה בכולל או לממונים, באופן ש"לא יתוסף אפי' [לן] לגדול שבגדולים יותר מעשרים אדו"ז [אדומים זהב] ולא לממונים יותר מחמשה

ועשרים אדומי'ם] זהב".³⁶ הם מוסיפים ומוזהירים כי דעתם זו היא המכרעת, "ואם ישלחו מוויילנא יותר... אזי מחויב להחזיר זה לכיס הכולל".

"תקנות הפרושים בירושלים" נבדלות מ"תקנות החלוקה" גם בכך שהן מקצות חלק גדול יותר מכספי החלוקה לצורכי ציבור: "והכל כאשר לכל יהי' להן לחצאין, מחצה יהי' להן לחלק לפי מספר הנפשות... ומחצה יהא לפרעון החובות", היינו להשקעות של הכולל בפיתוח לצורכי הרבים. אנשי ירושלים לא אפשרו לעמיתיהם בצפת לפקח על השימוש בכספי הציבור במסגרת הכולל המאוחד,³⁷ לא רק כדי למנוע הסתייגויות והתנגדויות מצדם חדשים לבקרים, אלא גם כדי שאנשי צפת לא יוכלו לטעון לאחר מעשה שהרכוש שנרכש בכספים אלו שייך גם להם – כפי שאמנם טען לאחר זמן ר' ישראל משקלוב לגבי 'החורבה'.

מקביעת העיקרון היסודי של הקצאת משאבים גדולים יותר לצורכי ציבור נובעים הבדלים נוספים. "תקנות הפרושים בירושלים" קובעות כי לאחר הפרשה של מחצית הכספים להחזר חובות הכולל, יופרשו עוד עשרה אחוזים מן הכסף הנותר לתפעול מוסדות ציבור קיימים, כמו חברת "ביקור חולים".³⁸ כחמישים וחמישה אחוזים מן הכספים שיגיעו ישירות לירושלים יופרשו, אם כן, להשקעות ולהחזר חובות, ורק כארבעים וחמישה האחוזים הנותרים יוקצו לחלוקה אישית. "יחידי הסגולה" נותנים דעתם גם לעובדה שהחלוקה השוויונית אינה תמיד צודקת, וכי יש להביא בחשבון גם שיקולים הנוגעים לצרכים אינדיבידואליים של אנשי הכולל. לכן הם קובעים כי מהסכום המוקצה לחלוקה על פי מספר הנפשות יחולקו רק שלושה חלקים בחלוקה אישית שוויונית, ואילו החלק הרביעי יוקצה להענקה מיוחדת, כזכות-יתר, לתלמידי החכמים.³⁹ זאת ועוד: על מנת לעודד חריצות בקרב תלמידי החכמים בכולל, העמידו "יחידי הסגולה" את החלוקה המיוחדת הזו בדרך דיפרנציאלית, על פי שלוש דרגות של למדנות.⁴⁰ על ידי כך מיזגו בין עקרון השוויון, שבא לידי ביטוי בחלוקה הכללית האישית, ובין העיקרון של עידוד הלמדנות וההישגיות. יש לציין כי משלושת החלקים שנועדו לחלוקה אישית, נהנו גם הנשים ובוגרים בני עשרים, זאת בניגוד ל"חלוקת" תלמידי החכמים שבה "אין לנשים ולא להמון העם ולא לקטנים חלק".⁴¹

כל סעיפי "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב (1832) מצביעים בבירור לא רק על שאיפת ירושלים להשיג עצמאות מרבית במסגרת הכולל המאוחד, אלא גם על העדפת מצוות יישוב ארץ ישראל או בניין ירושלים על פני לימוד תורה ומצוות צדקה. עיון בתעודות היסטוריות שחיברו תלמידי הגר"א מלמד כי הללו מזכירים לעתים קרובות בכתביהם את המושג "מצווה משולשת", דהיינו שלוש מצוות השקולות כנגד כל התורה כולה⁴² – מצוות יישוב ארץ ישראל,⁴³ מצוות תלמוד תורה⁴⁴ ומצוות צדקה.⁴⁵ אולם יש לשים לב לסדר הדברים: אנשי ירושלים, ורמ"מ בראשם, העמידו את מצוות יישוב ארץ ישראל לפני שתי האחרות, ולכן כותב רמ"מ בפנייה אל נדבנים: "מצוה רבה הלזו המשלשת, מצוות חזיון ישוב אה"ק ות"ת [תלמוד תורה] דרכים ופקו"נ [ופקוח נפשות]".⁴⁶ זאת בניגוד למכתבים

של ר' ישראל משקלוב שבהם הסדר משתנה, כמו באיגרת שד"רות לר' צבי הירש פרוש: "כי כמה גדולה מצוה זו המשולשת במצוות, ת"ת דרבים, ופקו"נ, וישוב אה"ק, אשר כל אחת מהם שקולה נגד כל התורה כולה".⁴⁷ ואין זה מקרה יחיד. גם במכתב לחת"ם סופר כותב ר' ישראל משקלוב: "כמה גדולה מצות התאמצות והשתדלותו בעשיית עזר בארצו לישוב א"י, אשר נכללו בה ג' מצות ששקולין ככל התורה, ת"ת דרבים, ופיקוח נפש, וישיבת א"י".⁴⁸

בניגוד ל"תקנות החלוקה" משנת תקפ"ג שעליהן אין חתימות, אנו יודעים מי הם החותמים על "תקנות הפרושים בירושלים", מה היה מעמדם בכלל והיכן ומתי חתמו על התקנות. "תקנות הפרושים בירושלים", כשמן כן הן, נחתמו בירושלים ביום ו' באדר א' שנת "חדש ימינו כקדם" (תקצ"ב) לפ"ק. על התקנות חתמו שישה עשר אישים המכונים "יחידי סגולה דכוללינו ק"ק פרושים הי"ו היושבים ראשונה בעה"ק".⁴⁹ "יחידי הסגולה" מייצגים למעשה את הגוף המכונן והריבון שמכוחו פעלה הנהגת הקהילה הפרושית בירושלים.⁵⁰ אחרון החותמים הוא ראש"ז (ר' אברהם שלמה זלמן צורף) שלא היה בארץ בעת הכינוס המקורי וצירף את חתימתו אחרי שחזר ארצה בראשית שנת תקצ"ג. לעומתו, חתנו של ר' ישראל משקלוב, ר' ישעיה ברדקי – שגם הוא לא היה בארץ בעת ההתכנסות וכמוהו חזר לירושלים בראשית שנת תקצ"ג – לא היה חבר בגוף המכונן של "יחידי הסגולה" ועל כן אינו חתום על המסמך, או שסירב לחתום עליו. כעבור זמן הוסיפו את חתימותיהם למסמך אישים שונים שהצטרפו לכולל. ביום ח' במנחם-אב תקצ"ד חתמו על התקנות עוד שמונה אישים שהגיעו ארצה סמוך לתאריך זה,⁵¹ ובתשרי תקצ"ז הוסיפו את חתימתם גם שני ממונים חדשים שהתמנו "על כוללינו בהורמנא [ברשות] מגדולי רוסיה [צדיקי'ם] הגבאים אמרכלים דעה"ק בוילנה".⁵² דווקא חתימתם של אלה שהתמנו על ידי 'רווני וילנה' יש בה כדי לבטא את זיקתם וכפיפותם המוחלטת למרותם של מנהיגי הקהילה הירושלמית ואת עצמאותו של הכולל הירושלמי.⁵³

מהלכה – למעשה. לא ברור אם כל חמשת סעיפי התקנות יושמו במציאות כפי שנוסחו, אך מן המסמך שיוזכר להלן ברור שעניין חלוקת הכספים פעל לפי התקנות. אף ש"תקנות הפרושים בירושלים" נזכרות בכמה מסמכים אחרים, לא מצאנו בהם אזכור נוסף להגדרת ההנהגה הירושלמית כ"שבעת טובי העיר". נראה שבפועל היו שלושה ממונים, נאמן אחד ושני רואי חשבון, כפי שדרשו בזמנו 'רווני וילנה', ולא אחד כפי שתוכנן. במסמך יחידי מצאנו גם שני "מפקחים" החותמים על הדו"ח של רואי החשבון בהתאם לתקנות ירושלים.⁵⁴ ובכלל, מספר החותמים על מסמכים שונים מטעם הקהילה הפרושית בירושלים משתנה מפעם לפעם; הוא אינו פוחת מארבעה – שלושה ממונים ונאמן הכולל – אך לעתים רחוקות מגיע לשבעה. אשר לסעיף בדבר העברת כספי השד"רים הירושלמים הפועלים בחוץ לארץ, אין בידינו מידע מדויק כיצד פעל הדבר. ראש"ז, ששימש בנסיעותיו הרבות גם שליח הספרדים בירושלים, היה צריך ממילא להציג את פנקסיו בירושלים

עצמה, ולכן העביר את הכספים בעצמו. שד"ר אחר של 'החורבה', אהרן זעליג מן, השתמש בשירותיו של מונטיפיורי והעביר את הכספים דרך לונדון. עם זאת יש לציין כי שאלת השד"רים העצמאיים של הכולל הירושלמי והעברת הכספים שלא באמצעות המרכז בוילנה לא יצרה עימות עם 'רוזני וילנה'; העימות בשאלה זו היה דווקא מול אנשי ארגון הפקוא"מ שבאמשטרדם, שהתנגדו לצאתם של השד"רים לאירופה. הללו, בניגוד לרוזנים, סירבו למחול על כבודם.

בניגוד ל"תקנות החלוקה" משנת תקפ"ג (1823), שאינן נזכרות כלל בתעודות היסטוריות, נזכרות "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב (1832) במכתבו של ראש הפקוא"מ לעהרן, הרואה ברוח העצמאות המנשבת בהן סכנה לקיומו של היישוב היהודי האשכנזי בארץ ישראל. הוא מנסה לגרור את 'רוזני וילנה' למאבק במחברי המסמך ולגייס אותם לצדו של ר' ישראל משקלוב. לדבריו, העצמאות והחירות שנטלו לעצמם הפרושים בירושלים חרגה מעבר לכל מידה סבירה, והדבר בא לידי ביטוי בולט גם בהתגרות הירושלמים בסמכותם של הרוזנים עצמם.⁵⁵

הפעילות החברתית והכלכלית להרחבת היישוב בירושלים

עם ייסוד הקהילה הירושלמית ביקש רמ"מ משקלוב לבסס את קיומה הכלכלי על יניקה משני מקורות כספיים שונים. המקור האחד הוא כספים שנאספו על ידי 'רוזני וילנה', שהיו פטרוניו הישירים של כולל הפרושים בארץ ישראל. כספים אלו היו מיועדים לחלוקה אישית ולהחזרי חובות של הכולל הפרושי המאוחד בצפת ובירושלים. המקור השני היה אמור להיות כספים שאספו השד"רים שנשלחו מירושלים לחוץ לארץ. מאחר שיהודי מערב אירופה נתפסו כמקור כספי בלתי נדלה, ביקשו הפרושים לשגר אליהם את מיטב השד"רים ותלו בשליחותם תקוות רבות. השד"רים הירושלמים נשלחו אפוא לכל הקהילות האשכנזיות במערב אירופה, לקהילות מעורבות של אשכנזים וספרדים באיטליה ובצרפת, ואפילו לפולין, שעמה היה לרוזנים בוילנה קשר רופף ובלתי קבוע.

כדי לבטא את עצמאותם ביחס לקהילת האם שבצפת וכדי שיוכלו לממש את האוריינטציה הייחודית שלהם באשר לבניין ירושלים בכלל ולבניינה מחדש של 'חצר האשכנזים' בפרט, הקימו הפרושים בירושלים במסגרת הכולל גזברות עצמאית מיוחדת ונפרדת לבניין 'החורבה'. על ידי כך הרחיקו עוד יותר את סכנת המעורבות של שלושת ממוני צפת שבהנהגת הכולל המאוחד בנעשה בתחומי ירושלים. את הגזברות המיוחדת הקימו "יחידי הסגולה" של הכולל, וכך אנו מוצאים בפתיח של אחד החוזים שערכו גזברי 'החורבה': "אנחנו חכמי ורבני גזברי ואמרכלי דבנין חורבת הק' [ודש] הנקראה בשם חורבות רבינו יהודה החסיד נ"ע

בס"ד

ליחירי סגולה ועת ישרון בקהלות קדושות בלאנדן והמדינה יע"א
יהי שלום בחילם שלוח בארמנותיהם אמן סלה

שמעוני אחי ורעי הנאהבים הנכבדים הן מיום אשר זכיתי לעלות על במתי אב ולעמוד
על משמרת התורה והעבודה פה לא מלאני לבי לעורר את לבבכם על מעשה צדקה וחסד כי
מאוד ידעתי יקרת רוחכם ונדבת לבבכם מה רב טובכם אחי הן הגדלתם על אחד אחיכם
בגמילות חסדים וצדקותיכם היא אוצרכם הטוב יהי כן ה' עמכם ופועל ידכם ירצה אמנם
הואילו נא כי אדברה אך הפעם למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט כי צעקתם
באה אלי:

שמעוני נא אחי ואדברה

קול שאון בא אלי מכנף ארץ הקדושה נעתי משמוע כי נפלה נחלת אבותינו
האשכנזים שהי' להם משנים קדמוניות ביד הישמעאלים הן מכמה שנים היתה להם כבדת ארץ
בירושלים ובתוכה בה' כנ' וב' המ' להכאון הצדיק ר' יהודה חסיד וציוק' אשר מלחץ
הזמן עובוה וזרים חבוקו זה שנים רבות אמנם כעת הפליא ה' חסדו ונתן את חן העם הזה בעיני
המושל לפדותה בפחות מערך שווי בתנאי מוחלט שאם לא יפרע סך המוסכם אזי תהי' הנחלה
הניל לצמיתות ביד בני נכר והמה יבנו עלי' טירות נסיכם אוי לאזנים שכך שומעות על זאת
ידוה כל לב ותדמע כל עין למה יהי אחינו בני ישראל המסתופפים בארץ צ'כ' לשמצה בקמיהם
והנה העירותי על הענין הזה עת אשר בשרתי צדק כמקהלות בשבת תשובה העבר וגם על
הכלל כלו יצאתי לדבר על לבבכם אודות מעמד ומצב אחינו ב' השוכנים בארבעה קהלות
בארץ הקדושה תי' ב' השוקדים שמה על דלתות התורה והיראה והמה הולכים ודלים מיום
ליום הלך וחסור באין משען ומשענה ואם העלם יעלימו ח' אחינו ב' את עניהם מהם ולא
יכמרו רחמיהם עליהם הן ברעב ובחוסר כל יתמו לגוע הלילה:

את כל אלה הזיתי במגלות ספר מנאמני ארץ וחכמי ישראל בארץ הק' ספרדים ואשכנזים
בידעי ומכירי ע' צירים נאמנים ה' שדיר מאשכנזים הרב חמופלא כמוה' שלמה זלמן נ'י
מיקירי ירושלים תי' ב' והי' הרב המופלא הדיין מוה' מרדכי אשיאו נ'י מחשובי ק' סאלוניק
שדיר מצפת תי' ב' אשר גם שניהם על דבר אמת וענוה צדק באו ופלצות אהזתני כי
איכבה אוכל וראיתי ברעה אשר ימצא את עם ה' אלה המתגוררים לחבק עפר ארץ הקדושה
לשם ה' אהינו איך יערב לי אכול ושתות איך תנעם שינה לעפעפי ותמימי דרך שרוים
בצער ואנחה אל נא אחי ורעי שאלו את שלום ירושלים והרימו תרומת הקודש לפדיון
הנחלה אשר בתוכה בה' כנ' ובית המדרש הניל ולעזרת אחינו האומללים וכל אחד
יכתוב ידו לה' בפנקסים המונחים אצלי המרבה והממעט איש כמתנת ידו אשר ברכו ה'
את אשר לפדיון הנחלה הניל ואת אשר לכוללות עניי תושבי ד' קהלות הן ספרדי' והן אשכנזי'
ותרומת כסף הקודש מידי יבוקש לקיים מצות שלוח חיש מהר לחחיות נפשות האומללי' במנת
חלקם וא' שדי יתן לכם רחמים ויברך חילכם ואסמיכם וזכות אבותינו הקדושים אשר בארץ
המה יעמוד לכם ולזרעכם מעתה ועד עולם אמן

כה עתירת עבד נרצע לעבדי ה' המדבר בצדקה ומצפה לתשועת ה' את עמו ויתקדש שמו
בעלמו אמן

חק' שלמה בהגאון מו' הרר צבי הירש זצ"ל רובץ תחת משאו משא עבודת הקודש
פה ק' אשכנזים בלאנדן והמדינה יע"א

יום ה' י'ג מרחשון שנת א'ש' י"טב לך לפי

WITH THE HELP OF THE LORD! *Amen.*

UNTO all individuals of the chosen Congregations of Israel belonging to the several holy Synagogues in London and throughout the Kingdom. Peace be within their walls, prosperity within their habitations. *Amen.*

HEARKEN unto me, O beloved and esteemed brethren: from the day since I first had the happiness to ascend the height of my paternal office, and to undertake the superintendence of our holy law and religion in this place, I have never thought it necessary thus publicly to rouse your feelings on the subjects of charity and benevolence; for well do I know the worth of your souls and the liberality of your hearts: great, my brethren, is your natural goodness, superior, your excellence in conjoint beneficence, and charity is your sacred treasure. May the Almighty be also thus with you: and may your actions be pleasing to him. Permit me, however, at this period to address you, it is on account of Zion that I cannot remain silent, and for the sake of Jerusalem that I cannot be still, lo! their cries have reached me:—hear me, therefore, O my brethren, and let me speak!

A voice of trouble has come from the confines of the Holy Land, and greatly am I shocked at hearing that an inheritance long in possession of our German ancestors had fallen into the hands of the Mussulmen. This portion of land, situate in Jerusalem, on which stood a Synagogue ביהמ"ד and a College יתורה חסיד which was distinguished by having been the station of the famous and devout זצ"ל ר' יהודה but which from the turbulence of the times was obliged to be deserted, and for some years strangers have seized and kept possession of it. The grace of God has, however, been favourable to his people and has disposed the Governor to allow of its being repurchased at a sum short of its actual value; but upon the express condition that the money be paid within a short stipulated time, or it will become absolutely forfeited and remain in the possession of the holders, who intend to erect thereon a Mosque for their worship. Ah! woe to the ears hearing such tidings, every heart will be sad, and every eye will weep. Wherefore, alas, should our brethren of Israel, who are wandering about the Holy Land, be disgraced among their foes.

I have already, in the discourse delivered on שבוע תשובה last, expressed some sentiments on this subject, and which likewise had reference to the object of rousing your sympathies to the consideration of the deplorable state of the general mass of our brethren attached to the four congregations in the Holy Land, (speedy be its restoration!) who are earnestly attentive to the study of the law and the observances of religion, but alas! poor and needy, are day after day proceeding without aid or support. Should (God forbid) the more happy of our brethren withdraw their countenance from them, if compassion should once cease to be excited towards them, assuredly famine and the want of all necessities would inevitably finish and destroy them!

All this have I seen described in authentic documents written by worthy and learned residents in the Holy Land, both of the Portuguese and German congregations, whose fame and signatures are well known to me, and presented by the hands of faithful Messengers, namely, the learned RABBI SOLOMON, from Jerusalem, and the learned and reverend MORDECAI AZEÖ, from Salonica, and sent from צפת in the Holy Land, both on a mission of truth and oppressed innocence; on the perusal of this account I was horror struck for how could I support the thought of beholding the evils which affect the people of God who are embracing the earth of his Holy Land purely in honour of the name of their God! how can food be pleasing to my palate? how can my eyes be lulled by sleep whilst the perfect in faith are borne down with grief and affliction? O! my brethren, let not these things be thus, but seek ye the peace of Jerusalem, and devote a holy offering for the relief of the sacred Synagogue, &c. &c. as well as for the assistance and support of our forlorn brethren: let every liberal person subscribe his name in the book deposited in my hands, be it much or little, each according to the power wherewith the Lord hath favoured him, be it towards the redemption of the land, or towards the relief of the general mass of poor of the aforesaid four congregations whether of the Portuguese or of the German connection; and I will undertake the correct transmission of Monies so devoted, with the utmost dispatch and precision, to revive the distressed souls with their proportionate allotment: and the Almighty God will grant ye mercy, bless your goods and your treasures; and the merits of our holy forefathers, who lie inhumed in that land, will plead for you and your generations from hence and for evermore. *Amen.*

Such is the prayer of the slave bound to the servants of God, who speaks for Charity, (with the hope of the emancipation of his people by the Lord, be his name sanctified throughout the universe, *amen*), labouring in his vocation, the sacred duties of the German Congregations of London and the kingdom.

SOLOMON HIRSCHEL.

London, the 13th day of Marchesvan, A. M. 5582.

השייך לכוללנו ק"ק אש"כ (כנוים) פרושים הי"ו... שבכח המסור בידנו מיחיד סגולה דכוללנו ק"דש"י הי"ו ובהסכם יחיד סגולה דכוללנו הי"ו...⁵⁶

איסוף הכספים בידי שד"רים ירושלמים באירופה בוצע מתוך התעלמות מפעילותו של ארגון הפקוא"מ באותם אזורים גבייה. הפעילויות בד בבד של הפקוא"מ מחד גיסא ושל שד"רים ירושלמים מאידך גיסא עוררו מתחים וגרמו לסכסוכים ולמאבקים ממושכים ביניהם. למעשה שיקפה מערכת היחסים בין הפקוא"מ ובין הכולל הפרושי בירושלים שתי אוריינטציות שונות לגבי דמותו של היישוב היהודי בארץ ישראל ואופיו הרצוי. עם ר' ישראל משקלוב היה הפקוא"מ תמים דעים בהתנגדות להשקעת כספים במבני ציבור בירושלים, ואולם היחסים בין הפקוא"מ ובין הכולל בירושלים היו מלווים במתח תמידי, וכל אחד מהצדדים ביקש להשליט את דעתו על אופן חלוקת הכספים ועל הזכות לשלוח שד"רים לאותם אזורים פעילות.⁵⁷ קשת הנושאים שבהם נחלקו מקיפה למעשה את כל תחומי הפעילות של הכולל הירושלמי. הפקוא"מ התנגד לשליחת שד"רים ירושלמים לאירופה, התנגד להשקעת כספים ב'חורבה', התנגד למתן הלוואות לעולים לצורך רכישת בתים או קרקעות, התנגד לעיסוקם של היושבים בארץ במסחר והתנגד למעשה לעלייתם של אלה שביקשו להתפרנס בארץ מיגיע כפיהם ולא לעסוק בלימוד תורה בלבד.⁵⁸

האדם שריכוז וניהל את גיוס הכספים במערב אירופה באמצעות שד"רים היה ראש"י, שהיה צורף במקצועו והתפרנס מחנות שהייתה לו בעיר העתיקה מאז שנת 1813. במרבית התקופה, להוציא את תקופות שליחויותיו הארוכות בחוץ לארץ,⁵⁹ שימש רואה חשבון של הכולל. לעתים היה גם אחד משלושת הממונים או "ויקיל" (בא כוח) העדה האשכנזית בפני הקונסולים בערי החוף וראש הממונים והגזברים של בניין 'החורבה'. נראה שהותר לו לעסוק במסחר לצד פעילותו כשד"ר,⁶⁰ כפי שהותר הדבר לשד"ר ר' שלמה פ"ה, שעסק תוך כדי פעילותו גם במקצועו כמפתח חותמות. ראש"י יצא כאמור לשליחותו הראשונה בברכתו של רמ"מ משקלוב כבר בשנת תקע"ט (1819) וחזר ארצה אחרי מסע של כארבע שנים באנגליה, בהולנד, בגרמניה, באיטליה, באוסטריה וברוסיה. בעת שהותו בזירה האירופית למד ראש"י להכיר את יהודי מערב אירופה, והיה הראשון שהעז לערער בנחרצות ובתקיפות על הנוהג של ארגון הפקוא"מ לשלוח את כל הכספים שאספו רק לקהילות הספרדיות בארץ ישראל. הוא נאבק בהם ללא מורא ובעקשנות רבה ותבע שינוי יסודי בדרכי החלוקה, והוא אשר הביא ל"פשרת תקפ"ב", שעל פיה קיבלו הפרושים בירושלים חלק ניכר מכספי החלוקה של הפקוא"מ, הרבה מעבר לכוחם המספרי בהשוואה לקהילה האחות בצפת וגם בהשוואה לכוללים האחרים בארץ. בשליחותו השנייה, שאליה יצא בשנת תקפ"ט (1829), ביקש ראש"י להיפגש עם אנשי הפקוא"מ פנים אל פנים במטרה לדבר עמם "על כל הדברים הנצרכים לטובת ישוב אה"ק".⁶¹ לעהרן סירב להיפגש עמו והציע לו להעלות את כל רעיונותיו לטובת היישוב על הכתב.

מבחינה כלכלית היה ראש"ז הדמות הדומיננטית בהנהגת הכולל הירושלמי. הוא ידע מה לדרוש, ועוד יותר מכך – ידע איך לדרוש. את הכספים עבור ירושלים הוא תבע במפגיע. את יחסיו עם ראש הפקוא"מ לעהרן השכיל לנווט בין חנופה למאבק תקיף, לפי מצב העניינים המשתנה ולפי מידת הכדאיות.⁶² לעהרן, שהכיר את ראש"ז עוד מתקופת שליחותו הראשונה באירופה, לא יכול להבין כיצד כבש לעצמו ראש"ז, שהיה בעל אופי המוני לטעמו, מקום כה מרכזי בכולל הפרושים בירושלים.⁶³ במכתביו של לעהרן ניכרת קנאה על עמידתו התקיפה של ראש"ז בפני גבירים וגדולי ארץ.⁶⁴ נראה שלעהרן ראה בו ברית-חרות, אשר על כן הוא משתדל להבליט את הצדדים השליליים שבדמותו.⁶⁵ במסגרת התנגדותו הנחרצת להשקעת כספי הכולל ב'חורבה' מאשים לעהרן את ראש"ז כי הוא פועל מתוך מניע אישי של הפקת רווחים: "המתנשאים למלוך ולטול עטרה לטובת עצמם, ויהרסו ויעלו לעלות ולכנוס בחורבה למלאת כליהם בר ולצבור כסף באוצרותיהם."⁶⁶ את טענת ר' אריה נאמן, שלפיה עוסק ראש"ז בכל ענייני 'החורבה' ללא תמורה אישית, דוחה לעהרן בלגלוג: "הוא [ראש"ז] כבר בא בשכרו פעמיים, וראוי לו לעשות בחינם."⁶⁷ גם ראש"ז לא נשאר חייב ללעהרן, אלא השיב מלחמה שערה ותקף אותו מדי פעם. אף שלעהרן, כראש ארגון הפקוא"מ, היה אמור להיות בעיני ראש"ז "בעל הדעה", ראש"ז לא חלק לו כבוד והטיח בפניו האשמות על משוא פנים שהוא נוהג בחלוקת הכספים בין הכוללים.

עדות אופי מעניינת על אישיותו של ראש"ז ועל מעמדו ותרומתו להתפתחותו של הכולל מצויה במכתבו של רנ"ג (ר' נתן נטע) ב"ר מנחם מנדל משקלוב אל לעהרן. רנ"ג מצהיר כי אין לו ידידות אישית עם ראש"ז והוא אף אינו נמנה עם חוג חבריו, זאת בשל הצער שגרם ראש"ז לאביו: "כי לא אוכל לשכוח עקשותו ומריותו נגד מר אבא הצדיק החסיד האמיתי זיע"א [זכותו יגן עלינו אמן]... והעיו נגד מר אבא החסיד ז"ל ובפני הרב הצדיק המנוח מו' [רנן] יהודא ז"ל [שטראשון].⁶⁸ ונידה אותו הרב מוהר"י, וקבל [ראש"ז] נזיפה באותו פעם. אבל מה שהרבו לספר [בגנותו]... שקר ענו בו."⁶⁹ מבחינת תרומתו לכולל, לעומת זאת, הוא מלא הערכה כלפיו; אמנם ראש"ז קיבל סכומי כסף גדולים תמורת השליחויות שביצע, אך לנוכח ההישגים שהשיג ביגיעה רבה, במסירות ובכשרון רב, יש לדעתו להצדיק את גובה התשלומים, מה גם שאלו ניתנו לו ברוב המקרים בהסכמת הממונים: "ולמה יהי' [ו] עיננו רעה ברווחא דילי' [ה], כי מי הוא אשר ימצא בארץ שיהא חרף נפשו לצאת בח"ל [בחוץ לארץ]... ולעבור ארחות ימים... איך אפשר שנבקש גדולות... שהשליח יהי' [ה] נדון כשעיר המשתלח בריסוק איברים מטלטול הקשה, ולא יעצרהו הגשם והשלג וכל סבות המתרגשות בדרכים והשינויים מהגמוני' [ה] [ממדינה] להגמוני' [ה] אשר חרד לב איש... ויעשה רק לש"ש [לשם שמים] בלי שום נטילת שכר."⁷⁰ לטענת רנ"ג אין למדוד את ראש"ז בקני המידה שנוהגים בעצמם פקידו אמשטרדם האמידים, המקדישים את כל עתותיהם לטיפול בענייני היישוב ללא קבלת כל תמורה חומרית.

רנ"ג מודה שראש"ז קשוח ביחסיו עם הבריות, נוח לכעוס ואף תלמיד חכם איננו: "לא אוכל לכתחילה מאדוני שזה ראש"ז קשה בטבעו וכאיתררא כו'⁷¹ כדרך כל בני עניים, ונוח הוא לכעוס", אבל הוא משתדל לדרוש כמה מתכונותיו השליליות גם לטובה, כמו חוש ההתמצאות המעולה שלו והעובדה שהוא מעז לקבל החלטות קשות על דעת עצמו, מתוך רגש טבעי, בלי להתחשב בעוצמתם של הגורמים הניצבים מולו: "להיות מעיז לפעמים ומבלי לקבל מרות ולהיות נכנע כראוי אליו". בדרך זו הגיע ראש"ז להסכם הפשרה בשנת תקפ"ב, פשרה שהוגדרה כהכרעה היסטורית וכמפנה לטובה במצבו של כולל הפרושים בירושלים, "ואלולי לא בא לעולמו כ"א [כי אם] בשביל דבר זה... דיו, כי זכה וזיכה הרבים העושים והמעשים והמקבלים". בסיכומו של דבר מוצא רנ"ג נקודות זכות נוספות לטובת ראש"ז, כאלה שאינן שנויות במחלוקת – יש בו מידה גדולה של יראת שמים, ועליה הוא גם מחנך את ילדיו; הוא מתמיד בלימוד תורה אף שעיסוקיו השונים גוזלים חלק ניכר מזמנו, ובעיקר עומדת לזכותו תרומתו להנהגת הצבור: "ומעידני עלי מורא שמים שאך אמת יהגה חכי בעזה"י שזולת חסרון שבראש"ז להיות מעיז... מבלעדי זאת יש בו יראת שמים ולומד ומדריך בניו לתורה ויראת ה', וכוחו יפה להיות מועיל לסניף בהנהגת הצבור".⁷²

בסנגוריה שלימד רנ"ג על ראש"ז אפשר לראות הצהרת כוונות של הנהגת הכולל בירושלים בנוגע לאורחות החיים שביקשה להשתית – לקיים בירושלים יישוב יהודי שיהיה חי הנושא את עצמו; יישוב שיעודד את אנשיו להשתכר מעמלם; יישוב שישתמש במקצת כספי החלוקה לרכישת נכסי דלא־ניידי כדי לבסס את היאחזותו במקום; יישוב שיפתח מוסדות ציבוריים לרווחת אנשיו ולביסוס קיומו כישות עצמאית.

תפיסה זו את יעדיו של הכולל הפרושי בירושלים קשורה קשר הדוק עם התנופה הכלכלית שאפיינה את משטרו של מוחמד עלי בארץ ישראל. במכתב אחר ששלח רנ"ג ללעהרן הוא מתאר את השינויים שחלו במצבה של הארץ. תחושת הביטחון חזרה לשורר בארץ, "שבת פחד שודד וקול תרועת החירות בירושלים, לבל יזיד אשר לא מעמינו לגע בנו לרעה".⁷³ חופש הדת והפולחן לנוצרים וליהודים הורחב, וניתנה להם הרשות להקים בתי תפילה: "וגם חופש ניתן בירושלים עה"ק תובב"א לגדור חורבות מפורצות ולקבוע בתי תפילה".⁷⁴ הספרדים, לדבריו, כבר מממשים את הזכות שניתנה להם, והם עוסקים בחידוש בניין ארבעת בתי הכנסת שלהם וגם בונים בניין גדול ומפואר על קבר רחל אמנו, "מיוסדות על עמודי שש", וכן משקיעים כספים בבנייני ציבור, ב"בתי מלון אורחים ובקור חולים, מיפיים ומרחיבים גבולם". אבל האשכנזים – הוא ממשיך בלב נחמץ – "האשכנזים רואים ומשתוקקים, ואין לאל ידינו". על כן הוא מאיץ בראש הפקוא"מ "אם משמים זכינו לקבל את הרשות לבנות בתי כנסיות, למה ניגרע מלכונן על אדמת הקודש בתי תפילה מרווחים, בית מדרש, בית מלון אורחים לאשר ינהרו לעלות ולראות

בירושלים", ואפילו בית חולים למען המתגוררים בגפם ונזקקים לטיפול "בעת יקראם העדר בריאות".

רנ"ג מתאר את גודל ההשתוקקות של אנשי ירושלים לבסס את יישובם באמצעות רכישת בתים ובניית חדשים. הוא מזהיר שהפרושים בירושלים מוכנים אפילו לעסוק במו ידיהם במלאכת הבניין הקשה, אף על פי שלא התנסו בכך מעודם: "בנפשינו נרמוס חמר ואף נבנה פרצות בעמל ידינו" – כל זאת, כמובן, אם אך תינתן להם תמיכה כספית שתיועד מלכתחילה לשם כך, נוסף על הכספים המיועדים לקיום הנפשות. על מנת לחזק בעיני לעהרן את הרעיון של השקעה בנכסי דלא־ניידי הוא משבח בפניו את נכונותו של אחיו, עקיבא לעהרן, להשקיע כספים בבניין בית מדרש בירושלים. הוא מוסיף ומבקש מלעהרן כי יתרגם בשבילו לאנגלית מכתבים שהוא מעביר באמצעותו לנדבנים משה מונטיפיורי ואשר ב"ר שמשון מלונדון, שמא יואילו עתה לממש את הבטחתם משכבר, כשביקרו בארץ, ו"הרבו להבטיח להיות למשען ולעופל משגב... אחשוב כי יתעשתו האנשים ההם לנו". הכוונה לקשרים שהחלו להירקם עוד בימי חייו של רמ"מ משקלוב בעת ביקורו הראשון של מונטיפיורי בירושלים בשנת 1827, ושנסבו על תמיכה של בעלי הון אנגלים בתכניות בניית חצר 'החורבה'.⁷⁵

רנ"ג מגונן על תפיסת עולמם הכלכלית האקטיביסטית של הפרושים בירושלים, דוחה בתוקף את תלונתו של לעהרן על שמנהיגי הכולל בירושלים עוסקים במסחר, בעסקי כספים וברכישת נכסי דלא־ניידי, וכן מבטל את רמיזותיו המכפישות של לעהרן, כאילו מקורות הכספים שלהם מפוקפקים: "ולא אאמין על אדוני שי' [חיה] שישים אשם על אנשים הרוצים להשתכר מעמלם. והלוואי שיראו שכר טוב ויהי' [ה] עי"ז חיזוק ישוב אה"ק... מה פשעם ומה חטאתם אם מתחזקים בד"א [בדבר אחר] בכדי שלא יבואו לידי דכדוכי עניות". רנ"ג מגונן גם על התופעה של הלוואת כספים על ידי הכולל לאנשיו על מנת לאפשר להם לרכוש נכסי דלא־ניידי, דבר שהצריך את הכולל עצמו ללוות סכומי עתק מבעלי הון.⁷⁶ הוא מקדם את התופעה בברכה ומזהיר שכל זה חדש בירושלים, ובניגוד לאיסור שהונהג כלפי נתינים זרים על קניית קרקעות או מבנים בירושלים ניתנה להם עתה לראשונה הרשות לכך, בדומה למה שהיה נהוג בצפת זה מכבר: "רק שזה מקרוב כמו שנה ויותר שהותר לקנות אחוזה בע"ק [בעיר קדשנו], וקצת אנשים מכוללינו קנו בתים וחצרות בשוקי בראי [חיצוניים] ברחוב הנוכרים. וכתבו לי המקחים שממש על אבנים המה שוים יותר".⁷⁷ וכך הוא הולך ומונה כמה מקרב העולים שהשקיעו כספים בנכסי דלא־ניידי: ר' יוסף ליפשיץ שקנה חצר ובתים בסכום של 25 אדומים זהב וכן רכש חצרות בשביל קרוביו ובני־משפחתו "שיהי' [ה] להם לאחוזה"; ור' ישראל מטרספולי שבא לארץ ברכוש רב והביא 700 אדומים זהב במזומן, קנה שתי חצרות "יפות וטובות" אך בעקבות מחלתו נאלץ לרדת מן הארץ, ולווח מן הכולל 6,000 גרוש להוצאות הדרך לאחר שמשכן את החצרות בידי

הכולל, "ודרים בהם כעת ספרדים שבאו מא"צ [מארם צובא] ועשו להם שם מנין עם ס"ת [ספר תורה]"⁷⁸.

בהזדמנות זו פורס רנ"ג בחגיגות רבה ובאופטימיות את ה"אני המאמין" שלו לגבי רכישות הבתים שנעשו על ידי יהודים הרחק מהרובע היהודי, זאת לא על בסיס ספקולטיבי אלא על בסיס ריאלי מוצק – על סמך מכתבים שכתבו לו בני ירושלים ובראשם ר' אריה נאמן: "ובעזה" יתרבה שמה ג"כ הישוב ויושיב חורבות ירושלם. ובהמשך הזמן יעלה גם שם מקחי הדירין כמו ברחוב היהודים כידוע לי היטב, ודאי לא יפסידו הכולל". מתוך תפיסה ריאליסטית ומתוך הצורך להרחיב את היישוב היהודי ולבססו ככל האפשר מזהיר רנ"ג כי לו שמעו אנשי ירושלים לעצתו, לא היו משקיעים כספים כה רבים בבניין 'החורבה' ואף לא בחצר שנרכשה בכספי עקיבא לעהרן, אלא היו נוקטים צעד מפוכח ורוכשים חצרות לצורכי בית הכנסת, בתי המדרש ובתי מגורים ברובע המוסלמי דווקא, "אשר שם הוזלו הבתים מאד... וגם שם בלי ספק בקרב ימים לא כבירים יהי' [ה] אי"ה ישוב גדול... הלא הכל לפנינו מחומת ירושלים ת"ו, מה לי הכא [כאן = הרובע היהודי] ומה לי התם"⁷⁹. באותה העת ממש כותב מירושלים ר' יהוסף שווארץ לאחיו שבגרמניה על ההיתר החדש לנתינים זרים לרכוש בירושלים קרקעות ונכסי דלא־ניידי:

בחסד אל עתה בממשלת הפאשא ממש הכל כדת ובשר, ומכ"ש [ומכל שכן] לנו בני אשכנז ורוזלאנד... אין כח ביד אדם ואפילו ביד פאשא לנגע יד בנו... כי יש לכל אומה ואומה מבני ח"ל [חוץ לארץ] קאנון [אחד]... והם דנים ושופטים בני מדינתם בדת ומשפט ארצם... וגם חסד אחר... כל זמן החרבן לא ה' [ה] כוח ורשות ביד ישראל כי יקנה או יבנה בית בעיר הקדושה... כי א"י הכל תחת יד או"ה [אומות העולם] והי' [ו] משכירים לנו בני ישראל, אכן כעת ניתן רשות לכל ב"י [בן ישראל] לקנות ולבנות כל אשר לאל ידו.⁸⁰

רכישת בתים בידי יהודים נעשתה בעיקר ברובע המוסלמי: "ויש בתים אשר בהם חמשה וששה חדרים, ויש אשר בונה יותר מהם, ומי יתן בי כח בידי לקנות לי ג"כ שם בית". שווארץ תמה שם בקול, למה לא ישקיעו עשירי אשכנז את כספם ברכישת בתים בירושלים? הוא מציין כי הפרושים כבר שלחו מכתבים בעניין לקרוביהם ברוסיה ובפולין, "ובלתי ספק יכנסו דברים לאוזן... וגם אני שמעתי וגם אני הודעתי זאת לך ולכל בני אשכנז"⁸¹.

ואכן, ברישומים המצויים בפנקסי בית המשפט המוסלמי בירושלים מוזכרות דירות אחדות שרכשו יהודים בשכונת באב חטה שברובע המוסלמי כבר בשנת 1833. מדובר לדוגמה "במכירה מוחלטת" של חצר אחת הכוללת ארבעה חדרי מגורים, מטבח, שירותים ושני עצי רימון, וכן בחצר אחרת ובה שלושה חדרי מגורים, מטבח, חדר שירותים, בור מים ומשטח לייבוש תמרים. את הרכישות הללו ביצעו כמה מראשי העדה הספרדית, בעלי נתינות עותומאנית, ובהם ר' אפרים ב"ר

רפאל נבון והרב אברהם אזראקי.⁸² לעומת זאת – למרות דיווחיהם של אליעזר ברגמן, יהוסף שווארץ, ר' אריה נאמן ורנ"ג על רכישות מוחלטות של חצרות ובתים בידי יהודים בעלי נתינות זרה – אין למצוא לכך זכר ברישומים של בית המשפט המוסלמי בירושלים. ואולם הסיבה לכך פשוטה בתכלית. עסקאות אלו שנעשו עם הנתינים הזרים נרשמו אך ורק במשרדי הנציגים הקונסולריים הזרים, ולא נדרש רישומם גם בפנקס בית המשפט המוסלמי.⁸³ מציאות מפתיעה זו של אי־רישום עסקאות בפנקסי בית המשפט המוסלמי בירושלים התגלתה לנו מצו מאוחר יותר של הפחה של ירושלים ב־6 ביולי 1842, ולפיו, בניגוד להיתר שהיה נהוג עד אז, "מעתה ואילך לא ייערכו מכירות של בתים, חנויות ואדמות בתוך העיר ירושלים ולא השכרות למגורים לאדם כלשהו, אלא באישור [בית הדין] של השריעה הנאצלה, לאחר שיוצגו בפנינו פרטי [העסקה]... כל מי שיעז להמרות [את הצו] לא יהיה לו פתחון פה".⁸⁴ את הצו החדש מנמק הפחה בעיוות המוסרי של נישול העניים המוסלמים מבתייהם על מנת לשכן בהם את הנתינים הזרים הרבים שהגיעו לירושלים בתקופת מוחמד עלי: "כאשר החלו מגיעים לעיר זו, בזה אחר זה, אנשים זרים לממלכה, וזרים [אחרים] מקרב נתיני המדינה [העותומאנית] הנעלה – כולם בעלי אמצעים – הרי שבשל עושרם החלו נכבדי העיר, בעלי הבתים והחנויות להוציא את העניים והמסכנים ממקומותיהם ולשכן בהם את הזרים, מתוך חמדנות להגדיל את הרווח [הטמון] בדמי השכירות".⁸⁵ את הסיבה להוצאת הצו מבליע הפחה בטענה נוספת, שלפיה גם לאוצר המדינה נגרם נזק כלכלי מאבדן תשלומי המסים שמהם פטורים הנתינים הזרים: "מבחינת מכסים, מסי שוק, מס גולגולת או עזרה [אחרת]".⁸⁶ לענייננו, תוכן הצו החדש מאשר את הידוע לנו ממקורות יהודיים רבים כי בתקופת מוחמד עלי רכשו יהודים אמידים בעלי נתינות זרה בתים וחצרות בירושלים ללא הגבלה, וכי עסקאות אלו היו אף פטורות מרישום בפנקס בית המשפט המוסלמי בעיר.

יש לציין כי הפרושים בירושלים עסקו לא רק ברכישת נכסים למגורים, אלא גם פנו בבקשה רשמית לשלטונות לאפשר להם לרכוש נכסים בעלי אופי חקלאי בירושלים ומחוצה לה. כדי שבקשתם לא תידחה על הסף, הם מצהירים על נכונותם לוותר מראש על זכותם כנתינים זרים לפטור ממסים. מתוכן המסמך הדוחה את פנייתם אפשר ללמוד שהפרושים התכוונו לעסוק בעבודה חקלאית של ממש. וכך נאמר במסמך: "הדו"ח הנזכר נסמך על כתב בקשה שהוגש למועצה על־ידי בא כוח עדת האשכנזים הנאצלה, מתוך כוונה לברר האם יינתן להם רישיון לקנות נכסים ואדמות לחקלאות, לעסוק בחרישה ובזריעה, לעסוק בקניה או מכירה של צאן ובקר, ולנהל מספנות ובתי בד, בתנאי שישלמו את המגיע לאוצר [מסים] כדוגמת הנתינים [האחרים]".⁸⁷ דחיית בקשתם – שהסתמכה על דיני השריעה ועל החלטה קודמת של מועצת המג'ליס הירושלמית, שלא לאפשר לפרושים לרכוש אמצעי ייצור חקלאיים – הותירה להם רק את הזכויות שניתנו

ל"בנייחסות", היינו לעסוק בייבוא של סחורות, ו"בזאת הם נוהגים לעסוק כעת ואין אף אדם המונעם מכך".⁸⁸

אף על פי שבקשתם זו נדחתה רשמית בידי השלטונות, ניסו הפרושים להשיג את מטרתם בדרכים אחרות ובחסות נציגים קונסולריים זרים. ר' אריה נאמן, המזכיר הקבוע של הכולל הפרושי בירושלים, ועמו ארבעה מאנשי הכולל ובכללם העולה מגרמניה אליעזר ברגמן, פנו בחודש אדר ב' תקצ"ז (1837) אל הקונסול האוסטרי בארם צובא, הגביר היהודי אליהו פיג'וטו, בבקשה כי יסייע בידם להקים מסגרות כלכליות חדשות לפרנסת יהודי ירושלים. במכתבם מזכירים אנשי הקבוצה לקונסול את השמועות שפילנתרופים יהודים במערב אירופה הביעו זה לא מכבר תמיכה ברעיון לבסס את הקיום הכלכלי של היישוב על עבודת כפיים ומסחר. אי לכך הם מבקשים ממנו כי ייתן את חסותו הקונסולרית להקמת קרן כספית גדולה שתוקם על ידם, "באופן שהקרן ילקח בו שדות וכרמים, או לבנות מחורבות ירושלים ולהשכירם, או לבנות בתי מלאכה כגון מלבני"ה או בית הבד של שמן זית או שומשומין או... שאר מלאכות, או בית דירה גדולה שבה כמה בתים להשכירם, או בתי הרחים לטחון חטים, או לבנות חנויות, או להביא אומנין מערי פראנקי'לה עם כלי אומנות לעשות מלאכות שאינם נמצאים בזה האקלים".⁸⁹ תכניות ורעיונות אלו שכבר הועלו בעבר מעידים על המגמות החדשניות בקרב בנייחכולל בירושלים ובקרב עולי גרמניה – לבסס את קיומו של היישוב היהודי על מקורות הכנסה נוספים מלבד כספי ה"חלוקה",⁹⁰ ולחפש מימון ומסגרת משפטית-קונסולרית שתפעל בחסות משטר הקפיטולציות ותעסוק בהקמת פרויקטים כלכליים לרווחת בניירושלים ולומדי התורה בכללם.⁹¹

בניגוד להצהרת הכוונות של הפרושים בירושלים ומאמצייהם לקידום פרויקטים כלכליים חדשים, מתחפר ראש ארגון הפקוא"מ בעמדתו המסורתית שלפיה יש לבסס את היישוב היהודי בארץ ישראל על לומדי תורה בלבד. אמנם יש לשפר לדעתו את התמיכה הכלכלית ביישוב היהודי, אבל לא באמצעות הסבת אופיו של היישוב מחברה של לומדי תורה לחברה הנשענת על פרודוקטיביוצייה עצמית, אלא באמצעות שיפור מערכת איסוף הכספים וחלוקתם מחד גיסא והגבלת מספר העולים ארצה מאידך גיסא.⁹² אי לכך שב לעהרן ודורש כי ה"חלוקה" המגיעה מכספי הפקוא"מ תינתן אך ורק ללומדי תורה ולא למי שעוסק במלאכה או במסחר. מי שרוצה להתפרנס מיגיע כפיו, טוען לעהרן שוב ושוב, טוב כי יישאר במקומו ולא יעלה ארצה.⁹³

 1063.59
 31
 Herrn
 H. Schwarz
 Berliner Hauptstadt
 3
 Heiden
 Königshausen

[illegible]

מכתב של יהוסף שווארץ מירושלים למשפחתו בגרמניה. במרכז המעטפה: חותמת עברית של משרד הדואר הפריטי שהקימו בירושלים יהוסף שווארץ ואליעזר ברגמן. התאריך בחותמת: יום א' ו' באדר תקצ"ח (1838).

מעורבות הפקוא"מ במחלוקת הפנימית בין אנשי צפת לאנשי ירושלים

חילוקי הדעות בין ירושלים לאמשטרדם בשאלת אופי היישוב היהודי בארץ ישראל ודרכי התמיכה בו היו יכולים להישאר סבירים לולי חרגה המעורבות של ראשי הפקוא"מ בנעשה ביישוב היהודי ממחלוקת עניינית והגיעה לכדי מעורבות אישית עמוקה. התחושה העזה של "בעל המאה" כי הוא זכאי להיות גם "בעל הדעה" ושאיפתו לכפות את השקפתו על אורח החיים בארץ, גם בניגוד להשקפתם של בעלי הדבר עצמם – תחושה זו גרמה לחיכוכים אינסופיים, שהגיעו לעתים עד כדי משבר אמון קשה. המאבק על ביסוס היישוב היהודי בירושלים מבחינה כלכלית וחברתית נראה לעתים חסר סיכוי, ואף על פי כן נאבקו אנשי הקהילה הירושלמית הן במאבקים פנימיים, הן עם קהילת האם בצפת והן עם אנשי ארגון הפקוא"מ, שניסה לכפות עליהם את מדיניותו. מחלוקות אלו גרמו לקרע קשה במערכת היחסים בין מנהיגי היישוב לבין עצמם, וכן בינם ובין ארגוני התמיכה באמשטרדם ובווילנה.

מבחינה מעשית נראתה בעיניו של לעהרן כוונתם של הפרושים לממש את בניין ירושלים בדרך של עידוד העלייה, מתן "חלוקה" לכל העולים וסיוע במתן הלוואות לצורכי תעסוקה, כהרפתקה שתגרום רק להסתבכויות כספיות, ואשר על כן יש לבלום את מימושה. לשם חיוזק עמדתו מסתמך לעהרן על השקפתו השלילית של ר' ישראל משקלוב כלפי האידיאולוגיה של בניין ירושלים, והוא אף מגייס טיעונים מיסטיים שאובים ממסורת קבלית מן המאה השש־עשרה הקשורה בדמותו של האר"י. באחד ממכתביו אל החת"ם סופר עולה לדיון שאלת מעמדה של צפת לעומת ירושלים. החת"ם סופר התנגד להילולות שנערכו על קברו של רשב"י במירון והמעיט בחשיבות היישוב היהודי בצפת לעומת זה שבירושלים. לביסוס טענתו בדבר עדיפותה של ההתיישבות בצפת דווקא הביא לעהרן דברים שכתב המקובל ר' אברהם אזולאי בדבר מעלותיה הרוחניות של צפת, אך החת"ם סופר מבחיר כי אין בארץ ישראל מקום מקודש יותר מירושלים. על כך משיב לעהרן ואומר כי עדיפותה של צפת על ירושלים היא רק משום אווירה הזך, ולא בשל קדושת המקום: "וכי ח"ו אמר הרב חס"ל [חסד לאברהם] שצפת קדושה יותר מירושל' [ל]ים [!?!] לא, כי אמר שאוירה זך, ומוכנה להשיג שם עומק התורה וסודותי' [ה]... אך כל זה לא יסתור ולא יגרע קדושת המקום בעה"ק ירוש' [ל]ם, קדושת החומה וקדושת הר הבית וקדושת בהמ"ק בבנינו וגם בחורבנו".⁹⁴ וממשיך לעהרן ותוהה: אם אמנם קדושתה של ירושלים עדיפה על זו של צפת, למה תהא "השגה [רוחנית] יתירה בצפת ת"ו?!" ותשובתו – כי דווקא בגלל קדושתה היתרה של ירושלים מתגרים בה ה"חיצוניים" וה"קליפות" ומפריעים להשיג השגות רוחניות. בצפת, לעומת זאת, אין קיום ל"קליפות", ועל כן ראוי להתמקד דווקא בה

במאמץ לקירוב הגאולה. לביסוס דבריו מביא לעהרן מסורת קבלית הקובעת כי ה"קליפות" – האיסלאם והנצרות, שתי הדתות המונותאיסטיות שהתפלגו מהיהדות והיו לאויבותיה – מתרכזות בירושלים, במסגדים שעל הר הבית ובכנסיית הקבר, ושתייהן קראו מלחמה על היהדות כדי לבצר את מעמדן כדת האמת, והן מונעות מהיהודים בירושלים פעילות רוחנית-מיסטית לשם קירוב הגאולה. אפילו האר"י הקדוש הכיר במגבלות הקיימות על הפעילות המיסטית בירושלים, ועל כן העדיף להתיישב ולפעול בצפת: "בהיות בעה"ק ירוש'לים] בעה"ר [בעוונותינו הרבים] עדיין טומאת הנוצרים ובתי תפלותם, כידוע שזה גורם... מה ששמעתי מחכמי הספ' [רד"ם] מגדול אחד מקובל מופלא שראה בירוש' [לם] הס"מ [השטן] באיוז צורה, רגלו א' [חת] על בית תפלה של היונים [כנסיית הקבר] ורגלו אחרת על הר הבית... שזה מונע ההשגה, ושטעם זה גם האר"י הקדוש בחר לשבת בצפת תוב"ב".⁹⁵ לדעת לעהרן, הואיל ויחסי הכוחות בין הדתות בירושלים לא השתנו מאז המאה השש-עשרה, יש לדבוק בהכרעתו של האר"י הקדוש ולתת עדיפות להתיישבות בצפת וממנה לפעול לקירוב הגאולה.⁹⁶ שנים ספורות אחר כך הסביר לעהרן בנימוקים מיסטיים דמוניים דומים את מותם של ילדי משפחת אליעזר ברגמן ב'חצר חורבת ר' יהודה חסיד'. סיבת מותם קשורה לדעתו לקללה הרובצת על 'החצר השבתאית', שהפרושים בירושלים הקימו אותה מחדש ובה התגוררו בני משפחת ברגמן. לעומת זאת נמנע מנהיג הפרושים בצפת, ר' ישראל משקלוב, מלהיכנס לתחומי 'החורבה' כל ימיו והתנגד נחרצות לבנייתה מחדש.⁹⁷

עד היכן יכולה הייתה להגיע המחלוקת בין הכולל הפרושי בירושלים ובין הפקוא"מ אפשר ללמוד מפרשת שתי החצרות בירושלים. ראשיתה של הפרשה ברעיון שהגה בשנת תקצ"א עקיבא לעהרן, אחיו של ראש הפקוא"מ, צבי הירש לעהרן, להקים בארץ בית כנסת על שמו. מלכתחילה היה מדובר ברכישת בית המדרש של הכולל הפרושי בצפת תמורת סכום נכבד של 400 אדומים זהב, סכום שהיה בו כדי לכסות את חובות הכולל בצפת. בטרם מעשה פנה צבי הירש לעהרן וביקש את הסכמת 'רוזני וילנה' לרעיון, אך אלה ענו לו בשלילה. אין להנהגת הכולל בצפת, כך נכתב לו, שום סמכות למכור במכירה מוחלטת את רכוש הכולל.⁹⁸ מאוכזב מן התשובה השלילית התאזר צבי הירש לעהרן בסבלנות, ובראשית שנת תקצ"ג כתב לר' ישראל משקלוב כי שמע על השינויים שהונהגו תחת משטרו של מוחמד עלי, וכי עכשיו מבקש אחיו, שהתעניין גם באפשרות של עלייה לארץ, לרכוש קרקע פרטית בירושלים ולבנות עליה בית כנסת שיהיה רכוש הפרטי וייקרא על שמו. במשך כארבע שנים התגלגלה הצעת הרכישה והפכה לסלע מחלוקת בין ארגון הפקוא"מ ונאמניו ר' ישראל משקלוב ור' ישעיה ברדקי ובין הנהגת הקהילה הפרושית בירושלים. אנשי ירושלים ובראשם ראש"ז ביקשו להפנות את כספי משפחת לעהרן לבניין חצר 'החורבה', שהיה לידים מפעל הבנייה העיקרי והחשוב ביותר, ואילו ר' ישראל משקלוב התנגד לכך וצייד ברכישת חצר אחרת ובה מבנים אחדים שהיו אמורים לדעתו לשרת את צורכי

הקהילה הירושלמית טוב יותר.⁹⁹ המחלוקת התרחבה וגררה לתוכה את 'רוזני וילנה', שתמכו הפעם בסיעת 'החורבה' ובהנהגה הירושלמית והתייצבו נגד עמדתם של ר' ישראל משקלוב וחתנו ר' ישעיה ברדקי, שהתמנה לא מכבר לתפקיד אחד הממונים בהנהגת הכולל בירושלים.

באותה העת החליטו הפקוא"מ להפסיק את משלוח הכספים המיועדים לכולל הפרושי דרך המרכז בוילנה ובמקום זאת לשלוח אותם ישירות לארץ, לכל אחת משתי הקהילות בנפרד. החלטה זו, שנרקמה במוחם של אנשי אמשטרדם כבר שנים אחדות קודם לכן, הוצאה אל הפועל בשעת דמדומים בהנהגת המרכז בוילנה – בעת שהמנהיג המרכזי ר' משולם זלמן ב"ר אורי הלך לעולמו, וחברו ר' שמואל חרי"ק לא מילא את תפקידו מחמת זקנה ומחלות.¹⁰⁰ השינויים במדיניות משלוח הכספים תורצו בצורך להבטיח בדרך הטובה ביותר את הגעת הכספים ארצה, להנהיג שקיפות כלפי התורמים באמצעות הפקדת הכספים בבנק רוטשילד, להבטיח שערך הכסף לא יישחק בגין האינפלציה ששררה בשוקי הכספים של האימפריה העותומאנית ולמנוע בזבוז זמן וכסף הכרוכים במשלוח הכספים דרך וילנה.

אולם הסיבות לשינוי במדיניות שיגור הכספים היו מורכבות יותר. לעהרן, שכוחו באותו הזמן עלה לעומת המרכז בוילנה, חש שאינו זוכה לקבל מאנשי וילנה יחס ראוי, הערכה והכרת תודה מספקת. הוא גם חש שהשפעתו על היישוב היהודי בארץ אינה באה לידי ביטוי כל עוד ארגונו פועל בצלה של וילנה. לכן החליט להעביר את הכספים ישירות לארץ באמצעות אנשי אמון שייבחרו על ידו, ובראשם ר' ישראל משקלוב, ולא באמצעות ממוני הקהילות כפי שנהגו 'רוזני וילנה'. ההנהגה החדשה של 'רוזני וילנה' – ר' יעקב ב"ר אריה לייב פעסעלעס-עליאש, ר' יצחק ישראל ב"ר משולם זלמן, ור' חיים נחמן פרנס, חתנו של ר' אריה לייב פעסעלעס – לא הייתה מוכנה לעבור בשתיקה על הפגיעה הקשה והמתונה לשעת כושר מתאימה כדי להגיב. לפי שעה העמידו פני נעלבים, כאילו הטילו דופי ביושרם וכאילו חשדו כי הם מנצלים את הכספים לעשיית רווחים. רנ"נ (ר' נתן נטע) נחלץ לגונן עליהם בפני לעהרן: "וכי איזה טובת הנאה יגיע להם אם הרבה יבוא לידיהם, הלא גבירים נכבדים המה וא"צ [ואינם צריכים] להשתמש במעות הק' [ורדש] ח"ו... כי ממכתבי רנ"מ [רום מעלתו] ראו כאלו הם חשודים בעיניו".¹⁰¹ כדוגמה לניקיון כפיהם הוא מספר שבקיץ האחרון הקדימו הרוזנים לשלוח את כספי התרומות לארץ, עוד בטרם הגיעו אליהם כל הכספים שנאספו, ועל כן "הוכרח הגביר הצדיק מ"ו יעקב נ"י להלוות מכיסו סך ב' אלפים רנ"כ [רובל כסף] על סך מעות שיבוא לידו [מאוחר יותר]. רנ"נ תובע את עלבונם: "ואיך יערב לבו של מי ומי לגשת לנגוע בקצה כבודם... מעתה יעשה מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] כרצונו... ובפרט כי רואים אחרי מות אבותיהם הצדיקי' [ם] ¹⁰² לא כבדם נגד זקני עמם, ומיהר לעשות מעשה לשלוח שלא עלידיהם... המה אינם יכולין לכתוב מזה, כי אין כבודם בכך".¹⁰³ לאחר הנזיפה ולאחר דברי חנופה והערכה

לפעילותו החשובה של הפקוא"מ, מפנה רנ"נ ברמזו אצבע מאשימה כלפי ר' ישראל משקלוב כמי שהשפיע על הפקוא"מ להפסיק לשלוח כספים דרך וילנה, שהרי "רק ע"י המכתבים משם נתעורר מע"כ [מעלת כבודו] לעשות מעשה רב".¹⁰⁴

ההודמנות להתעשת ולהעמיד את הפקוא"מ במקומם נקרתה לפני אנשי וילנה בעקבות שני אירועים היסטוריים שאירעו בו זמנית – חנוכת בית המדרש 'מנחם ציון' שבחצר 'החורבה' וחורבן הגליל ברעש האדמה בטבת תקצ"ז. השגת הפירמאן לבניין 'החורבה' ממוחמד עלי בשנת תקצ"ו (1836) הייתה בגדר ניצחון אדיר לאנשי ירושלים. לאחר מאמצים שנמשכו כעשרים שנה והוצאות כספיות גדולות לפירעון החובות, הצליח ראש"ז בצעד מתוחכם וערמומי לקבל את הרישיון הנכסף ממוחמד עלי. הוא ניצל את שאיפתו של מוחמד עלי, שליטן של מצרים, ארץ ישראל וסוריה, להיראות כמדינאי נאור בעיני מעצמות אירופה, ודרש ממנו לאפשר גם לאשכנזים בירושלים, כמו לספרדים, לא רק לתקן ולשפץ את בתי התפילה הקיימים אלא גם לבנות מחדש את חצר בית הכנסת 'החורבה'. מכיוון שידע עד כמה שואף מוחמד עלי לקבל לגיטימציה אירופית ולזכות בהשקעות כספיות למטרות פיתוח בתחומי שלטונו, הושיט לו ראש"ז פיתיון וסיפר כי הברון רוטשילד עצמו מתכוון לתמוך בפרויקט בניין 'החורבה', ומן הסתם יוכל מוחמד עלי לקשור אתו קשרים כלכליים נוספים בעקבות כך.¹⁰⁵ לקונסולים הזרים של רוסיה ואוסטריה שסייעו בידו הבטיח ראש"ז, חוץ ממתן בסתר, גם תמורה הולמת נוספת.

עם השגת הרישיון ממוחמד עלי שיערו הפרושים בירושלים כי יפוגו חששותיו של לעהרן פן יבזבזו כספי משפחתו לריק, והם יוכלו לשכנע אותו להשקיע את כספי אחיו בבניינה של 'החורבה', ולא ברכישת החצר החלופית שהוצעה לו על ידי ר' ישראל משקלוב. ואולם לא כך התפתחו העניינים. דווקא עכשיו, משהיה נראה שתחול התקרבות בין שני המחנות, עשה ר' ישעיה ברדקי מעשה שהביא להתלקחות מחודשת ועזה של המחלוקת – הוא חתם על החווה לרכישת החצר החלופית בכספי משפחת לעהרן. הועם שהצטבר בירושלים נגד ר' ישראל משקלוב וחתנו שלוחו בשל ביצוע עסקת החצר החלופית הרקיע שחקים. בכ"ו בטבת תקצ"ז – עם סיום עבודות השיקום הראשונות של חצר 'החורבה' ולקראת חנוכת בית המדרש 'מנחם ציון' – החליטו אנשי ירושלים באסיפה מיוחדת של מועצת "יחידי הסגולה" ובנוכחות בית דין של שלושה להדיח את ר' ישעיה ברדקי מתפקידו כממונה הכולל בירושלים.¹⁰⁶ תגובת הצד השני לא איחרה לבוא. כבר למחרת, ביום כ"ז בטבת, עתרו ר' ישראל משקלוב וחתנו המודח לבית הדין הספרדי ותבעו למנוע את חנוכת בית המדרש 'מנחם ציון' ואת הכנסת ספרי התורה אליו.¹⁰⁷ טענתם המזוהה שספרי התורה של הכולל שייכים גם להם נדחתה על ידי בית הדין הספרדי. בראש חודש שבט תקצ"ז נחנך ברוב פאר והדר ובהרגשה של רוממות רוח משיחית בית המדרש 'מנחם ציון' בחצר 'חורבת ר' יהודה חסיד'.

אולם תחושת השמחה בעיר לא האריכה ימים. כעבור שלושה ימים בלבד, ביום ד' בשבט, הגיע לירושלים שליח מצפת ובפיו בשורת איוב על חורבן הגליל ברעש

האדמה שאירע בכ"ד בטבת. מחיר הדמים היה נורא, למעלה מכל דמיון. הקהילה היהודית בגליל ספגה מכה נוראה. יותר מאלפיים נפשות, מהן מאה חמישים ושישה מבני הקהילה הפרושית בצפת, נהרגו ברעש, עשרות פצועים נותרו ללא טיפול רפואי וללא קורת גג, ובתי כנסת ובתי מדרש קרסו על יושביהם. הקהילה היהודית נמחקה מעל פני האדמה. כמאתיים וחמישים ניצולים מן הכולל הפרושי הועברו לירושלים, ורק אחת-עשרה משפחות התעקשו להמשיך ולהישאר בצפת החרבה.

אין בידינו תיאור של מה שהתחולל בירושלים בעת שהגיעה הבשורה המחרידה. חורבן הגליל והרג קרובי משפחה רבים היו טראומה קשה עבור יהודי ירושלים. התגובה הטבעית של חברה מסורתית כלפי אירועים טראומטיים שבאו מידי שמים היא עריכת חשבון נפש קיבוצי נוקב – על מה ולמה ובשל מי בא האסון על כל העדה. שתי הקבוצות – סיעת 'החורבה' וסיעתו של ר' ישראל משקלוב – תלו את האסון זו בזו.

הפרושים בירושלים, שנאבקו במשך שנים למען ביסוס מעמדה הכלכלי והחברתי של העיר ושאו להעביר את אנשי הכולל ואת הרכוש הציבורי מצפת לירושלים, ראו בחורבן עונש משמים על שלא נתמלאה תביעתם. הם תלו את חורבן הגליל במדיניותו השגויה של מנהיג הכולל בצפת ר' ישראל משקלוב, וראו בכך אות משמים לכישלונם המוחלט מחד גיסא ולצדקת דרכם מאידך גיסא. את תפיסתם הם עיגלו במאמר המשנה הצופה את חורבנה העתידי של צפת: "בעקבתא דמשיחא הגליל יחרב".¹⁰⁸ ואולם באופן דיאלקטי הם ראו בהתממשות דברי המשנה גם סימן טוב לצפוי להיות, באמרם: "ויהי חורבן הגליל לסימנא מילתא [לסימן טוב] לגאולתנו ופדות נפשנו מאפילה לאורה וישובו בנים לגבולם במהרה כיר"א [כן יהי רצון אמין]."¹⁰⁹

ר' ישראל משקלוב, לעומת זאת, התבצר בעמדותיו הראשוניות. גם עתה, לנוכח החורבן המחריד של הגליל, הוא סירב לקבל את תפיסתם של אנשי ירושלים כי היה צריך להשקיע את המשאבים הכספיים בבניין העיר ולקדם את תהליך הגאולה בדרך של "בניין ירושלים" תחילה. לא זו בלבד שלא הביע חרטה על הצעדים שנקט נגד סיעת 'החורבה', אלא שהעלה טענה הפוכה להצדקת עמדתו. את הצלתו האישית מהרעש הוא תלה ביד ההשגחה העליונה, שתזמנה את היעדרותו מצפת על מנת לסכם את עסקת החצר החלופית בירושלים בעת חורבן הגליל דווקא, וחורבן הגליל ומותם של אנשי הכולל היו בעיניו בבחינת "מיתת צדיקים" המכפרת על חטא המחלוקת שכפו עליו אנשי ירושלים. יתר על כן: לעומת הניסיון של אנשי ירושלים להצדיק את תפיסתם המשיחית-דיאלית בעקבות חורבן הגליל, מעלה ר' ישראל משקלוב טיעון בעל אופי משיחיספיריטואלי המנוגד לחלוטין לתפיסתם של אנשי ירושלים. לפי תפיסתו, נשמות הצדיקים שעלו בסערה השמימה בחורבן הגליל אכן מקרבות את ביאת המשיח, אך בדרך שונה – הן נקראו לספירות העליונות על מנת לייסד בשמים את בניין ירושלים של מעלה, כדי לאפשר לקדוש ברוך הוא להמשיך משם את בניינה האמיתי של ירושלים של מטה: "וחמד [הקדוש

ברוך הוא] ממנו נפשות יקרות קדושות וברורות... לשכלל ולקשט בהן בנין נשמות... ששם שוכן רוכב ערכות, שש ושמח בבוא אליו נפשות נקיים וצדיקים, לשכלל וליסד בהן בנין ירושלים של מעלה... ומשם יכנס אל ירושלם של מטה...¹¹⁰ ואז יהי' [ה] יום בשורה, ליהודים היתה אורה, כל הוות צרת הגזרה, בעקבות משיחא הגליל יחרוב.¹¹¹

לפי תפיסתו של ר' ישראל משקלוב, בניין ירושלים הממשית – בתים וחצרות ובתי כנסת ובתי מדרש – איננו בר־ביצוע במציאות ההיסטורית, והוא יוכל להתממש אך ורק בדרך נס ובידי שמים. לדעתו, המעורבות הספיריטואלית של נשמות הצדיקים שנספו ברעש היא שתאפשר בסופו של דבר את בניינה של ירושלים של מטה. לעומתו פירשו חבריו, בעלי התפיסה המשיחית־אידיאולוגית, את מאמר התלמוד הזה באופן הפוך: הכניסה לירושלים של מטה היא בראש ובראשונה כניסה אנושית ממשית, בבחינת "אתערותא דלתתא", וזו תגרור בעקבותיה את סיוע ההשגחה האלוהית, בבחינת "אתערותא דלעילא". להשקפה זו מצאו בוודאי סיוע בקביעתו העקרונית הריאלית ובהגדרתו החד־משמעית של ר' יהודה הלוי: "ירושלים לא תבנה כי אם כאשר ישתוקקו אליה בני ישראל תכלית תשוקה, עד אשר יחוננו את אבניה ואת עפרה".¹¹²

הדי המחלוקת על אודות משמעות חורבן הגליל הגיעו גם לאירופה. החת"ם סופר צידד בתפיסת אנשי ירושלים דווקא. בהספד על הרוגי הרעש אמר: "נ"ל [נראה לי] כי צדיק הוא אלקינו, וקנאת ירושלי' [ם] עשתה זאת. כי שם שער השמים, עיר שחוכרה לה יחדיו, שם הר המורי' [ה] עקידת יצחק, שם שכב יעקב... שם הר בית ה'... והנה לגמרי זה מקרוב מאה שנים שמו פניהם לצפת כי שם קבר איש אלקי הרשב"י במירון והאר"י בצפת, וכל העולים לא"י לא שמו פניהם אלא לצפת וטברי' [ה], וירושלי' [ם] נשכחה לגמרי".¹¹³

למרות התנגדותו העקרונית של ר' ישראל משקלוב לרעיון "בניין ירושלים" תחילה, הוא השלים בתקופה הראשונה שלאחר הרעש עם המציאות הטרגית המשתקת, והסכים, מחוסר ברירה, להעתקת שארית הפליטה של הכולל הפרושי אל ירושלים.¹¹⁴ עם מעברם של ניצולי הרעש, דומה היה שאיחוד הכולל מבחינה גיאוגרפית יסייע להפגת המחלוקת בין שתי הסיעות. ואולם לא כך היו פני הדברים. ר' ישראל משקלוב, שעבר מעתה להתגורר בירושלים, נודה על ידי אנשי ירושלים והורחק מכל פעילות בהנהגת הכולל. כאשר חש שהוא מאבד את שארית ההשפעה שהייתה לו בהנהגה, פנה אל מיטיבו משכבר הימים לעהרן וביקש את עזרתו. הוא ביקש שאחד מראשי הפקוא"מ יחוש ארצה כדי להבטיח את מעמדו במציאות החדשה שנוצרה בארץ לאחר חיסול הקהילה הצפתית. תשובתו הספונטנית של לעהרן הייתה שלילית. למרות החיבה העמוקה שחש כלפי ר' ישראל משקלוב, לא יכול לעהרן לכבוש את כעסו כלפיו. התברר לו כי למרות חורבן הגליל, מספר הקרבנות הרב והנזק הכספי הכבד – החובות הישנים שר' ישראל עמד על כך שיש להחזירם, ההלוואות החדשות שנלקחו על מנת לממן

את פינוי גופות הנספים מבין החורבות וקבורתן, ההוצאות על הטיפול הרפואי בפצועים, העברתם לירושלים של הניצולים ומציאת פתרונות דיור ואספקה בעבורם – למרות כל אלו לא משך ר' ישראל משקלוב את ידו מהמשך המחלוקת בכולל. ברגע של חולשת דעת החליט לעהרן לדרוש מר' ישראל משקלוב לפרוש כליל מן ההנהגה. לא ייתכן, הוא כותב לו, שגם אתה וגם חתנך תשמשו יחד בהנהגת הציבור. צודקים אנשי ירושלים הטוענים כי למרות הזרמת הכספים הגדולה להחזר חובות הכולל בצפת הלכו החובות הללו ותפחו תחת הנהגתך הכושלת. כדי לטהר את שמו של ר' ישראל מכל רבב, הוא מציע לו לזמן את ממוני ירושלים לבידור כספי לפני בית הדין הספרדי הגדול שבעיר. עם זאת הוא מציע לו לפרוש לאלתר מהנהגת הכולל ולהתרכז בלימוד תורה ובחיבור ספרים, ולהשאיר את תפקיד ההנהגה בידי חתנו ר' ישעיה ברדקי.¹¹⁵

לעהרן היה מיואש ואובד עצות לנוכח המציאות החדשה שנוצרה לפתע פתאום בארץ ישראל. לו עצמו לא היה קל לשנות עמדות, ובעיקר היה לו קשה לצאת בצורה בלתי מתפשרת נגד בן־חסותו ואיש אמונו. ואולם עד מהרה התברר לו שלמרות דרישתו האמיצה מר' ישראל משקלוב לפרוש מן ההנהגה, לא נמצאה לפקוא"מ חלופה שעליה יוכלו להישען בארץ. שתי ידיעות שהגיעו אליו מן הארץ באותו פרק זמן באשר ליציבות הנהגת הכולל הפרושי בארץ ישראל, הדאיגו אותו. הידיעה האחת סיפרה כי ראש"ז החתים שלושים וחמישה מניצולי הרעש שהגיעו לירושלים על מסמך המייפה את כוחו לדרוש בעבורם את תביעות הפיצויים הישנות בגין מרד הפלאחים משנת תקצ"ד (1834). ראש"ז הוכתר במסמך כ"פקיד ומשגיח 'וויקיל' דכולל אשכנזים הי"ו המתגוררים פעה"ק ירושלים ת"ו" – תואר המקנה לו סמכות הנהגתית בתוך הקהילה פנימה וגם סמכות לייצגה כלפי חוץ, כלפי הממשל העותומאני והקונסולים הזרים. הואיל ואת תפקיד הטיפול בפליטי צפת והענקת הפיצויים לנפגעי האירועים בתקצ"ד ייעד לר' ישראל משקלוב, על פי הסכם שהשיג עם הקונסולים,¹¹⁶ חשש לעהרן שיש בכוונת ראש"ז להביא להדחתו של ר' ישראל משקלוב מהתפקיד, להרחיקו מעמדת השפעה בהנהגת הכולל ולהשתלט בעצמו על המקורות הכספיים הייחודיים הללו. נראה שלעהרן – שראש"ז היה חשוד בעיניו כמי שפועל מתוך מניעים אישיים – חשש מפני מה שעלול להתחולל בהנהגת הכולל אם יודח ר' ישראל משקלוב, ועל כן העדיף לכבוש את כעסו ולדאוג להשארתו של ר' ישראל בהנהגה למרות הכל.¹¹⁷

הידיעה השנייה הדאיגה את לעהרן לא פחות. נודע לו כי ביום י"ד באדר תקצ"ז נחתם בירושלים כתב שד"רות לקרובו של ראש"ז, ר' אהרן זעליג מן, שהיה אמור לצאת למערב אירופה לשם גיוס כספים להקמתם של תלמודי תורה, בתים למגורים והכנסת אורחים בחצר הגדולה של בניין 'החורבה'. לעהרן חשש שהשד"ר החדש יקעקע את מערכת איסוף הכספים של הפקוא"מ, בעיקר כשיציג את שליחותו באור משיחי. ואכן, הכותרת של שליחות זו נשאה אופי משיחי מובהק בהציגה, בדרך של גימטריה, את המספר החשובני של השנה, שנת תקצ"ז, כשנת

"דוד שבן דויד בא בו". הגזברים והאמרכלים של בניין 'החורבה' החתומים על כתב השד"רות אף הוסיפו ופרשו בהרחבה את סיפור חצר 'החורבה', שנהרסה על ידי פורעים ערבים והיא הולכת ונבנית כעת. הם מדגישים את הצד הסמלי בבניית 'החורבה' שכן היא מציינת את השלב הראשוני בתהליך הגאולה: "ואותנו זכר ה' לטובה והחזירנו אל נחלת אבותינו... אשר נתן בלב המלך להשיבנו... ודבר ה' הצליח בידינו וגמרנו בכי טוב הבהמ"ד [הבית המדרש] הגדול... תקומו ותרחמו ציון... לכוונן מקדשה על מכונה ולשמוח בבנינה".¹¹⁸

כעבור שבועיים ימים נשלח לחוץ לארץ ר' אברהם מאיר ב"ר ירמיה לשם אותה מטרה של גיוס כספים למען 'החורבה'. כתב השליחות שניתן לו היה דומה, והוא נשא את הכותרת "ציון גילו ושמחו בה' אלקיכם". זה היה מניפסט משיחי מובהק, הקורא להתגייסות המונית בית ישראל למפעל בניינה של ירושלים. הוא מנוסח ברוח נבואות הנחמה, ומשולבים בו מטבעות לשון ממגילת אסתר שהם בעלי משמעות של גאולה: "ראינו כי בחר ה' עוד בציון, כי מי שמע כזאת או מי ראה כאלה... ליהודים היתה אורה ושמחה... כאשר יצא דבר מלכו של עולם... להביאנו אל המנוחה ואל הנחלה... סימנא מלתא היא [סימן טוב הוא] אתחלתא דגאולה".¹¹⁹ על שני כתבי השליחות הללו היו חתומים שלושת הממונים: ר' צבי הירש ב"ר יוסף מדיאטיץ', ר' דוד ב"ר ראובן וואלפין חתנו של רמ"מ ור' מרדכי ב"ר אביגדור מינסקר שהיה תלמיד ר' חיים מוולוז'ין וראש ישיבה לשעבר במינסק,¹²⁰ וכן ר' אריה נאמן הכולל, ראש"ז, ר' נתן נטע ב"ר סעדיה משקלוב, ר' נחום ב"ר שמחה נכדו של ר' חיים מוולוז'ין והדיין ר' אורי שבתאי ב"ר חיים. העדה הספרדית בירושלים תמכה אף היא בשליחות זו, ועל מכתבי תמיכה נפרדים חתם גם בית הדין הספרדי בירושלים בראשות הראשון לציון ר' יונה משה נבון.

בחושי המחוברים הבין לעהרן כי אין בשיגור שליחים אלו רק קריאת תיגר נגד התקנה של הפקוא"מ האוסרת על שליחת שד"רים למערב אירופה, אלא התרסה כוללת כנגד מדיניותו, הגורסת כי כספי יהודי התפוצות יוקדשו לקיום הנפשות בלבד. הוא חשש שמא בעקבות השליחות תיווצר חזית משותפת בין השד"רים הירושלמים ובין גורמים יהודיים באנגליה ובגרמניה, שטענו גם הם זה מכבר כי יש להשקיע חלק גדול מכספי התמיכה ביישוב בהקמת פרויקטים כלכליים, ואף ערערו על תקינות תהליך קבלת ההחלטות של הפקוא"מ ועל אופן חלוקת הכספים על ידו.

בלית ברירה, אחרי שקלא וטריא, ויתר לעהרן על עמדתו הראשונית בשאלת הניהול הכספי הכושל של הכולל בצפת והחזיר את ר' ישראל משקלוב למעמדו. הצבתו של בן-חסותו ואיש אמונו בתוך ההנהגה בירושלים הייתה חשובה בעיניו עשרת מונים מכל המגרעות הקטנות שלו. לעהרן יצא מגדרו למען ר' ישראל ושלח מעתה את כספי התמיכה של הפקוא"מ לכולל הפרושים על שמו של ר' ישראל משקלוב, ואגב כך עורר את זעמם של הממונים האחרים בהנהגת הכולל בירושלים. הוא אפילו גיבה את ר' ישראל בנושאים שהוא עצמו התנגד להם עד לא

מכבר. כך למשל הוא הצטרף לדעתו של ר' ישראל בשאלת החזר החובות הישנים של צפת והתנגד לרעיון שהגו אנשי ירושלים להכריז על מורטוריום של כל חובות צפת בעקבות חורבן העיר.¹²¹ הוא התנגד גם לעמדתם של אנשי ירושלים לגבי כספי וילנה שנועדו במקורם לאנשי צפת, אך לאחר מותם דרשו אנשי ירושלים לחלקם מחדש בין כל אנשי הכולל, ותמך בדעתו של ר' ישראל כי יש להעביר את הכספים הללו לקופת הכולל לשם החזר חובותיה של צפת.¹²²

התקנות החדשות של 'רוזני וילנה' לניהול כולל הפרושים לאחר חורבן צפת

במבט ראשון היה נראה שהדרמה העיקרית והמאבק האמיתי מתנהלים בין הפרושים בירושלים ובין הנהגת הפקוא"מ באמשטרדם. ההנהגה החדשה והצעירה של 'רוזני וילנה' עדיין לא הטילה את מלוא כובד משקלה כדי להכריע במחלוקת שבין ר' ישראל משקלוב ובין ההנהגה הפרושית בירושלים. הנהגת הכולל הירושלמי עמדה כל אותה תקופה בגפה, ללא תמיכה מוסדית מצד 'רוזני וילנה', ונאבקה לבדה על הגשמת יעדיה. עמדה לה במאבקה על הגשמת האוריינטציה שלה צוואתו הרוחנית של רמ"מ משקלוב לבניי'עדתו – לחתור במלוא כוחם לבניית חצר 'החורבה' ולקדם את בניין ירושלים. הם לא הרפו ממגמה זו; לא נרתעו מפני קשיים מבחוז ולא נכנעו במאבקהם הפנימיים. כל מהלכיהם וכל המחלוקות והחיכוכים בינם ובין אנשי צפת וארגון הפקוא"מ נגזרו משליחות זו.

קיומן הגיאוגרפי הנפרד והמרוחק של שתי הקהילות בעבר נטל במקצת את העוקץ מן המחלוקת האידיאולוגית, ואנשי המרכז בוילנה לא ראו הכרח להתערב התערבות נמרצת בוויכוחים שביניהן. דווקא האיחוד מחדש של פליטי צפת עם אנשי הכולל בירושלים אחרי חורבנה של צפת אפשר ל'רוזני וילנה' להכריע בשאלת ההנהגה ובשאלות הכספיות שנגזרו ממנה. במשך חודשים אחדים, מאז שנודעו בוילנה ממדי החורבן בצפת, ניסו 'רוזני וילנה' לפתור את השאלות החדשות שהתעוררו וחיברו מסמך שהיה אמור להיות מאוזן ומקובל על כל הצדדים, ובעיקר לשמש נדבך להנהגה חדשה של הכולל המאוחד.

המסמך שהתחבר בוילנה ביום כ"ח באייר תקצ"ז (1837) לא התייחס כלל לעימותים האידיאולוגיים בין הצדדים, וגם הדיון בשאלת חורבן הגליל לא נשא אופי תיאולוגי כפי שהצדדים בארץ ייחסו לו. 'רוזני וילנה' עקפו גם את שאלת האחריות האישית שביקשו הצדדים להטיל איש על כתפי רעהו, וסברו כי פתרון המחלוקות יבוא, כאמור, באמצעות מינוי הנהגה חדשה, מהלך שהתבקש ממילא לאור האיחוד מחדש של הכולל. היה צפוי שבהסדרים החדשים תהא פגיעה מזערית בכבודו של ר' ישראל משקלוב הישיש, אך יובטחו סילוקו מן ההנהגה הפעילה של

הכולל ומסירת רסן השלטון לידי אנשי סיעת 'החורבה', נאמניו של רעיון "בניין ירושלים" תחילה".

המסמך נפתח בהרצאה ארוכה על הרקע ההיסטורי להתיישבות תלמידי הגר"א בארץ ישראל, ונוספו לו שלוש עשרה תקנות חדשות, שעיקרן פתרון שאלת ההנהגה המשותפת העתידית של הכולל. 'רוזני וילנה' פותחים בכבודו של רמ"מ משקלוב ומציינים את תרומתו המכרעת לחידוש היישוב האשכנזי בירושלים: "שנתגלגל זכות גדול על ידו לפתוח דלתי ירושלים... והוא אשר השיג הרשיון מהממשלה יר"ה [ירושם הודה] שמה להתיר הישוב בפומבי". בה בעת הם מתייחסים באופן נאות גם לעמיתו בייסוד הכולל, ר' ישראל משקלוב. הם אינם מטילים בו דופי ואינם מאשימים אותו בהתנגדות ההיסטורית לפיתוח היישוב הפרושי בירושלים והרחבתו. את אבדן הנפשות והרכוש בצפת הם מייחסים לחוסר האפשרות האובייקטיבית להתנתק מההשקעות הגדולות שעשו מנהיגי הכולל בצפת בראשית העלייה לארץ.¹²³ הם גם נמנעים מלהאשים את ר' ישראל בטיפול כושל בענייני הכספים ובהצטברות החובות הענקיים של צפת.¹²⁴ עם זאת הם אינם תומכים במפורש ברעיון של הירושלמים על הכרזת מורטוריום ומחווים את דעתם כי הטיפול בשאלת פירעון החובות הישנים של צפת מחייב מציאת איזון נכון ומחוכם בין החובה העקרונית להחזיר את החובות ובין היכולת לעשות זאת, "איך למצוא פשר דבר הן בדבר חובות עה"ק צפת... איך לסדר אופני סילוקם לפי יכולת הציבור". אף שדעתם בנושא זה מנוגדת לזו של ר' ישראל משקלוב, אין הם מזכירים זאת במפורש כדי שדבריהם לא יתפרשו כביקורת כלפיו, שהרי הם מבקשים להשיג מטרה אחת – השכנת שלום בין הצדדים. בצעדים מדודים הם מתקרבים אל הבעיה המרכזית של הנהגת כולל הפרושים, והיא אישיותו של ר' ישראל משקלוב. כאשר הם משבחים את פועלו הם נוקטים בלשון עבר: "הי' [ה] הראש המנהל המוציא ומביא לכל ענייני הכולל... ומי כמוהו מורה דרך ישר לתורה ותעודה... ולשאת משא עבודת הציבור", וממשיכים בנוסח של "אבל": אבל כעת אין עוד אפשרות להטיל על איש בא בשנים וגדול בתורה כמותו את המשך הטיפול בגיוס כספים ואת העמידה בלחץ היומיומי של ניהול הכולל. בסיום ההקדמה, לפני שהם מודיעים על סדרי ההנהגה החדשים, הם מזכירים למי ששכח כי בתוקף הסמכות שהוענקה להם מ"גדולי המדינה" בליטא הם מחויבים לתקן תקנות לשמירת השלום והאחוה בין יושבי ארץ ישראל, לפשר בין בעלי הדעות השונות ו"לקרב הלבבות יחד לתורה ולתעודה".¹²⁵

מתוך כוונה לשמור על כבודו של ר' ישראל משקלוב החליטו 'רוזני וילנה' שלא לסלקו לחלוטין מן ההנהגה, אלא לשלבו בפורום מנהיגים חדש של עשרה חברים: ארבעה "זקני העדה", שלושה "ממונים", שני "רואי חשבון" ו"נאמן" אחד. ארבעת "זקני העדה", שיהיו הנהגה רוחנית והמוגדרים "מנהיגים ומנהלים במילא דשמי' [א]", יעסקו "בכל דבר שבקדושה" וישותפו בכל הדיונים החשובים של פורום ההנהגה החדש לצדם של שלושת הממונים. הממונים יהיו גם בעתיד את קבוצת המנהיגים

הפעילה, ועיקר עיסוקם יהיה הטיפול בנושאי ארגון וכספים. ר' ישראל משקלוב מוזכר ראשון מבין ארבעת המנהיגים הרוחניים. יחד אתו מינו את ר' הלל ריבלין משקלוב, וכן את ר' צבי הירש מדליאטיץ' ואת רנ"נ ב"ר מנחם מנדל משקלוב, שהיו עד כה שניים מהממונים על הכולל הירושלמי ונמנו עם סיעת 'החורבה'.

לתפקיד שלוש הממונים החדשים התמנו ר' מרדכי ב"ר אביגדור מינסקר, ר' ישעיה ברדקי ור' דוד ב"ר ראובן וואלפין.¹²⁶ ר' מרדכי ור' דוד כבר היו ממונים בעבר ונמנו עם אנשי 'החורבה', ואילו ר' ישעיה, מאנשי סיעת 'החצר', הודח מתפקידו כממונה בידי אסיפת "יחיד הסגולה" בקיץ תקצ"ו (1836). לתפקיד נאמן הכולל התמנה מחדש ר' אריה נאמן, שכיהן בתפקיד זה ברציפות מאז שנת תקפ"ט, ולשני רואי החשבון, שהשפעתם על הנעשה בכולל הייתה רבה ביותר, מונו ר' נתן נטע ב"ר סעדיה וראש"ז, אף הם מאנשי סיעת 'החורבה'.

הרכב ההנהגה החדשה מבטא את רציפות השושלות בהנהגה, שכן חמישה מבעלי התפקידים היו בנים או חתנים של ראשוני הכולל. הללו היו, נוסף על כך, גם בעלי כושר מנהיגות מוכח בזכות עצמם, ובעיקר בעלי ניסיון בתחום הניהולי-פיננסי. ר' מרדכי (הממונה) ור' צבי הירש (ממונה לשעבר ומעתה מנהיג רוחני), שנחשבו ללמדנים, היו מקורבים ל'דוני וילנה' ועסקו בשליחותם באיסוף כספים בליטא. ראש"ז היה ראש סיעת 'החורבה' ו"ויקיל" העדה, ובתוקף תפקידו ייצג אותה בקשריה עם הקונסולים הזרים. העדר האיוון בהנהגה המשותפת בין אנשי צפת לשעבר ובין אנשי ירושלים היה בולט. מלבד ר' ישראל משקלוב, שנותר ללא סמכויות של ממש, ותפקיד הממונה שיועד לר' ישעיה ברדקי, נמסרו כל התפקידים האחרים לאנשי סיעת 'החורבה'.

ארגון הפקוא"מ מוזכר בתקנות החדשות בעקיפין בלבד, ולא בכדי. הכוונה הייתה לנטרל את הפקוא"מ מהשלטת מדיניותו החד-צדדית בכל הנוגע לחלוקת הכספים באמצעות ר' ישראל משקלוב. ההנחה הייתה כי מרגע שר' ישראל משקלוב יחדל לשמש בתפקיד ביצועי, לא תהיה לו ואף לשום אדם אחר בכולל סמכות לחלק את כספי הפקוא"מ המגיעים ישירות על שמו. אנשי המרכז בוילנה הבינו כי לא יוכלו לכפות את דעתם ישירות על הפקוא"מ, וכן היה ברור להם שהפקוא"מ לא ייכנעו ולא יחדשו מרצונם את העברת הכספים דרך וילנה. כוונתם הייתה כי מכאן ולהבא תתבצע העברת הכספים וחלוקתם בארץ ישראל אך ורק על פי ההוראות המגיעות מן המרכז בוילנה.

ואולם הסעיף האחרון של התקנות, סעיף יג, דן בשאלת החצר שרכשה משפחת לעהרן בירושלים. מלכתחילה ראתה משפחת לעהרן בחצר אחוזה פרטית לכל דבר, וניהל אותה נאמן ר' ישעיה ברדקי. את כספי הרכישה, השיפוח, חומרי הבניין והריהוט העביר לעהרן לר' ישראל משקלוב לא באמצעות גזברות הכולל, אלא באמצעות קונסול הולנד בבירות, משה פיג'וטו. לעהרן קבע מי יגור שם,¹²⁷ והוא שמינה את ר' ישעיה ברדקי ואת הרב הספרדי ר' חיים אברהם גאגין לגבאים וממונים על בית הכנסת שבחצר.¹²⁸ על ידי כך הפך לעהרן את החצר למוקד כוח

פוליטי עצמאי שלו ושל נציגיו בירושלים. 'רוזני וילנה', בהשפעת אנשי ירושלים, לא היו מוכנים לאפשר את קיומו של מרכז כוח עצמאי שיוכל להשפיע על הנעשה בכולל מכוח ההטבות החומריות – כסף ושווה כסף – שמחלק בעל הנכס או נציגו לנאמניו בתוך הכולל. אי לכך קבעו בתקנה החותמת את המסמך כי מעמדה של 'החצר' יהיה שווה למעמדה של 'החורבה'. שתי החצרות על מוסדותיהן הציבוריים תהיינה "נחלה להכולל", ועל כן הן תנוהלנה מכאן ולהבא אך ורק על ידי הכולל ונבחריו המורשים. הגבאים של בתי הכנסת ייבחרו "עפ"י ראשי העדה", וכל ההוצאות הנדרשות להחזקתן תבואנה מתקציב ההוצאות של הכולל. ההכנסות מבתי המדרש תועברנה לידי נאמן הכולל, "ויתנהג על-פי הממונים ככל דמי הכנסות הכולל הי"ו".

המסמך כולל את ההחלטה "להלאים" את החצר של משפחת לעהרן בירושלים, ועליו חתומים שלושת ראשי 'רוזני וילנה', יעקב ב"ר אריה לייב (פעסעלעס-עליאש), חיים נחמן ב"ר משה פרץ (פרנס) ויצחק ב"ר משולם זלמן. החותם הרביעי, על תקן של "גדול בתורה" המאשר את החלטת הרוזנים, הוא רבה של בריסק ר' אריה לייב קצנבלויגן, ולא ר' יצחק ב"ר חיים מוולוז'ין.¹²⁹ עובדה זו חושפת טפח מן המאבק שהתנהל ככל הנראה מאחורי הקלעים בוילנה בשאלת מעמדו העתידי של ר' ישראל משקלוב. נראה שר' יצחק מוולוז'ין סירב להשתתף באופן רשמי וגלוי בהדחת נאמנו של אביו בהנהגת הכולל הפרושי בארץ ישראל.

ספק אם שיערו 'רוזני וילנה' בנפשם לאילו מחוזות תפליג המחלוקת בעקבות התקנות החדשות שתיקנו. הם ביקשו למזער את נקודות החיכוך ונמצאו מעמיקים אותן; הם ביקשו להתעלם מפטרוניו של ר' ישראל משקלוב – ארגון הפקוא"מ – ונמצאו מלבים את תאוות השתלטנות של הפקוא"מ יותר ויותר. ניסיונם "להלאים" את החצר של משפחת לעהרן לא יכול לעמוד בשום קנה מידה הלכתי או מוסרי. לדידו של לעהרן הייתה בכך הכרזת מלחמה, והוא החליט לנהל אותה במלוא העוצמה. הוא פנה אל בית הדין הספרדי בירושלים והשיג פסק דין הקובע כי "כל החצר ובתיו וגנזיכו ועליותיו הכל כאשר לכל... קם במקנה גמור להגביר הנז' [כר] [עקיבא לעהרן]... בדינא דמלכותא דארעא כנימוס השטר... כן קם לו המקנה בדינא דמלכותא דרקי' דתורתנו הק' [דושה]".¹³⁰ למען הסר ספק שהחצר היא רכוש פרטי ממשיך פסק הדין וקובע: "ואין שום פוצה פה ומצפצף ומערער עליו לשום כולל ולשום יחיד בעולם, וכל המערער ע"ז [על זה] דבריו בטלים ומבוטלים כחרס הנשבר". פסק הדין קובע עוד כי בגין הבעלות המוחלטת עומדת לרוכש גם הזכות הבלעדית להשתמש בנכס כרצונו, "לעשות בכח חצרו כאדם העושה בשלו ככל נכסיו, ולמכור וליתן ולהוריש ולהנחיל... לעד לעולם לו ולדורותיו".¹³¹ פסק דין זה של בית הדין הגדול בירושלים היה ניצחונו הראשון והברור של לעהרן במאבקו נגד התקנות החדשות של 'רוזני וילנה'.

סעיף אחר בתקנות החדשות של 'רוזני וילנה' שהיה בעייתי מבחינתו של לעהרן היה ההחלטה להדיח את ר' ישראל משקלוב ממעמדו כמנהיג הכולל. אמנם

לא מכבר הגיע לעהרן עצמו למסקנה שר' ישראל אינו מסוגל עוד להנהיג את הכולל, ואמת הדבר שאופן ההדחה שהוחלט עליו בוילנה – הדחה הדרגתית מתוך מתן כבוד לאיש – היה אנושי יותר מדרישתו שלו, הישירה והבוטה, שר' ישראל יתפטר מעצמו. נוסף על כך, ההצעה שר' ישראל יוסיף לכהן כמנהיג רוחני אפשרה לשמור על כבודו ולמנוע את המשך לזות השפתיים על האי־סדרים הכספיים שהיו תחת הנהגתו ואת התהיות לאן הלכו הכספים, ובהם ההלוואות שנטל מהקונסול האוסטרי בביירות וכספי המקדמות על חשבון הפיצויים של נפגעי פרעות הפלאחים בצפת בתקצ"ד (1834). ובכל זאת לא היה לעהרן מרוצה. נראה כי מה שחרה ללעהרן לא היה עצם הדחתו של מקורבו ואיש אמונו, אלא ההתעלמות המוחלטת של 'רוזני וילנה' ממנו. התייחסותם אל ארגונו כאל מסחטת כספים בלבד, ללא זכות כלשהי להביע דעה בענייני הכולל שאליו היה מקורב מאוד ועם כמה ממנהיגיו עמד בקשרים אישיים־נפשיים עמוקים במשך שנים רבות – התייחסות זו לא נתנה ללעהרן מנוח. טענתו הרשמית הייתה כי היה מן הראוי להיוועץ בו בכל הנוגע למינוי האיש העוסקים בחלוקת הכספים הנאספים על ידו. האם שכח לעהרן כי הוא עצמו עולל לאנשי וילנה את אותו הדבר עצמו, כאשר בשנת תקצ"ו (1836) החליט על דעת עצמו לשגר את כספי התמיכה ישירות ארצה, ולא דרך וילנה? האם לא השכיל להבין כי אנשי וילנה שילמו לו עתה באותו מטבע, בכך שהתעלמו ממנו ולא נועצו בו אפילו למראית עין?

תמיכת הפקוא"מ במתנגדי התקנות החדשות של 'רוזני וילנה'

כל המאמצים שעשה הפקוא"מ כדי לבטל את יתר התקנות לא הועילו לפי שעה. פניותיו למרכז בוילנה לא זכו אפילו לתשובה, וגם פניותיו לגדולי תורה רבים במזרח אירופה ובמערבה לא נענו. נסיעתו של ר' ישעיה ברדקי לוילנה בראשית שנת תקצ"ח (1837) לא הניבה פירות גם היא. בראשית חודש שבט הגיע ברדקי לאמשטרדם, ואף כאן נכשל במאמציו לשכנע את לעהרן לחדש את משלוח הכספים לארץ דרך וילנה במגמה להפיס את דעתם של 'רוזני וילנה' ולהביא לביטול התקנות.¹³² לאחר כל הניסיונות הכושלים הללו הצליח לעהרן בדבר אחד – הוא הניא את ר' ישראל משקלוב מלנסות את כוחו ולנסוע בעצמו לוילנה.¹³³ לעהרן לא יכול להרשות לעצמו כי ר' ישראל משקלוב, משענתו הבטוחה היחידה בארץ,¹³⁴ יפקיר בשעה קשה זו את המערכה.¹³⁵ תחת זאת השתדל לחזק את רוחו ולשכנעו שלא יחזור לצפת אלא יישאר בירושלים, אף שהלחץ החברתי והנפשי שהופעל עליו בירושלים, לאחר חורבן צפת והדחתו מתפקידו כמנהיג הבכיר של הכולל, היה קשה מנשוא.¹³⁶

לעהרן גיבש אפוא תכנית חלופית בת שלושה חלקים לשיקום מעמדו של ר' ישראל משקלוב. ראשית, הוא החליט להתעלם מתקנות 'רווני וילנה' ביחס למעמדו של ר' ישראל בהנהגת הכולל ולהמשיך לשלוח את כספי אמשטרדם ישירות ארצה, ועל חלוקתם להפקיד את ר' ישראל ועוד שני אנשים שיבחר. בכך הוא ביקש לשקם את מעמדו של ר' ישראל כמנהיג, "שהרי ההמון אינם מכבדים כי אם למי שבידו ליתן להם איזה הלואה או סיוע".¹³⁷ הוא חשב שבפעולה זו יצליח גם לשנות את מדיניות החלוקה של הכולל באמצעות חלוקת הכספים, על פי דרישתו, אך ורק ללומדי תורה ולא לבעלי מלאכה או סוחרים, אפילו הם תלמידי חכמים.¹³⁸

שני החלקים האחרים בתכנית הפעולה של לעהרן קשורים בראש"ז. כידוע, ראה לעהרן בראש"ז את אבן הנגף העיקרית העומדת בדרכו והמונעת אותו מלהשפיע השפעה של ממש בכולל הפרושי. הוא הגיע למסקנה כי אחת הסיבות לרמיסת מעמדו של ר' ישראל משקלוב היא העובדה שראש"ז דחק אותו מלכהן כאיש קשר של אנשי הכולל כלפי הקונסולים שהיו אמורים לייצג אותם בפני השלטונות המקומיים. כמתואר לעיל, השיג ראש"ז ייפוי כוח של שלושים וחמישה מאנשי צפת לשעבר, נפגעי פרעות תקצ"ד (1834), המסמיך אותו לייצג אותם בפני הקונסולים ולקבל בעבורם את כספי הפיצויים. את התפקיד הזה היה אמור למלא ר' ישראל משקלוב, אבל ראש"ז ברוב "חוצפתו" נטל לעצמו סמכות שלא כדין והשכיל לטפח מערכת קשרים טובה עם הקונסולים, ואין מוחה בידו.¹³⁹ לעהרן החליט אפוא להחזיר את המצב לקדמותו ולהשיב את ר' ישראל משקלוב לתפקיד. לפני הכל הוא ניסה לגייס לצדו את הקונסולים בערי החוף. בתאריך 19 בינואר 1838 שלח מכתב לאנטון לורין, קונסול אוסטריה באלכסנדריה, ובו הוא הודה לו כ"נשיא הארץ הקדושה" על המאמצים שעשה למען השגת כספי הפיצויים. הוא הזכיר לו כי את כספי הפיצויים יש להעביר לידי ר' ישראל ולא לראש"ז, שהוציא במרמה מיהודי צפת לשעבר ייפוי כוח המתיר לו לייצגם. הוא הציג את ראש"ז כטיפוס שלילי, הפועל מתוך אינטרסים אנוכיים.¹⁴⁰ מכיוון שראש"ז היה נתין רוסי, ביקש לעהרן מלורין להשפיע על השגריר הרוסי במצרים להסיר את ההגנה שהוא מעניק לראש"ז.¹⁴¹ נראה שמהלך זה של לעהרן הצליח, שכן כבר במכתב מיום 2 במאי 1838 הוא הודה ללורין על שיחתו עם השגריר הרוסי במצרים ועל החלטתם המשותפת שלא לתת לראש"ז כל מעמד בעניין הפיצויים. עוד הוא מציין בפניו כי גם הברון רוטשילד מפריז שאליו פנה לעהרן בעבר שמע על החלטת הקונסולים והביע את שביעות רצונו ממנה.¹⁴²

החלק הנוסף בתכנית לערער את מעמדו של ראש"ז בהנהגה היה ניסיונו של לעהרן לשלול מראש"ז את התואר היוקרתי שנטל לעצמו – ויקיל העדה האשכנזית בירושלים – ולהסב את התואר הזה לר' ישראל משקלוב. מאחורי התואר היוקרתי הזה מסתתרת עוצמה רבת-סמכויות; הוויקיל הוא למעשה בא כוח של העדה שאותה הוא מייצג, מעין מעמד של סגן קונסול, ומוקנות לו סמכויות משפטיות מכוחם של הסכמי הקפיטולציות המוכרות הן על ידי הקונסולים והן על

ידי השלטון העות'מאני. נטילת התואר היוקרתי הזה בידי ראש"ז הרגיזה את לעהרן, והוא החליט לערער את אמינותו של ראש"ז בעיני הקונסולים ולהציגו כטיפוס מפוקפק וערמומי וכמי שאינו ראוי לשמש בתפקיד כה אחראי. במכתב מגלה לעהרן לקונסול לוריינ כי בקיץ 1836 רימה אותו ראש"ז כאשר אמר לו כי משפחת רוטשילד תממן את בניין 'החורבה' אם וכאשר יושג הפירמאן לכך. כדי לעמוד בדיבורו כלפי מוחמד עלי היה על ראש"ז להשיג מימון ביניים, ולצורך כך ביקש להשתלט על כספי אחיו של לעהרן (עקיבא) שהיו מיועדים לרכישת חצר אחרת בירושלים. כוונתו הנסתרת של ראש"ז, טוען לעהרן, הייתה להשתמש בכספים אלו לבניין 'החורבה'. מסקנתו של לעהרן היא כי יש להדיח את ראש"ז מתפקידו כוויקיל ולמנות תחתיו את ר' ישראל משקלוב, הראוי לתפקיד יותר ממנו.¹⁴³ כעבור כשנה, בכ"ח בתשרי תקצ"ט (1838), מבשר לעהרן לאלהיו ומשה פיג'וטו, הקונסולים של אוסטריה בארם צובא, כי ראש"ז הודח מתפקידו כוויקיל של יהודי אוסטריה, פרוסיה וטוסקנה בירושלים, וכי תפקיד זה הוטל על ר' ישראל משקלוב, ורק בשל אדישותו של הקונסול הכללי הרוסי ממשיך ראש"ז לייצג את יהודי רוסיה, היינו את חלק הארי של אנשי הכולל הפרושי בירושלים.¹⁴⁴ הקונסול הרוסי ביפו לא מילא, ככל הנראה, אחר הוראות השגרירות הרוסית באלכסנדריה להדיח את ראש"ז והמשיך לתמוך בו כנציגו בירושלים.¹⁴⁵

בעיני לעהרן היה ראש"ז סיוט מתמשך שאין לו קץ, בעיה ללא פתרון וגורם עיקרי למחלוקת בעניין חלוקת הכספים. חרה לו גם שראש"ז הצליח להסית נגדו את ההנהגה הספרדית בירושלים, עד שהללו איימו להדיחו מתפקידו כפקיד העדה הספרדית באמשטרדם.¹⁴⁶ לעהרן אף תכנן לגרש באמצעות הקונסולים את ראש"ז מן הארץ ולחסל בכך את המחלוקת, אך נרתע מכך לאור התמיכה הגורפת של יהודי ירושלים בראש"ז: "כי רואה אני שיש לו כת גדולה המחזקת בידו, וגם אם יצא מעה"ק ירוש'לם] נשארה כת שלו... וגם גודל הכת שלו מרפה ידי ואינני מאמין שיהי' [ה] אפשר להעבירו".¹⁴⁷ ואם לא די בתמיכות אלו, הנה זכה ראש"ז לתמיכה אפילו מצד הצדיק החסידי ר' אהרן משה מגזע צבי (מנהיג הקהילה החסידית הקטנה שהוקמה באותם ימים בירושלים), שעלה לירושלים מברודי. תמיכה זו הייתה קשה בעיני לעהרן מפני שלא היה אפשר לתלות אותה בנכולו של ראש"ז; תמיכה זו לא הייתה תוצאה של השפעה אישית של ראש"ז, אלא תמיכה אידיאולוגית של ממש. וכך משיב לעהרן לר' אהרן משה: "מכיר אני בטיב העניינים ובטיב אותו ר"ז [ר' זלמן] צורף... שרצונו לבנות חורבה אחת מחורבות ירוש'לם] ת"ו... גם אם דעתו לשמים אומר אני... מי שבידו לבנות יבנה. ובמקום שצריך... לפרנסת עניים אין לנו אלא דברי תלמוד ירושלמי – כמה נפשות שקעו אבותיך בבנינים אלה וכו' – וכי לא יש ת"ח [תלמידי חכמים] עניים בירושלים להשקיע מעות צבור בבנין החורבה? הכל הבל ורעות רוח... וצר לי לראות שנתפתה צדיק כ"ב [כיוצא בו] לדברי הר"ז, ותלה כל המחלוקת בלשם שמים".¹⁴⁸

אף על פי שראש"ז הוציא את לעהרן משיווי משקלו בחתירתו העיקשת למימוש הפרויקטים הכלכליים הקשורים ב'חורבה' ולמרות הפגנות הולזול שלו כלפי לעהרן,¹⁴⁹ נראה כי בעימות בין סיעת 'החורבה' והמרכז בוילנה ובין ר' ישראל משקלוב והפקוא"מ – ידם של ר' ישראל והפקוא"מ הייתה על העליונה. במאבק עם ראש"ז נחל אמנם לעהרן אכזבה, אבל זו הייתה בעיקר אכזבה מבחינה רגשית ולא מבחינת אבדן הישגים ממשיים. ההישג הראשון של הפקוא"מ היה ביטול התקנה של 'רוזני וילנה' בעניין החצר שקנה עקיבא לעהרן בירושלים. כאמור לעיל, פסק בית הדין הספרדי שהחצר היא רכוש פרטי של עקיבא לעהרן וכי אין לכולל הפרושי כל זכות לעשות בה שימוש. מכאן ואילך נוהלה 'החצר', למורת רוחם של אנשי 'החורבה', כמרכז הכוח של הפקוא"מ בירושלים וכמשענת לוגיסטית של מתנגדי ההנהגה החדשה.

גם לגבי מעמדו של איש אמונו, ר' ישראל משקלוב, הצליח לעהרן לכפות את עמדתו. איש לא יכול לאלץ אותו להישמע להוראות 'רוזני וילנה' ולהתייחס אל ר' ישראל משקלוב כאל מנהיג רוחני נטול סמכויות ביצוע. הוא המשיך לשלוח את הכספים על שמו של ר' ישראל שפיקח על חלוקתם, למגינת לבם של אנשי סיעת 'החורבה'. לא ברור אם כספים אלו אכן שימשו לרכישת השפעה ישירה בעימות על אופיו של הכולל, אך בכל מקרה היה לסיעת 'החצר' מקור פיננסי עצמאי שהבטיח את קיומה בכבוד.

מלבד שני עניינים אלו חיזק לעהרן את קשריו עם הקונסולים של הולנד, אוסטריה, פרוסיה ורוסיה בערי החוף של מצרים ושל סוריה וחידש את מעמדו בעיניהם כ"נשיא הארץ הקדושה". קשריו עם ממשלת הולנד ועם בית משפחת רוטשילד, וכן פניותיו הישירות למוחמד עלי בענייני היישוב היהודי בארץ ישראל, זיכו אותו בהכרה בינלאומית כאפוטרופוס הלגיטימי של היישוב היהודי בארץ.

בניין חצר 'החורבה' ובית הכנסת 'בית יעקב', 1837-1864.

באמצעות קשרים אלו מנע לעהרן מראש"ז את המעמד המכובד שהיה לו בעבר אצל הקונסולים וביטל את תכניתו לשמש בא כוח של יהודי צפת ולקבל בעבורם את כספי הפיצויים בגין מרד הפלאחים. בסופו של דבר אף הביא לעהרן להדחתו של ראש"ז מתפקיד ויקיל העדה האשכנזית, לטובת ר' ישראל משקלוב.

כל ההישגים שביקשו 'רוזני וילנה' להקנות לפרושים בירושלים באמצעות התקנות שתיקנו, היו כלא היו. אפילו איוש ההנהגה לא צלח בידם. תכניתם להקים הנהגה במתכונת חדשה – הנהגה רוחנית של "גדולי תורה" לצד הנהגה ביצועית של ממונים – לא יצאה אל הפועל. ר' ישראל משקלוב סירב להכיר בסמכותם להדיחו מהנהגה הביצועית. הוא לא שיתף פעולה עם הממונים החדשים שמינה המרכז בוילנה, ובחסות הפקוא"מ המשיך לתפקד כממונה וכאחראי על חלוקת הכספים שנשלחו מאמשטרדם.

עניין אחד הטריד מאוד את ר' ישראל – פרשת החובות, הסתבכויותיו הכספיות, לקיחת הלוואות סיבוכיות בריבית גבוהה והוצאות כספים שלא קיבלו את אישור הכולל. הצעת אנשי ירושלים להכריז על ביטול חובות צפת הייתה כחרב המתהפכת מעל לראשו. ממסמך המשיח לפי תומו שהתחבר לאחר פטירתו של ר' ישראל משקלוב, אפשר ללמוד על גודל המועקה שחש. במכתב לשד"ר אברהם ב"ר צבי הירש אייזנשטיין מיום א' ראש חודש אדר תר"ב (1842) מבקשים ממנו ממוני הכולל לאסוף את התמורה הכספית עבור שישים ספרי פאת השולחן של ר' ישראל משקלוב שנשלחו לפרשבורג למכירה לפני הרעש בגליל. וכך הם כותבים לו: "ידע ידי"ן [ידיד נפשנו] שהמה שייכים לכולל, כי לא נעלם ממנו כמה וכמה הוצאות ה' [ה' להכולל להדפיסם, ואיהו [והוא, ר' ישראל] בחיים חיותו עיניו ולבו ה' [כל הימים להוציא את נפשו הטהורה מהחובות].¹⁵⁰ כדי שיהיו בידיו אמצעים כספיים לכיסוי החובות של ר' ישראל משקלוב, על דעתו וללא קבלת רשות מהנהגת הכולל המוסמכת, את ר' אברהם אייזנשטיין להונגריה. מצויות בידינו שתי גרסאות של כתב שליחות זה, האחת מיום י' בתמוז תקצ"ז (1837) והשנייה מיום ה' באב באותה שנה. בין שני כתבי השליחות, המתארים בהרחבה את חורבן צפת, אין הבדלים מהותיים – להוציא הבדל אחד. על כתב השליחות הראשון חתום, בין השאר, ר' ישעיה ברדקי, ואילו על השני הוא איננו חתום. יש להניח שמכתב ההדחה של ר' ישראל שנשלח בוילנה ביום כ"ח באייר תקצ"ז הגיע לירושלים לאחר י' בתמוז. ר' ישראל משקלוב החליט להתעלם ממכתב הדחה זה ודבק בשיגור השליח להונגריה, ואילו ר' ישעיה ברדקי שהתמנה על ידי 'רוזני וילנה' כאחד הממונים החדשים ביקש לבטל את חתימתו על כתב השליחות הפרטי והמתגרה של ר' ישראל כנגד הנהגת ירושלים וכנגד הרוזנים בוילנה.¹⁵¹

האישיות השנייה מבין ארבעת "גדולי התורה" בהנהגה היה אמור להיות ר' הלל ב"ר בנימין ריבלין משקלוב, אולם הלה סירב בעקביות להיות שותף בהנהגה, לחתום על קבלת כספי אמשטרדם או לנקוט עמדה כלשהי בסכסוכים בין אנשי

הכולל. אהבה גדולה לא שררה בינו ובין ר' ישראל משקלוב, אולם הוא גם לא תמך בראש"ז.¹⁵² ר' הלל ריבלין היה עשיר מופלג ותלמיד חכם משכמו ומעלה, שהתמסר מאז עלייתו בשנת תקצ"ב (1832) ללימוד תורה ולמתן תשובות הלכתיות לפונים אליו, אך לא מעבר לכך.¹⁵³ ספק אם ר' הלל, שנפטר ביום ט' בסיוון תקצ"ח ממגפת הדבר שפקדה את ירושלים,¹⁵⁴ אייש בכלל את התפקיד בתקופה הקצרה לאחר שפורסמו התקנות של 'רוזני וילנה'. גם רנ"ג ב"ר מנחם מנדל משקלוב טרם תפס את מקומו בהנהגה הרוחנית שמונתה. הוא עדיין שהה בליטא לרגל שליחות ארוכה, והיה אמור לחזור ארצה רק בתחילת שנת תקצ"ח.

גם מן ההנהגה הביצועית של הממונים לא נשאר בירושלים בראשית שנת תקצ"ח (1837) אף לא אחד. ר' דוד ב"ר ראובן וואלפין, חתנו של רמ"מ משקלוב וגיסו של ר' נתן נטע, נפטר ביום ב' בתמוז תקצ"ז,¹⁵⁵ עוד בטרם הגיע אליו כתב המינוי. שני האחרים – ר' ישעיה ברדקי ור' מרדכי מינסקר – יצאו לחוץ לארץ. ברדקי יצא לליטא על מנת לשכנע את הרוזנים לבטל את הדחת ר' ישראל משקלוב, ור' מרדכי מינסקר יצא בשליחות 'החורבה'.¹⁵⁶ גרעין ההנהגה החדש נסמך אפוא רק על ארבעה מתוך עשרת המנהיגים שמינו 'רוזני וילנה': ר' צבי הירש ב"ר יוסף, ר' נתן נטע ב"ר סעדיה, ראש"ז ור' אריה נאמן הכולל. לעהרן, שידע על כל שאירע בירושלים הרבה לפני שידעו על כך בוילנה, כותב להם בסיפוק ובלעג כי המציאות העגומה בענייני הנהגת כולל הפרושים בירושלים מוכיחה כי גם "משמים לא הסכימו עמם".¹⁵⁷

חיזוק ההנהגה הפרושית על ידי ר' יוסף זונדל מסלנט ור' מאיר שלום הכהן מקרליץ

כדי לייצב את ההנהגה החדשה בירושלים, ובעיקר כדי לאיישה במנהיגות רוחנית, נדרשו 'רוזני וילנה' למצוא בדחיפות שני אישים שייאוו למלא את התפקיד במקום ר' ישראל ור' הלל ריבלין. אישים אלו היו אמורים להיות דמויות כריזמטיות ומוכרות, מקרב מעגל למדני ליטא, בדומה לר' ישראל ולר' הלל שהיו מוזהים בעיני רבים בליטא כאחרוני תלמידי הגר"א. מובן ששני האישים היו אמורים גם להסכים לעלות לשם כך לארץ. תוצאות איתור המועמדים היו מעודדות ביותר. כבר בקיץ תקצ"ח (1838) נודע על בואם הקרוב לירושלים של שני תלמידי חכמים מגדולי התורה בליטא – ר' יוסף זונדל מסלנט ור' מאיר שלום הכהן מקרליץ.¹⁵⁸ ר' יוסף זונדל מסלנט, תלמידו המובהק של ר' חיים מוולוז'ין בתורת הנגלה והנסתר, נודע בכינויו "פה שלישי לאליהו [הגר"א]".¹⁵⁹ הוא נחשב לא רק ללמדן מובהק ולאיש מוסר מופתי, אלא גם לאיש העולם הגדול הבקי במדעים ובהוויות תבל. מעודו לא ביקש להתפרנס מן הרבנות, ועיקר פרנסתו באה לו מעיסוק בייצוא

וויבוא של תבואות וסחורות בין רוסיה לפרוסיה, וכן מחנות שניהלה אשתו. במשפחתו הייתה מסורת של עלייה לארץ ישראל; הוא היה צאצא של ר' אורי שרגא פיוויש אב"ד וילנה, שהיה "נשיא בעה"ק ירושלים" בין השנים ת"י-תי"ג (1650-1653).¹⁶⁰ תלמידו המובהק של ר' יוסף זונדל היה ר' ישראל מסלנט, אבי תנועת המוסר, וחתנו היה ר' שמואל מסלנט, שעלה לארץ זמן קצר אחרי ושימש במשך יותר משישים שנה רבה של העדה הפרושית בירושלים. הלמדן השני, ר' מאיר שלום הכהן מקרליץ, היה אף הוא מתלמידי ר' חיים מוולוז'ין, ושימש אותו קרוב לארבע-עשרה שנים.¹⁶¹ בזמנו שלח אותו רבו לכהן כראש ישיבה בוילנה, ומסופר כי ר' חיים שהה במחיצתו תקופה של חודשיים על מנת לסייע בידו. לאחר מכן שימש רב בכמה ערים בליטא, ומשם עלה לארץ ישראל.¹⁶² בניגוד למה שכותב א"ל פרומקין, כאילו לא עלה בידו להקים ישיבה בירושלים,¹⁶³ מעיד בן-התקופה ר' אריה נאמן כי הישיבה אכן הוקמה בירושלים, אך סמוך להקמתה, בי"ז בסיוון תקצ"ט (1839), נפטר ר' מאיר שלום במגפה, הוא וכמה מתלמידיו, ובהם חתנו הצעיר של ר' אריה נאמן עצמו.¹⁶⁴

ביום ח' בכסלו תקצ"ט הגיעו השניים ארצה, ומיד עם הגעתם לירושלים תפסו מקום חשוב בהנהגת הכולל. הם הצטרפו להנהגה הרוחנית על תקן של "גדולי תורה" או "ראשי ישיבות" – תואר נדיר, שלא היה ידוע קודם לכן בכולל הירושלמי.¹⁶⁵ ונקבע בתקנות שתיקנו 'רוזני וילנה' בחודש אייר תקצ"ז. הם הודוה עם סיעת הרוב, סיעת 'החורבה', ואף התמנו לגזברים-ממונים על בניינה. כבר כחודשיים לאחר עלייתם ארצה, בשליש הראשון של חודש שבט תקצ"ט, חתומים השניים לצדם של שישה מעמיתיהם בהנהגת הכולל כ"חכמי ורבני וממוני ופקידי ומשגיחי כוללנו ק' [הל] אשכנזים פרושים הי"ו דפעה"ק ירושלם ת"ו".¹⁶⁶ מקרב ההנהגה שמונתה עוד קודם לכן על ידי המרכז בוילנה חתומים חמישה: שניים מקרב ההנהגה הרוחנית החדשה שהיו ממונים בעבר – ר' צבי הירש ב"ר יוסף מדליאטיץ' ורנ"ג (ר' נתן נטע) ב"ר מנחם מנדל, שני רואי החשבון של הכולל – ראש"ו ור' נתן נטע ב"ר סעדיה, וכן הממונה ר' מרדכי ב"ר אביגדור מינסקר. נראה שר' ישעיה ברדקי לא כיהן כממונה בתקופה זו ובמקומו מופיע ר' משה ב"ר עקיבא, שהיה נאמן הכולל בצפת לפני הרעש וככל הנראה נטש את מחנהו של ר' ישראל משקלוב.¹⁶⁷ חודשיים אחר כך, בט' בניסן תקצ"ט, שוב חתומים השניים על מכתב לוילנה ועמם שלושה עמיתים אחרים כ"חכמי ורבני וממוני ומשגיחי וראשי ישיבות קדושות דכוללינו... ק"ק פרושים הי"ו פעה"ק ירושלם".¹⁶⁸ השלושה החתומים אתם הם ר' נחום ב"ר שמחה – נכד ר' חיים מוולוז'ין שעלה בשנת תקצ"ב וכיהן כאחד מגזברי 'החורבה', הממונה ר' מרדכי ב"ר אביגדור מינסקר ורואה החשבון של הכולל ר' נתן נטע ב"ר סעדיה.

לנוכח חזוק כוחה של סיעת 'החורבה' בהנהגת הכולל ביקש לעהרן להסב אליו את אהדתם של שני האישים שזה מקרוב באו. ככל הידוע לנו הוא ביקש

מר' ישראל משקלוב לצרף אותם אליו בחלוקת כספי אמשטרדם, אולם ר' ישראל לא עשה כבקשתו.¹⁶⁹ אין לנו מידע על מערכת היחסים שהתפתחה בין ר' ישראל משקלוב ובינם בתקופה הקצרה שבה שהו יחד בירושלים. עם זאת, מן העובדה שהם מונו לגזברים-ממונים על בניין 'החורבה' אפשר לשער שהיחסים ביניהם לא היו קרובים.

בראשית שנת תקצ"ט, כאשר פרשת החובות הלכה והסתעפה, גברו הלחצים על ר' ישראל משקלוב לנטוש את משרתו. נראה שר' ישראל הסתבך בנטילת הלוואות סיבוביות בריבית גבוהה ולא הצליח להיחלץ מהן. אפילו לעהרן, שהיה איש כספים מעולה, לא מצא בפרשה זו את ידיו ואת רגליו. התלונות על עוולות שנגרמו מחמת הסתבכויותיו של ר' ישראל משקלוב זרמו מכל עבר. פליטי צפת התלוננו שלא קיבלו את כספי הפיצויים בגין מרד הפלאחים ולא את כספי התמיכה למען נפגעי הרעש; קבוצת עניים מקופחת אחרת הפגינה נגדו באמצעות "עיצוב תפילה" על שלא חילק להם כספים; והעולים מהונגריה התלוננו נגדו שלא קיבלו את חלקם מכספים ששלח עבורם החת"ם סופר. הלה התערב בעניינם ודרש במפגיע שר' ישראל משקלוב יסתלק מתפקידו. הוא לא היה מוכן לקבל את התירוצים שהעלה לעהרן להגנת ר' ישראל משקלוב, ובהם התירוץ שאשתו של ר' ישראל ששלטה בו שלטון ללא מצרים היא האשמה בכל.¹⁷⁰ לעהרן עצמו כבר נואש מן המצב, ומצב רוחו היה מדוכדך.¹⁷¹ ושוב, כמו בעבר הלא-רחוק, הגיע לעהרן למסקנה הבלתי נמנעת שעל ר' ישראל למשוך את ידיו מכל תפקיד ביצועי בהנהגת הכולל.

הניסיונות להביא להרגעת הרוחות בכולל הפרושים לאחר פטירת ר' ישראל משקלוב

את המכתבים האחרונים הקוראים לו להסתלק סופית מתפקידו כבר לא זכה ר' ישראל משקלוב לקרוא. נראה שבחודשי חייו האחרונים חזר והגה בתכניתו משכבר הימים לעזוב את ירושלים העוינת, לחזור לצפת ולשקם אותה מהריסותיה. ההזדמנות שנקרתה לפניו עתה הייתה ביקורו הקרוב של משה מונטיפיורי בארץ ישראל. ר' ישראל החליט להקדים ולקבל את פניו בצפת החרבה, עוד לפני שיעשו זאת אנשי סיעת 'החורבה'. הוא קיווה שאם אך יצליח להקדים אותם יוכל להסב את לבו של מונטיפיורי מאנשי 'החורבה' (שעמדו אתו בקשר מכתבים ממושך) כלפי רעיונותיו שלו. מסתבר שציפה להיעזר במונטיפיורי גם בגיוס כספים להחזרת החובות של קהילת צפת וכן לקבל ממנו סיוע להגדלת סכומי הפיצויים לנפגעי מרד הפלאחים.¹⁷² אך בדרכו לצפת חלה ר' ישראל משקלוב ונפל למשכב בטבריה. ממיטת חוליו עדיין הספיק לכתוב למונטיפיורי כי עקב מחלתו לא יוכל לקיים את

הפגישה עמו בצפת, אבל הוא ואחרים מצפים בכיליון עיניים לפגוש אותו בטבריה על מנת "לחזק ישוב ערי הק' ודש] ולבנות חורבות ארץ הק' [דושה] בהשגחתו".¹⁷³ למותר לציין כי ירושלים אינה מוזכרת במפורש במכתב.

כעבור שבוע בלבד, ביום ט' בסיוון תקצ"ט, נפטר ר' ישראל משקלוב, שבע רוגז ומחלוקות, לאחר כשלושים שנה שבהן הנהיג את הקהילה הפרושית בצפת, והוא נקבר בבית העלמין של טבריה. על קיום צוואתו הפקיד שניים – את מגנו ואוהבו צבי הירש לעהרן ראש הפקוא"מ באמשטרדם, ואת החכם הספרדי הירושלמי ר' חיים אברהם גאגין, ראש האופוזיציה להנהגה הספרדית של משפחת נבון, גם הוא נאמנו של לעהרן. כל ימיו התנגד ר' ישראל משקלוב לתפיסה של קידום הגאולה בדרך של בניין ירושלים ופיתוחה החברתי והכלכלי, ועל כך נאבק בכל כוחו. ביסוס היישוב היהודי בארץ ישראל היה צריך להיעשות, לדעתו, במקום שהמציאות זימנה תנאים נוחים וריאליים יותר. דווקא בגליל, באמצעות חידוש הסנהדרין, תתחיל הגאולה, על פי אחת המסורות העתיקות – ולא בירושלים. ואמנם בטבריה ובצפת היה נוח יותר להגשים את החזון הזה. כאן לא היה שום עימות – לא עם מרכז דתי מוסלמי או נוצרי, ולא עם השלטונות המקומיים והחוקים הנוקשים שלהם. כאן, בניגוד לאיסור שהיה קיים בירושלים, היה אפשר לקנות נכסי דלא-ניידי עוד לפני תקופת מוחמד עלי. כמו כן היה הגליל עשיר יותר מבחינה כלכלית ובעל פוטנציאל טוב יותר לקליטת המוני עולים, ובו הייתה מזומנת הגנתם הצמודה של הגבירים היהודים בני משפחות פרחי ופיג'וטו, שהתגוררו בערי סוריה ומילאו תפקידים קונסולריים מרכזיים בשירותן של אוסטריה, הולנד וטוסקנה וכן בשירות האימפריה העות'מאנית.

ר' ישראל משקלוב היה גם דמות של למדן אמיתי, איש הלכה מובהק, ופחות מכך איש מעשה. שלא בטובתו הוא נקלע אל תוך מבוך של בעיות כספיות, וכמנהיג הכולל צבר חובות על גבי חובות. אלא שלמרות כל ההסתבכויות לא אבה לוותר על מעמדו כמנהיג-על של הכולל, לא הסכים לוותר על הגשמת תפיסתו האידיאולוגית ולא פינה את מקומו בהנהגה לאף אדם אחר. עד יומו האחרון ביקש ר' ישראל משקלוב להשפיע, ולא נכנע לתכתיבי המציאות. לפני שהסתלק מן העולם עוד הספיק לראות את ירושלים מתפתחת בתחומים שונים ואת מעמד היהודים בה הולך ומתחזק. תקוותו שצפת תחרב ולא ירושלים היא שתהיה העיר המובילה בתהליך הגאולה בארץ ישראל נראית כלקוחה מתוך חלום.

הידיעה על פטירתו של ר' ישראל הגיעה אל לעהרן רק בערב תשעה באב תקצ"ט. על ספה של שנת ת"ר מילאו את מחשבותיו של לעהרן האבל על החורבן הלאומי המוחלט מצד אחד והתקוות המשיחיות העזות מצד אחר. הוא התקשה לקבל את ידיעה המרעושה על מותו הפתאומי של איש אמונו ר' ישראל משקלוב; האבל האישי נמסך באבל הלאומי. האם משאבדה לו משענתו העיקרית בארץ ישראל ייאלץ מעתה לוותר על עמדותיו, על תפיסתו בדבר אופי היישוב ודרך חלוקת

הכספים? האם יהיה עליו להשלים מעתה עם רעיונותיהם ופעילותם של אנשי סיעת 'החורבה'?

סערת הרגשות מאיצה בלעהרן להתעשת ולקבל החלטות אמיצות. בקשיים שהציבה בפניו המציאות החדשה הוא רואה ניסיון ומבחן לטוהר כוונותיו. הוא לא ייכנע, אלא יתחזק דווקא בעמדותיו. כבר ביום י"א במנחם-אב תקצ"ט הוא שוטח את הגיגיו על המצב החדש במכתב ששלח לשלושת האנשים שמינה לטפל בחלוקת כספי אמשטרדם – רנ"נ ב"ר מנחם מנדל, ר' ישעיה ברדקי ור' אריה נאמן הכולל. סדר האזכור הזה של הנמענים מעיד על המגמה החדשה שגמלה בלבו – להיות מקובל על כל הקבוצות בירושלים ולא להזדהות רק עם סיעת 'החצר', כפי שהיה בעבר. עם זאת, דווקא בשעה זו הוא רואה הכרח לחזק את מעמדו. לאחר שיצא ידי חובת תוכחה ודברי מוסר לבני-הפלוגתא שלו ולאחר איומי סרק על פרישה אפשרית שלו מכל פעילות למענם,¹⁷⁴ הוא מציב ארבעה תנאים להמשך שיתוף הפעולה עמהם. התנאי הראשון הוא ביטול מידי של שליחות שד"ר 'החורבה', ר' אהרן זעליג מן, למערב אירופה. לעהרן חשש, ובצדק, כי השליחות המיוחדת למען 'החורבה' עלולה לא רק לחזק את מעמדה של סיעת 'החורבה' כנגדו, אלא אף לערער את מעמדו של ארגון הפקוא"מ כגורם בעל סמכות בעיני יהודי מערב אירופה. התנאי השני, אף הוא באותו עניין, היה לסלק את ראש"ז, ראש סיעת 'החורבה', מכל תפקיד ביצועי בהנהגת הכולל. התנאי השלישי היה קיום צוואתו של ר' ישראל משקלוב בעניין חובות צפת,¹⁷⁵ והתנאי הרביעי: "כי לא ינתן מכספנו ליושבי קרנות המתבטלים מתורה ועבודה"¹⁷⁶ אלא רק לתלמידי חכמים, בניגוד לתקנות החלוקה החדשות של 'רוזני וילנה'. מכתב דומה שלח לעהרן ל'רוזני וילנה', זאת אף שהם ניתקו את מגעיהם עם הפקוא"מ, התעלמו מלעהרן במכוון ולא ענו כלל על מכתביו מאז שנת תקצ"ו.¹⁷⁷ כצפוי הם התעלמו גם ממכתב זה, מדרישתו שגובה החלוקה לאלמנת ר' ישראל לא יפחת ממה שהיה ר' ישראל מקבל בחייו, וכן מבקשתו שזו תישלח דרך אמשטרדם.¹⁷⁸

אנשי וילנה וירושלים הכירו את משוגותיו של לעהרן והעריכו נכונה כי לא יממש את איומיו ולא יפסיק את פעילותו למען כולל הפרושים בעקבות פטירתו של ר' ישראל משקלוב, גם אם לא תתקבל אף אחת מדרישותיו. ככל שהתקרבה שנת ת"ר הלכו הציפיות המשיחיות ונעשו דרוכות יותר ויותר. לעהרן עצמו ציפה לזכות בהכרת תודה אישית מצדו של המשיח עצמו על פעילותו למען יהודי ארץ ישראל. בשעה קריטית כזו לא עלה בדעתו לפרוש מהשליחות הייעודית שבה נשא במשך למעלה משלושים שנה. הרי עוד מעט קט ייווכחו הכל כי הצדק היה עמו; המשיח עצמו יוכיח את צדקתו לעיני כל, והקשיים האובייקטיביים הנוכחיים לא ירתיעוהו מלדבוק במטרה הקדושה. העובדה שר' ישראל משקלוב בחר בו לשמש משגיח על ביצוע צוואתו מילאה אותו גאווה בלתי מוסתרת וחיבה אותו ממילא להמשיך בקשריו עם הכולל. לעהרן אינו מוותר; להפך, הוא מגונן על מעמדו ועל

סמכויותיו. לחת"ם סופר הוא כותב בראשית שנת ת"ר כי על פי השכל הישר סמכותו לקבוע ממונים לחלוקת הכספים אינה נופלת מסמכותו של המרכז בוילנה. וכי לא כך עושים הרוזנים בוילנה? "וכי שואלין דעת ציבור?"¹⁷⁹ עוד טען כי השלושה שמינה לעסוק בחלוקת הכספים בירושלים הם מעשרת המנהיגים שנבחרו בידי המרכז בוילנה.

לעהרן חושש עתה מפני התפוררות הכולל הפרושי בארץ ישראל. הוא עושה אפוא כל מאמץ לשמור על שלום בית בתוך הכולל. לשם כך הכרחי לקיים שיתוף פעולה בין שלושת האישים שבחר כממונים על חלוקת כספי אמשטרדם, בין רנ"ג ב"ר מנחם מנדל משקלוב ור' אריה נאמן אנשי 'החורבה' ובין ר' ישעיה ברדקי איש סיעת 'החצר'. אי לכך הוא דורש מהם כי החלטותיהם בקשר לחלוקת הכספים תתקבלנה בהסכמת כל השלושה, ולא על פי דעת רוב.¹⁸⁰ ואולם בהכירו את טבעו של ר' ישעיה ברדקי, הוא מפנה את עיקר דרישתו אליו. הוא תובע ממנו במפגיע כי יוותר על כבודו ויפעל בשיתוף אמיתי ובאחוזה עם שני האחרים, "שיחלק במישור לכל הראויים לקבל חלוקה, יתפללו במקום שירצו".¹⁸¹

למרבה ההפתעה הייתה התערבותו המוגבלת של לעהרן בנעשה בארץ ישראל מקובלת על 'רוזני וילנה'. מצד אחד הם לא ויתרו על סמכותם ולא נכנעו לדרישותיו ביחס לאופי היישוב, ואולם מצד אחר לא היו מעוניינים לקרוא עליו תיגר ולהגיע לקרע גלוי עמו, כל עוד המשיך לאסוף בשקידה ובמסירות רבה כספים למען כולל הפרושים. על נסיבות המדיניות המכוונת של איפוק מצדם בנוגע לארגון הפקוא"מ אנו למדים ממכתב מזכיר המרכז בוילנה, ר' אברהם דוד שטראשון, לשד"ר 'החורבה' במערב אירופה, אהרן ועליג מן.¹⁸² לדבריו, עם הקמת ארגון הפקוא"מ, שהצליח מאוד בהעמקת גביית הכספים, נחלשה הפעילות הישירה של הרוזנים במערב אירופה בשנים תקע"ד-תקפ"ב (1814-1822), והם הסתפקו בשיגורם של הכספים לארץ. ואולם בעקבות המחלוקות בכולל נעתר לעהרן לבקשתו של ר' ישראל משקלוב ושלח אליו את הכספים ישירות – דבר שהחריף את המחלוקת בתוך הכולל. שטראשון מציין עוד כי לעהרן לא שעה להפצרותיהם של אנשי המרכז בוילנה לעצור בעד הסחף הזה, אלא התייצב באופן חד-משמעי לימינו של ר' ישראל משקלוב: "...וכאשר כזאת וכזאת ראינו, משכנו אהור ידינו מלהשיב על מכתביו".¹⁸³ ועכשיו, מוסיף ר' אברהם דוד שטראשון בגילוי לב מדהים, לאחר שעשינו הערכת מצב מפוכחת של יחסי הכוחות האמיתיים בינינו, הגענו למסקנה שעלינו לנקוט שיטה של "שב ואל תעשה" ביחסינו עם הפקוא"מ: "ועתה לא נדע אנחנו מה נעשה... הן הגביר דאמשטרדם פרש מצודתו על כל מרחבי ארצות אשכנז, והוא נכבד בדורו ומפורסם בחסידות... ומי יודע אם יהיו דברינו נשמעים... ומי יודע אם יהיו רבים אשר אתנו מאשר עמו".¹⁸⁴ הוא מסיים את מכתבו באמרו כי לאחר שנים של מאבקים בספרדים ובחסידים וניסיונות לערער את הסטטוס קוו הקיים, יהיה במאבק בפקוא"מ משום חוסר אחריות. מאבק כזה רק עלול לסכן את ההישגים הגדולים שלהם כבר זכו הפרושים בארץ ישראל.¹⁸⁵

יתרון אחר שהיה ללעהרן על פני המרכז בוויילנה היה הקשרים ההדוקים שהצליח לטוות עם הקונסולים הזרים שבערי החוף של מצרים, ארץ ישראל וסוריה, והעובדה שהם הכירו בו כנשיא הארץ הקדושה. הוא השכיל לנצל את עובדת היותו בנקאי ואיש כספים ועמד בקשרים פיננסיים ומסחריים עם סניפי בנק רוטשילד ברחבי אירופה, ואף עם ממשלות הולנד, בריטניה ואוסטריה, ובאמצעות כל אלו גם עם ממשלת מצרים. בזכות קשריו אלו הצליח לעהרן בשעתו, בניסן תקצ"ט (1839), להביא להדחתו של ראש"ז מתפקיד הוויקיל¹⁸⁶ ולהציב תחתיו את ר' ישראל משקלוב. אף עתה, לאחר פטירת ר' ישראל, החליט לחזור על אותו הליך ולהביא למינויו של ר' ישעיה ברדקי לוויקיל תחת חותנו. הוא פנה בעניין לקונסולים של הולנד, אוסטריה ורוסיה שבאלכסנדריה, ואכן כבר בתחילת שנת ת"ר אושר מינויו של ר' ישעיה ברדקי לוויקיל העדה האשכנזית.¹⁸⁷

ראש"ז המודח הופתע מהמהלך של לעהרן ושפך את זעמו על סגן הקונסול הרוסי ביפו. הלה לא היסס לאסור את ראש"ז, וזה שוחרר אחר כך רק בלחץ הציבור הירושלמי ובהתערבותו של ברדקי עצמו.¹⁸⁸ מששוחרר החליט ראש"ז שלא לעבור על הדברים בשתיקה, ואסף שמונים חתימות של בנייהכולל במחאה על בחירתו השרירותית של ברדקי. גם ראשי העדה הספרדית, שהיו ראשי העדה (ה"מילת") היהודית, עמדו לצדו והצהירו כי הוא, ולא ברדקי, הוא האיש שנבחר לתפקיד הוויקיל באורח לגיטימי, מפני שהוא מונה בידי הקהילה שאותה הוא אמור לייצג בפני השלטונות.¹⁸⁹ לנוכח הנסיבות מפרסמים הספרדים כתב הגנה המצהיר על אופיו של ראש"ז כאדם אמין וישר דרך, ומרעיפים דברי שבח על פועלו:

ובשבטי ישראל הודענו נאמנה קשט דברי אמת זו קבלת עדות גמורה, אשר אמרו לפנינו מע'לת) רוב בנין ורוב מנין מיחידי האשכנזים) הי"ו. ויודע היום בישראל כי זה האיש מוהראש"ז הנז'כר) הולך בישירו ונאמן רוח, ויפה כוחו לעמוד לפני מלכים ויועצי ארץ. וכל המחזיק בידו זוכה ומוכה להשכיל להטיב לעדת ישראל קד'ושים) הללו יקר'ת) האשכנזים) הי"ו היושבים ראשונה בעה"ק בירוש'לים) ת"ו. וכל הרודף אחריו למסרו ולהלשין עליו אשר לא כדת... ידוע דינו ומפורסם בש"ע (בשולחן ערוך) וגם אין רוח חנ"ה (חכמים נוחה הימנו). והמחזיק בידו ישכון בטח וכו'.¹⁹⁰

החותמים על ההצהרה הם הראשון לציון יונה משה נבון, ר' יצחק קובו, רחמים שלמה הלוי, יום-טוב רפאל מיוחס ור' אברהם שאול. גם מנהיג החסידים בירושלים, ר' אהרן משה מגזע צבי, צירף את חתימתו לכתב ההצהרה, וכן עשו גם יוצאי גרמניה ר' אליעזר ברגמן ור' יהוסף שווארץ.¹⁹¹

בחירתו של ר' ישעיה ברדקי בידי לעהרן לשמש נציגו בירושלים ומינויו לוויקיל העדה האשכנזית לא היו אלא בחירת הרע במיעוטו. לעהרן עצמו לא יכול לסמוך עליו; הוא לא העריך את אישיותו וחשב כי אינו ראוי לשמש מנהיג. כל ניסיונותיו ליעץ לו כיצד לקיים קשרים חברתיים ולפשר בין המחנות — כיצד

לנהוג בעמיתיו או בדיירי החצר הבלתי ראויים שבחר, ¹⁹² כיצד להימנע ממריבות עם אלמנת ר' ישראל משקלוב, ¹⁹³ כיצד למתן את יחסיו עם אנשי 'החורבה' ואפילו למשוך את ראש"ז לצדו ולעשות עמו שלום, ולו למראית עין ¹⁹⁴ – כל אלה לא הועילו. לעהרן השתוקק בכל מאודו לעבור את שנת ת"ר בשלום, במחלוקות מעטות ככל האפשר ובלי שנאת חנם, העלולות לגרום להחמצת שעת הכושר ולסכל את מימושה של "עת הפקידה" המשיחית העומדת בשער, ¹⁹⁵ אך הדבר לא עלה בידו. הוא לא רווה נחת ממנהיגותו של ר' ישעיה ברדקי, אלא שלא הייתה לו כל חלופה אחרת.

גם למשקיף מן הצד נראתה ירושלים נגועה במחלוקות חשוכות מרפא. מטוטלת הכוחות של שני המחנות המשיכה להיטלטל, כאשר מדי פעם היה נדמה כי כוח זה עולה ומתייצב במרכז ההנהגה, ופעם אחרת היה נדמה שהמחנה האחר אוזח במושכות. 'רוזני וילנה' ניסו לייצב את ההנהגה; לשם כך סילקו ממנה את ר' ישעיה ברדקי, שהפך בעיניהם לסוכן גלוי של הפקוא"מ בארץ ישראל, ¹⁹⁶ אבל עד מהרה החזירוהו לתפקידו. הם חששו שמא יגמול להם לעהרן על ההדחה ויעביר את עיקר תמיכתו הכספית אל החסידים בירושלים (שבראשם עמד באותה שעה הצדיק הפולני ר' אהרן משה מגזע צבי) או יעדיף לתמוך ביוצאי פולין שבכולל הפרושים, שכבר אז התחילו להתארגן בדרישה לקבל את חלקם מן הכספים שנאספו בפולין מאז שנת תקצ"ו. ¹⁹⁷ החלטתם להחזיר את ר' ישעיה ברדקי להנהגה גובשה בד בבד עם מינויו המפתיע לוויקיל העדה האשכנזית, בראשית שנת ת"ר.

ההרכב החדש-ישן של ההנהגה, שהיה בה רוב לאנשי 'החורבה' ורק נציג בודד של סיעת 'החצר', לא צלח גם הפעם. חמשת המנהיגים – ר' ישעיה ברדקי, רנ"ג ב"ר מנחם מנדל משקלוב, ר' יוסף זונדל מסלנט, ראש"ז ור' אריה נאמן – לא הצליחו לקיים שפה משותפת ביניהם. ¹⁹⁸ ברדקי התעמת עם עמיתיו בהנהגה, כפי הנראה כדי לחפות על בדידותו הסיעתית בהנהגה וכדי להביא לידי ביטוי את סמכותו מתוקף תפקידו כוויקיל ומתוקף היותו איש אמונו של ארגון הפקוא"מ; ולזה לא יכלו להסכים לא ראש"ז ואפילו לא ר' יוסף זונדל מסלנט. על פי עדותו של לעהרן, נשבע ר' יוסף זונדל שלא ישב בהנהגה אחת עם ברדקי. ¹⁹⁹ מיואש מן הכישלון לגבש הנהגה חדשה, שבה ישולב איש אמונו באופן שיהיה מקובל על שאר עמיתיו בהנהגה, מציע לעהרן למזכיר המרכז בוילנה לסלק מהרכב ההנהגה הנוכחית דווקא את ר' יוסף זונדל מסלנט: "יניחו נא את הרב מו"ה זונדל מבחוץ, ובכל כוחנו נתאמץ ונשתדל גם מצדנו שתהי' [ה] ההנהגה בשלום ובמישור", ²⁰⁰ כאילו אך בו האשם.

אנשי ירושלים החליטו שלא לסמוך עוד על גורמי חוץ, לא על המרכז בוילנה ולא על ארגון הפקוא"מ, אלא לשלוט הם עצמם בגורלם. מועצת "יחידי הסגולה", שבעבר כבר נקטה יזמה והחליטה החלטות נועזות כאשר תיקנה את "תקנות הפרושים בירושלים", התכנסה שוב בחודש טבת של שנת ת"ר בערך. היא מינתה

ועדה של חמישה בוררים נייטרליים, "שאינם נוטים לשום צד",²⁰¹ והעמידה בראשה את מנהיג חסידי חב"ד בחברון המו"צ ר' שמואל הלוי, ולצדו חסיד חב"ד נוסף, ר' אפרים יצחק עפשטיין יליד שקלוב, ועוד שלושה אישים מקרב הפרושים – ר' צדוק הלוי קרויז ממוהילב, מזקני הכולל, ר' דוד טעבלי הירשל (ברלינר), בנו של רבה של לונדון, והעולה החדש מברודי ר' מנחם משה משוורין.²⁰² לחמשת "הנבררים" הוענקו סמכויות של "הנהגה זמנית ממונה", והוטל עליה "לפקח ולעין בכל ענייני הכולל".²⁰³ הם קיבלו סמכויות של ממונים, הופקדו בידיהם כתב מינוי הוויקייל של ר' ישעיה ברדקי ופנקסי החשבונות וכל הכספים של הכולל, ובעיקר הוענקה להם הסמכות להכריע מי יכהן בהנהגה העתידית של הכולל. כל מנהיגי הכולל, גם ר' ישעיה ברדקי, שיתפו עמם פעולה, וכבר בראש חודש שבט ת"ר שלחו "הנבררים" מכתבים המדווחים על המהלכים של מועצת "יחידי הסגולה" למרכז בוילנה ולארגון הפקוא"מ באמשטרדם.

לעהרן הגיב באנחת רווחה על היוזמה העצמאית של אנשי ירושלים. כבר מזמן ייחל לכך שבשנת ת"ר ישכון שלום בית בתוך היישוב היהודי בארץ, ושהפוטנציה המשיחית של עת הקץ הגלומה בשנה זו תמומש: "שמחנו כמוצא שלל רב כי נתעוררו יח"ס [יחידי סגולה] דכו' [לל] פרושים הי"ו לבקש תרופה ומזור למכת הפרוד ההוה של בין מנהלי העדה".²⁰⁴ הוא מאחל להם הצלחה ומודיע כי ישתף אתם פעולה וישלח לידם את הכספים שעד כה היו אמורים להימסר לידי נאמנו החדש, ברדקי. הוא מסתייג רק משלילת תפקיד הוויקייל מברדקי, שהרי המינוי לתפקיד זה נתון לסמכותם של הקונסולים ומותנה גם בהסכמת השלטונות.

ככל הידוע לנו לא מילאו "הנבררים" את כל הפונקציות שהוענקו להם, ובוודאי לא נהגו כ"הנהגה זמנית ממונה". פעולתם היחידה הידועה לנו היא שיגורם של פנקסי החשבונות של הכולל לוילנה,²⁰⁵ והסיבה לפעולה יוצאת דופן זו אינה ברורה. ייתכן ש'רוזני וילנה' ביקשו להבין מפנקסי החשבונות עצמם את פרשת החובות של צפת לאשורה, או שלא סמכו על הדיווחים הכספיים של ראש"ז שהיה אחד מרואי החשבון של הכולל. יש לציין כי גם 'רוזני וילנה' נהגו בראש"ז באמביוולנטיות, ועל כן לא מינו אותו לאחר חורבן הגליל למשרת ממונה הכולל, אלא רק לרואה חשבון.²⁰⁶ אך כפי שנראה להלן, הבאת פנקסי החשבונות המקוריים של הכולל לוילנה נראית קשורה יותר עם המהלך הדרמטי של מינוי ר' משה מגיד ריבלין "דורש ציון" למנהיגו החדש של כולל הפרושים בארץ ישראל.

המשך המגמות המשיחיות לאחר ת"ר בהנהגתו של ר' משה מגיד ריבלין

על יחסם של הרוזנים בוילנה ליוזמתם של "יחידי הסגולה" הירושלמים אין לנו תיעוד היסטורי. נראה שנהגו בשוויון נפש מסוים כלפי ניסיונות הנהגה מהוססים אלו, זאת מפני שבאותה שעה כבר הכינו את ר' משה מגיד ריבלין, ה"מגיד מישרים" של קהילת שקלוב, מראשי התומכים בכולל הפרושים בליטא ומי שכונה במשך שנים רבות "המגיד דורש ציון", לשליחותו כמנהיג החדש של הכולל בירושלים. את ההחלטה לעלות לארץ ישראל קיבל ר' משה ריבלין כבר בראשית שנת תקצ"ח (1837), ואין היא קשורה כלל לפטירת אביו ר' הלל ריבלין במגפה בירושלים בט' בסיוון תקצ"ח (1838).²⁰⁷ המניע העיקרי להחלטתו לעלות לארץ היה הרצון להציל את כולל הפרושים מן המחלוקות הקשות בעקבות חורבן הגליל בתקצ"ז ומן החובות הכספיים האדירים שהלכו ותפחו והעמידו בסכנה את עצם קיומו. כמו כן ציפה ריבלין לשינויים היסטוריים שהיו אמורים להתחולל במצבו של עם ישראל עם התקרבות שנת הת"ר וחשש שמא תוחמץ הפוטנציה המשיחית הקשורה בשנה זו.²⁰⁸

יש לציין כי מסורת משפחת ריבלין הנוגעת לקווי האופי של אישיותו של ר' משה מגיד תואמת במידה רבה את החומר התיעודי ההיסטורי החדש המצוי בידינו.²⁰⁹ המסורת המשפחתית מדגישה שני מאפיינים באישיותו. האחד הוא תחושת היעוד המשיחי האישי שהייתה לו, אשר מקורה, לטענתם, הוא לא אחר מאשר הגאון מוילנה, קרוב משפחתם.²¹⁰ המאפיין השני הוא תכונות אופי מיוחדות שהכשירוהו למלא תפקידי הנהגה ופעילות ארגונית והסברתית, נושאים שעסק בהם קודם לעלייתו ארצה ובזכותם זכה לתואר "דורש ציון".²¹¹

ביום י"ד באדר א' ת"ר (1840), לאחר שסוכמו ביניהם פרטי השליחות, מסרו 'רוזני וילנה' בידיו של ר' משה מגיד כתב מינוי למנהיג-על של כולל הפרושים בארץ ישראל. הוא היה אמור לשלב בהנהגתו שתי פונקציות: הנהגה רוחנית והנהגה חברתית-פוליטית. לשתי הפונקציות הללו לא מינו 'רוזני וילנה' עד אז שום מנהיג. ר' משה ריבלין היה אמור "לעיין ולפקח במילי דשמיא וצבורא [על שמירת התורה וענייני הציבור]... ואיניש לא ימחא בידיו" [ואיש לא ימחה בידיו], ורבני הממונים והמנהלים את הכולל בקודש יוסיפו אומץ להיות בעזרו".²¹² בשל ביטחונם ביכולותיו ובסגולותיו האישיות למלא את שתי הפונקציות גם יחד, קבעו 'רוזני וילנה' "שיהי' [ה] בהתמנותו זאת לכל ימי חייו בכל תוקף".²¹³ המוטיבציה המשיחית של ר' משה ריבלין, הישגיו הארגוניים, כישורי ההסברה שלו, השפעתו הרוחנית והצלחתו בהנהגת הציבור בעיר שקלוב²¹⁴ – כל אלה היו לדידם הערובה הטובה ביותר להצלחתו העתידית גם בארץ ישראל. ביום ב' בחשוון תר"א, כאשר כבר היה ר' משה מגיד בדרכו לירושלים, משבח מזכיר ארגון 'רוזני וילנה'

את דרכי הנהגתו את הציבור ומפס את דעתו של לעהרן, שחשש שמא תגבר המחלוקת בכולל הפרושים לכשיגיע ר' משה ריבלין לארץ. 'רוזני וילנה', כותב אברהם דוד שטראשון ללעהרן, מודעים לכל פרטי המחלוקת בכולל ולקשיים הכספיים שלו, אולם הם מייחלים ומצפים שהמצב ישתפר דווקא עם הגעתו של ר' משה מגיד: "שיתוקן ע"י הרב המגיד ר"מ נ"י נודע הוא בשערינו ליודע להנהיג את הציבור בשובה ונחת בהשכל ומישרים... בטוחים אנחנו בכוחו... יעצור בעם ה' ויכלכל כל ההוצאות במשפט. וגם אנחנו אחרי דבריו לא נשנה, כי יש לנו על מי לסמוך. כי ה' [ה] רבא דעמי [ה] [של עמון] ומדברנא לאומתי [ה] [ומנהיג לאומתו] בעיר גדולה לאלקים רבתי בדעות, ורצוי לרוב אחיו".²¹⁵

ניסיונו כ"מגיד מישרים" בקהילת שקלוב, היותו דרשן בעל כושר רטורי מעולה, בעל כריזמה,²¹⁶ אוהב שלום ומשכין שלום בין אנשים וסיעות, וכן מידת הסובלנות שבה ניחן, דברי הנועם שלו, כשרונו לעורר את הלבבות למען ציון ויישוב הארץ, הדוגמה האישית שהפגין בבחינת "נאה דורש ונאה מקיים"²¹⁷ בעלייתו לארץ, ולא פחות מכך יכולתו לגייס כספים – כל אלו סייעו בידו להיות מנהיגה הבלתי מעורער של העדה האשכנזית בירושלים. גם ייחוסו כבנו של ר' הלל ובעיקר כנכדו של ר' בנימין ריבלין, מי שהיה בן דודו של הגר"א, הוסיף לו הילה של מנהיג הראוי לאמון בלתי מעורער. על בסיס תכונות אלו קיבל את המינוי לכל ימי חייו, ולא זו בלבד אלא שכל הממונים בירושלים היו אמורים להיות כפופים לו ולהנחיותיו.

דרכו של ר' משה מגיד ריבלין לארץ ישראל התארכה מעבר לצפוי. בז' במנחם-אב ת"ר הגיע לקרלין, אבל עם כניסתו לתחומי האימפריה העותומאנית, בראשית שנת תר"א, נאלץ להתעכב כמה חודשים בקושטא בשל המלחמה שהתנהלה באזור נגד מוחמד עלי, שליטן המודח של ארץ ישראל ושל סוריה. ממש באותם ימים, בערב יום הכיפורים שנת תר"א, הגיע לקושטא גם משה מונטיפיורי על מנת לחלץ מידי השולטן התורכי פירמאן שיוזם את עלילת הדם בדמשק ויפריך בכל תוקף את ההאשמות שהוטחו ביהודים על שימוש שהם עושים בדם אדם לצורכי פולחן.²¹⁸ בביקור זה בקושטא הצליח מונטיפיורי לרשום לזכותו הישג דיפלומטי מזהיר. עשרה ימים לאחר פגישתו עם השולטן, ביום 6 בנובמבר 1840, קיבל לידיה את הפירמאן השולטני נגד עלילת הדם, פירמאן שהוגדר כמגנה כרטה של היהודים בתחומי האימפריה העותומאנית.²¹⁹

השהות המשותפת של מונטיפיורי ושל ר' משה מגיד ריבלין בקושטא הניבה מפגשים אחדים ביניהם. במפגשים אלו, שהתקיימו בעיקר בחג הסוכות, השתתפו גם ר' שמואל מסלנט שעלה עם ר' משה מגיד, רבני העיר קושטא, וכן אברהם קאמונדו ראש 'פקידי קושטא'.²²⁰ משה מונטיפיורי, שהוא עצמו היה בעל תחושת ייעוד משיחי בכל הקשור לפעילותו למען כלל ישראל והיישוב בארץ, מצא בר' משה מגיד איש כלבבו. הלה חיזק את תחושת הייעוד המשיחי שלו בעזרת מאמרי חז"ל וגימטריות התואמות לשמו. את הפוטנציה המשיחית שייחס יעקב

ליהודה בברכתו – "לא יסור שבט מיהודה ומחַקק מבין רגליו, עד כי יבא שילה ולו יקתה עמים"²²¹ – ייחס ר' משה מגיד לשר מונטיפיורי, בהצביעו על מאמר חז"ל: "לא יסור שבט מיהודה – אלו הם ראשי גלויות שבבבל"²²². את דבריו הוא מאשש באמצעות גימטריות שונות על ייעודם המשותף: בהתייחסו לפעילות מונטיפיורי למען ארץ ישראל הפך את המשמעות השלילית של הפסוק "ציון היא, דרש אין לה"²²³ ל"ציון היא, דורש יש לה"; "יש לה" – בגימטריה "משה" (מונטיפיורי).²²⁴ ההיכרות הבלתי אמצעית בין שני האישים בתקופת שהותם המשותפת בקושטא הניבה יחסי ידידות וקרבה, המוגדרים בכמה מקורות היסטוריים "יחסי אהבה".²²⁵ את הידידות העמוקה ניצלו ראשי הכולל בירושלים מיד כאשר הגישו למונטיפיורי בקשה באמצעות ר' משה מגיד עוד בהיותם בקושטא, כי ישיג באופן דחוף פירמאן שולטני לבניין חצר 'החורבה' – זאת בשל החשש שמא בעקבות חילופי השלטון לא יכבד השולטן את הפירמאן שנתן להם מוחמד עלי בשנת 1836.²²⁶ לאחר זמן כתב מונטיפיורי ליהודים בארבע ערי הקודש כי ממשלת אנגליה ציוותה על הקונסול שלה בירושלים לעמוד על משמר הגנתם של יהודי ארץ ישראל מפני השלטונות העותומאניים ותגרת ידם של תושבי הארץ: "כי אליו נמסר הדבר מן המלכות דענגלאנד שיעמוד [הקונסול] לימינם".²²⁷

כשהגיע ר' משה מגיד ריבלין לארץ, בחודש שבט תר"א בערך,²²⁸ חתמו שני נציגי הסיעות היריבות בירושלים – רנ"ב ב"ר מנחם מנדל משקלוב מסיעת 'החורבה' ור' ישעיה ברדקי מסיעת 'החצר' – על כתב המינוי שמסרו לו 'רוזני וילנה', אות לקבלת מרותו.²²⁹ הפעולה הראשונה שבה הוכיח ר' משה מגיד כושר מנהיגות ויכולת להעריך נכונה את יחסי הכוחות בין הצדדים הייתה כאשר הרכיב הנהגה חדשה לכולל, שמנתה מלבדו חמישה אישים נוספים: רנ"ב ב"ר מנחם מנדל משקלוב ור' נתן נטע ב"ר סעדיה משקלוב, בני הדור השני של תלמידי הגר"א מייסדי הכולל; ר' אריה, נאמן הכולל הוותיק; ור' דוד טעבלי הירשל (ברלינר), בנו של רבה של לונדון, איש כספים ומקורבו של משה מונטיפיורי. ארבעה אלו היו מזוהים כאנשי סיעת 'החורבה', אבל נחשבו גם לאישים מתונים שהתרחקו מקיצוניות, מסכסוכים וממחלוקות. לשם האיוון, וגם כדי למנוע מורת רוח ופעילות אופוזיציונית, צירף ר' משה מגיד להנהגה את ר' ישעיה ברדקי, מנהיג סיעת 'החצר'. צירופו של ברדקי להנהגה יכול לא רק להפיג מתחים, אלא גם להועיל בזכות היותו נאמנו של לעהרן בארץ, והיה בכך כדי להבטיח את המשך הזרמת כספי התמיכה של הפקוא"מ. מלבד זה, הייתה יכולה להועיל להנהגת הכולל העובדה שברדקי ייצג באופן רשמי את העדה כלפי השלטונות העותומאניים בהיותו ויקיל, דהיינו נציגם של הקונסולים הזרים בירושלים. לעומת אלו הרחיק ר' משה ריבלין מן ההנהגה שני אישים שנמנו עמה בעבר והיו עלולים לפגוע באווירת הפיוס והשותפות – את ר' יוסף זונדל מסלנט, שהיה לו עימות אישי ממושך עם ר' ישעיה ברדקי, ואת ראש"ז, מן האישים הנמרצים ביותר בכולל, איש רבי-פעלים ובעל הישגים רבים, שהתקשה אף הוא לשבת בכפיפה אחת עם ר' ישעיה ברדקי.²³⁰

עם זאת, בזכות יזמותו ומעמדו החזק של ראש"ז ככולל, הותיר בידיו ר' משה מגיד את כל הסמכויות הקשורות בהמשך בניין חצר 'החורבה'.

על מנת לשפר את האווירה החברתית-ציבורית בקרב אנשי הכולל היה צורך לסלק מכשולים רבים שהעכירו את האווירה וגרמו לחשדנות ולקנאה. אי לכך הקים ר' משה מגיד כבר בתחילת דרכו בהנהגה, בסוף שנת תר"א, בית דין עצמאי לעדת הפרושים. בראש בית הדין העמיד את הדיין הצעיר ר' שמואל מסלנט, שנודע עוד בליטא בחכמתו וכלמדנותו הרבה.²³¹ בית הדין היה אמור להבטיח שישררו נורמות צודקות ושוויוניות בין כל אנשי הכולל, וכך להשפיע השפעה חיובית על האווירה בירושלים.

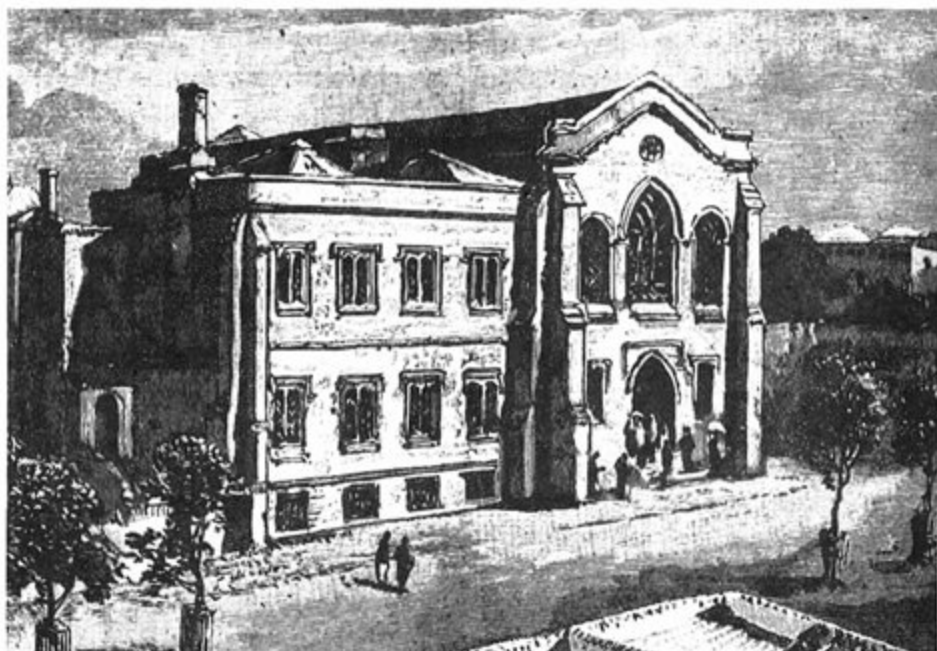
כבעל ניסיון בגיוס כספים עוד מימי מנהיגותו בשקלוב, גילה ר' משה מגיד תושייה בעתות המצוקה הכלכלית הקשה שחוזה הכולל בשנים שלפני הגעתו לירושלים. היה עליו לעסוק בשאלת החזר החובות הגדולים של הכולל שהגיעו לסכום של כ-15,000 אדומים זהב²³² ולהתמודד גם עם המצוקה התקציבית השוטפת, ובעיקר עם ההוצאות הרבות שהוטלו על הכולל בשנות הבצורת והרעב – בשנים תר"ג-תר"ו. כאשר התברר כי כספי התמיכה מארץ המוצא ברוסיה הלכו והתמעטו, תר ר' משה מגיד אחר נתיב אחר, ולשם כך פנה בבקשת סיוע דחופה לקהילות היהודיות בהונגריה.²³³ בעקבות שיגור השד"רים הפרושים להונגריה גברה גם המחלוקת עם החסידים על אזורי ההשפעה ואיסוף הכספים בערי הונגריה ובמחוזותיה, ועל כן החליט ר' משה מגיד להפסיק את המאבק ולהגיע לפשרה חדשה עם כוללות החסידים בארץ על שיטת חלוקת כספי הונגריה. ואמנם ב"פשרת הונגריה" בין הפרושים לחסידים משנת תר"ה (1845) נקבע מפתח גיאוגרפי חדש שעל פיו חילקו את הכספים בין הקהילות החסידיות והפרושיות. בפתיחה למסמך אנו מתוודעים לתפיסות האידאליסטיות שהיו קשורות בהשקפת עולמו של ר' משה מגיד, בדבר הצורך לקיים יחסי אחווה, אמת, צדק ושלוש בין הכוללים, כפי שעוד נראה בהמשך: "השם גבולך שלום... נדברו יראי ה' אל האמת והשלום... שלא לעשות שום תחבולה וערמה... נא אוהבי ציון יחזיקו במעוז האמת והשלום... ואלקי ציון יריק להם ברכה כפולה כי תעשו הטוב והישר לחזק עמודי השלום... והיה מעשי הצדקה שלום".²³⁴

גם עם הספרדים בירושלים הצליח ר' משה מגיד לפתח יחסי קרבה מיוחדים והשיג הקלות בכל הקשור להחזרי החובות של כולל הפרושים ליחיד הספרדים. מדף חשבון שהועתק מן "הפנקס הגדול" של כולל הפרושים אנו למדים כי בשלהי אלול תר"א החזיר ר' משה מגיד 27,370 גרוש לעשרים ושבעה נושים פרטיים מבין הספרדים על חשבון החובות הישנים של הכולל.²³⁵ בד בבד הוא דרש מהספרדים לקיים בקפידה את כל ההסכמים שנחתמו בעבר בין הכוללים, כולל פשרת תקפ"ט (1829), בדבר מתן שליש מכספי הקהילות הספרדיות באירופה לכולל הפרושים. ואכן בארכיון הרב גאגין מצויה תעודה המאשרת כי לכולל הפרושים הועבר סך של 1,433 גרוש ממשלוח הכספים שהגיע לירושלים מהעיר מרסיי.²³⁶ תעודה

אחרת מאשרת כי כוללות החסידים בארץ ישראל קיבלו מ'פקידי קושטא' באמצעות הרב גאגין 3,889 גרוש מכספי קרן ורטהיימר שבוינה לשנים תר"א-תר"ב. יש להניח כי גם הפרושים, שחלקם במענקי קרן זו היה כפול מחלקם של החסידים, קיבלו בתקופה זו בקביעות את הכספים מהרב הראשי הספרדי.²³⁷

על היחסים הטובים שטיפח ר' משה מגיד עם הספרדים מצויות גם מסורות בעל פה במשפחת ריבלין.²³⁸ בידינו מצוי מכתב של הרזונים מווילנה אל הרב חיים אברהם גאגין, המעיד על יחסי הוגנות וכבוד הדדי שפיתח ר' משה מגיד עם הקהילה הספרדית. במכתב מודים ר' חיים נחמן פרנס ור' יוסף ב"ר טוביה זקהיים לרב גאגין על הסיוע של הספרדים לפרושים בעבר: "על כל הטוב והחסד... ומרבה להיטיב לאחינו אנשי מדינתנו... כאשר יחמול איש על בנו".²³⁹ אולם בשל מצבו הכלכלי המעורער של הכולל באותה שנה (תר"ח) הם מבקשים דחייה בתשלומי החובות לבני העדה הספרדית: "מהכנסת שנה הלזו האחרונה אשר הכבידה, לא יכולנו לגרוע ולהפריש על חובות... לחסדי האדון מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] נוחילה, כי ישבית בחכמתו וצדקתו את שאון הבעלי חוב".²⁴⁰

אולם השלווה הפנימית שהשתררה בקרב בני העדות השונות, ובעיקר בתוך הקהילה הפרושית עצמה, לא נמשכה זמן רב. משבר חברתי חמור על רקע דתי התחולל בקרב בני העדה הפרושית, הסעיר את הרוחות בירושלים והעמיד במבחן אמיתי את מנהיגותו של ר' משה מגיד. מדובר במתקפה התעמולתית שפתחה בה המשלחת המיסיונרית בעקבות המשבר המשיחי שפקד את החברה היהודית לאחר

בניין הכנסייה האנגליקנית, 1841-1848.

שנת ת"ר, ורצונם העז של המיסיונרים להעביר יהודים בירושלים על דתם. מגמה זו התגברה עם הגעתו לעיר של הבישוף הפרוטסטנטי הראשון של ירושלים, המומר מיכאל שלמה אלכסנדר, ב־21 בינואר 1842. בפעילותם התעמולתית הנמרצת, שהושקעו בה אמצעים כספיים גדולים, הצליחו המיסיונרים ללכוד ברשתם שלושה מאנשי כולל הפרושים ועוד שלושים ושישה מתעניינים. הפרשה שהחלה עוד בשנת 1838 נמשכה כמה שנים בהפסקות והגיעה לשיאה עם התנצרותם של שניים מתוך שלושת הרבנים בני כולל הפרושים, בשבת, 25 במאי 1843. הפרט המביך ביותר בפרשה כולה היה העובדה כי אחד המתנצרים היה לא אחר מאשר אליעזר לוריא, קרוב משפחתו של ר' משה מגיד עצמו.²⁴¹ המאמצים שעשתה הקהילה הפרושית למנוע את המרת הדת של השלושה היו ממושכים וקורעי לב. לפני ההתנצרות ניסו ר' משה מגיד וחבריו בהנהגה לשכנע את אליעזר לוריא וחברו בנימין גולדברג לנטוש את ביתו של המיסיונר המומר אוולד, שם מצאו מחסה, לגרש את נשותיהם ולעזוב מרצונם את הארץ. המיסיונר ניקולייסון מדווח כי ר' משה מגיד ור' יוסף זונדל מסלנט, שהגיעו לביתו של אוולד, ניהלו עם הבישוף אלכסנדר, שהגיע אף הוא לשם, עימות חריף וויכוח קולני, אולם ללא תוצאות.²⁴² כדי למנוע את התפשטות התופעה החליט ר' משה מגיד להכריז חרם נגד המבקשים להתנצר. החרם הוכרז בכל בתי הכנסת של ירושלים. על המועמדים נאסר לקיים מגע זה עם זה; הם הצטוו להפסיק את הקשר עם המיסיונרים, והוצאו מהם בלחץ פיזי ובמכות שמותיהם של היהודים האחרים שהיו מעורבים בקשרים עם המיסיונרים. כדי למנוע את המשך תופעת ההתנצרות החתימו אותם על שטרות המעידים כי הם חייבים לכולל סכומי כסף גדולים, שאותם יידרשו להחזיר לכולל אם ינסו להתנצר.²⁴³ ר' דוד טעבלי הירשל (ברלינר), ובמידה מסוימת גם ר' ישעיה ברדקי, ממנהיגי הפרושים, ביקשו למנוע את המאבק האלים נגד המבקשים להתנצר וטענו ששום אמצעי לא ימנע זאת, גם לא אילוצם לגרש את נשותיהם ובוודאי שלא הטלת קנסות כספיים.²⁴⁴

אין ספק שפרשת ההתנצרות העצימה את המתיחות, החרדה והחשדנות ההדדית בקרב בני הכולל הפרושי,²⁴⁵ ורק נחישותו ומנהיגותו של ר' משה מגיד ריבלין הביאו להתלכדות מחדש של העדה, החזירו לה את האמונה ביעודה הקונסטרוקטיבי־משיחי, ועם זאת ניתבו את כיוון הפעילות להוקעת המתנצרים ולהפסקת הקשרים החברתיים והכלכליים עם המשלחת המיסיונרית. כמנהיג העדה לא הסתפק ר' משה מגיד בפעילות לשיקומם ולחזוקתם של בני־עדתו כלפי פנים, אלא טיפל ביד קשה בתופעת ההתנצרות גם כלפי חוץ. הוא דחק בר' ישעיה ברדקי, שותפו להנהגה, לנצל את סמכותו כוויקיל ולפעול נגד המתנצרים ואוהדיהם בהליכי שיפוט קונסולריים. ואמנם בתוקף קשריו של ברדקי עם הקונסוליה הרוסית והקונסוליה האוסטרית ביפו ובערי סוריה הצליחה ההנהגה הפרושית למנוע מקרי המרת דת נוספים, ואף כפתה על שני המתנצרים לגרש את נשותיהם לאחר מעשה ולשלוח אותן עם ילדיהן חזרה לליטא. כמו כן השכילה

הנהגת הפרושים לנווט את מהלכיה בין האינטרסים השונים של נציגי בריטניה בארץ ישראל – בין האינטרסים הפוליטיים של הקונסוליה ובין האינטרסים הדתיים של המיסיון והבישוף הפרוטסטנטי של ירושלים. ואכן, מאז ראשית המאבק הסתייג משרד החוץ הבריטי באמצעות הקונסול שלו בירושלים מפעילות החברה המיסיונרית האנגליקנית בנושאי המרות הדת והתייצב לצד היהודים.²⁴⁶ מלבד הפעילות במישור החוקי־רשמי הפעילה ההנהגה הפרושית, כך על פי עדויות המיסיונרים עצמם, משמרות של גברתנים שמנעו בכוח כל מגע בין המיסיונרים ובין בני הקהילה הפרושית.²⁴⁷ לאחר מכן הטילו הפרושים חרם נוסף על בית החולים המיסיונרי שהחל לפעול בירושלים בסוף שנת 1844.²⁴⁸

הנושא השני שבו הוכיח ר' משה ריבלין כושר מנהיגות, נושא שהיה שנוי במחלוקת ציבורית הן בקרב בני הכולל הפרושי והן בקרב העדה הספרדית, קשור בתכניתו של מונטיפיורי להקים בירושלים בית חולים יהודי, כתגובת נגד לפעילות הרפואית של המשלחת המיסיונרית האנגליקנית. בהיותו מנהיג הכולל ולאור קשריו הטובים עם מונטיפיורי, סירב ר' משה ריבלין להיכנע ללחצים שהפעיל עליו לעהרן לצאת בגלוי ובמפורש נגד היוזמה. לעהרן, שחשש שמא ישמש מוסד זה פתח להחדרת רוחות מודרנה ורפורמה ויהווה בשל כך סכנה רוחנית ליהודי ירושלים (ראה להלן עמ' 308–311), לא הצליח לשכנע את מנהיגי הפרושים להתנגד להקמת בית החולים.²⁴⁹ לדעתם, הקמת בית חולים עלולה לגרום לכל היותר לבעיות כלכליות ולקשיי מימון בהחזקת המוסד ובתפעולו, ועל כן נמנעו מלהתערב במחלוקת החריפה שהתפתחה בקרב ההנהגה הספרדית בעיר בין מצדדי תכניתו של מונטיפיורי ובין מתנגדיה. לפי שעה העדיפו הפרושים להסתפק בהרחבת חברת "ביקור חולים" שלהם. עמדה זו נראתה כלפי חוץ כפסיחה על שתי הסעיפים, ועל כן האשים לעהרן את ר' משה מגיד בפחדנות, באמרו: "הרבנים הצדיקים שברוסיה ובפולין אין להם חסרון זה. במסרות [במסירות] נפש ממש מחזיקים בחסידותם, הגם שנמסרו למלכות".²⁵⁰ אבל ר' משה ריבלין לא לקח מוסר; בשנת תר"ד (1844) הוא תגבר את הצוות הרפואי של "ביקור חולים" בצרפו אליו את ה"סלאנטר דוקטער" ר' זאב וולף לווינזון,²⁵¹ שכר שני בתים לצורך אשפוז חולים, ובה בעת כתב למונטיפיורי כי יש צורך דחוף בהקמת בית חולים גדול עבור כל יהודי ירושלים, וכי הוא מקווה שהרעיון יקרום עור וגידים בקרוב.²⁵²

מלבד איגרות הפקוד"מ, יומני המיסיונרים והתעודות הדיפלומטיות המצויות בידינו, דווקא שמונת מסמכי הכולל הפרושי שהיו טמונים עד לאחרונה באוספו הפרטי של בנימין ב"ר אליעזר ריבלין, ושעד כה לא היה ידוע על קיומם במחקר ההיסטורי, דווקא הם פותחים בפנינו פרספקטיבות חדשות להבנת תרומתו הכבירה של ר' משה מגיד בניווט כולל הפרושים במים הסוערים של השנים ת"ר–תר"ו, הבאתו לחוף מבטחים, ובעיקר המשכת פעולות ההתרחבות של הכולל ובניין ירושלים.

מן המסמכים מתברר שעם הגעתו לירושלים ערך ר' משה מגיד רפורמה יסודית בשיטת החלוקה הפנימית של כספי הכולל. הוא ביטל את השיטות הישנות לחלוקת הכספים, שעל פיהן ניתנו קדימויות שונות על פי קני מידה בלתי שוויוניים בעליל. חלוקת הכספים באותה תקופה נעשתה לעתים מתוך שני מקורות כספיים שונים – מ"כספי וילנה" שחולקו בידי הנהגת הכולל הרשמית עם העדפה לאנשי 'החורבה', ומ"כספי אמשטרדם" שחולקו על ידי ר' ישראל משקלוב וחתנו ר' ישעיה ברדקי, בעיקר לטובת אנשי 'החצר'.²⁵³ ר' משה מגיד קבע כי מכאן ואילך תהיה חלוקה כספית שוויונית יותר בין כל בני-הכולל, והיא תבוסס בעיקר על קנה מידה אחד – מספר הנפשות. כדי למנוע פרצות ועיוותים כינס ר' משה מגיד את כל המקורות הכספיים לקופה אחת, שמתוכה חולקו הכספים שווה בשווה. בשלוש איגרות מתוך השמונה מתייחס ר' משה מגיד לשינוי זה. באיגרתו לקהילת סמניץ הוא כותב: "וב"ה פעם בפעם נחלק יפה כסף הקדשים לכל אנשי כוללנו ק"ק פרושים הי"ו, נפש כנפוש כנהוג".²⁵⁴ נראה שר' משה מגיד גם "הלאים" לטובת קופת הכולל את כל הכספים הרבים שהגיעו לצורכי לימוד תורה ואמירת קדיש לעילוי נשמות נפטרים בשנה הראשונה להסתלקותם ובימי הזיכרון שלהם. לעהרן, שהשיג את רוב הכספים הללו מיהודי הולנד ואשכנז והעניק אותם כהטבות בעיקר לאנשי סיעת 'החצר', התנגד לצעד חריג זה ולהגדרתם בידי ממוני הכולל כ"דמי קדימה" הפוגעים בערך השוויוני של "נפש כנפוש".²⁵⁵ באחת ההודמנויות הוא כותב לרבה של פרשבורג כי ר' ישעיה ברדקי נפגע קשות מהפסקת משלוח כספי ה"קדימות": "ומעות הכולל יחולק נפש בנפש בעיקו"ת [בעיר קודשנו ותפארתנו] ת"ו ואין לו שום קדימה או תוספת מזה, ואין לו כ"א [כי אם] מעות ווילנא".²⁵⁶ לכן הוא מבקש כי להבא ירשום במפורש כי מכספי פרשבורג ניתנה הקצבה אישית לר' ישעיה ברדקי, ועל כן "יצוה עלינו לשלוח לו על סמך השילוח שיבא אחרי כן, כך וכך".²⁵⁷

עקרון השוויון בחלוקת הכנסות הכולל שיועדו לחלוקה אישית נזכר גם באיגרת ששיגר ר' וילנה לר' שלמה איגר אב"ד פוזנה בשנת תר"ב. במכתב הם חוזרים על הכלל הנקוט בידם לחלק לכל בני-הכולל חלוקה שווה, ללא הבדל מוצא גיאוגרפי: "על משמרת הראשונים אנחנו עומדים... לכוללם יחד במספר הנפשות של הכולל, לחלק למו כאחד מאנשי מדינתנו".²⁵⁸ ההנמקה הניתנת למדיניות זו היא שמירה על רוח של אחדות ואחוה בין בני-הכולל, שהיא המדיניות המוצהרת והמודגשת מאז כניסת ר' משה מגיד לתפקידו: "חלילה לנו להכיר פני איש לעשות הבדל... לבל יהי [ה] פירוד בין הדבקים, לחבר האגודה יחד להיות נמנים כאיש אחד, שיבא הכל למקום אחד ומשם יחולק כדת של תורה... הלא ח"ו אין אנשי פולין ופאנזע כנוכרים בכוללנו".²⁵⁹ אמנם ישנה העדפה, קטנה יחסית, הניתנת לתלמידי חכמים ולבעלי תפקידים בכולל, "הראויים להוספה", אך הללו נבחרים על פי קריטריונים אוניברסליים ואין מפלים בהם לרעה את ה"מתנגדים" יוצאי פולין והונגריה.

בעיני ר' משה מגיד הייתה מדיניות זו של השכנת אחדות ואחוזה, לא רק בקרב בני הכולל הפרושי אלא בקרב בני כל הכוללים, חלק מתפיסתו המשיחית: הואיל ובית שני חרב בשל שנאת חנם יש לתקן את המציאות באמצעות הימנעות מתחרויות וממחלוקות מיותרות, וליצור מצב שוויוני ככל האפשר. באחת מדרשותיו אמר כי כל זמן שלא התבערו מקרב ישראל קנאה ושנאה, תחרות ומעשי כחש, כל זמן שאין ארון הדדי בין איש לרעהו, כל זמן שלא מתקיימת מצוות "לא תעמוד על דם רעך" ואין מוכיחים זה את זה מתוך אהבה – כל עוד מוסיפים להחזיק בעבירה שבגינה חרבה ירושלים, הרי שאין שום תקווה לביאת המשיח,²⁶⁰ כדברי חז"ל: "אין בן דוד בא עד שיהיו כל השערים שקולים".²⁶¹

נוסף על כך, באחת מדרשותיו הוא מזכיר גם את המקור האלוהי של ערכי הצדק והשוויון המצויים בפסוקי התורה בספר דברים, שבהם נקשר גם ייעודו המשיחי של הגר"א: "לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן גדולה וקטנה. לא יהיה לך בביתך איפה ואיפה גדולה וקטנה. אבן שלמה וצדק יהיה לך, איפה שלמה וצדק יהיה לך, למען יאריכו ימיך על האדמה אשר ה' אלהיך נתן לך. כי תועבת ה' אלהיך כל עשה אלה, כל עשה עול" (דברים כה:יג-טז). והוא ממשיך ומפתח את הרעיון: "וכנודע ראה רבינו [הגר"א] בפסוק זה 'אבן שלמה' רמז לשמו 'אליהו בן שלמה' וייעודו לקיבוץ גלויות וישוב ארץ"ק, כי אחרי פסוק זה מדובר על מחיית עמלק ומיד אחריו 'והיה כי תבוא אל הארץ'.²⁶² והוא ממשיך ומבאר: "גם בפסוק 'חַזְקוּ צִיּוֹן קִרְיַת מוֹעֲדֵנו'²⁶³ ראה רבינו הגר"א רמז לשמו. ואימתי כשירושלים תהיה נוה שאנן... עוד רמז 'נוה שאנן' בגימטריא קו המשוה: היינו השואה לכל... וכן יש בחז"ל בענין בנין הישוב בגמרא (בבלי, בבא בתרא, דף ע"ה) בענין טפף גינאות, ופירוש התוס' שם בלשון זו: גינות שוות הבנויות בנין שוה שאין תוספות ומגרעות בזה ובוזה, היינו שוויון גמור בבנין הישוב בלי שום הפליה".²⁶⁴

ר' משה מגיד מציין כי הגימטריה של "קו המשוה" (462) תואמת את שמו "משה בן הלל", והוא רואה בזה אות לייעודו: "חובה מיוחדת מוטלת עלי שליחות שמים עילאית, לעשות בכל כוחי בתפקיד הנשגב הזה בעזרת ה'... החובה עלי להשתמש בכל הכוח המסור בידי מאת נשיאי ארץ"ק שבגולה לעשות ולפעול לפי כל השיטה האמורה לעיל... מציון תצא גם תורת שיטה זו לכל בית ישראל, כי זאת כלולה במטרתם ומשאת נפשם של אבותינו תלמידי הגר"א מיסדי הישוב לקירוב הגאולה". סימוכין לדרשתו זו בדבר ערך השוויון, שאותה נשא בחודש אדר תר"ד (1844), הוא מוצא בדברי חז"ל שאמרו במסכת שקלים "באחד באדר משמיעין על השקלים": "שקל הוא מלשון משקל, היינו משקל אחד לכל, עפ"י הכתוב 'ושמתי משפט לקו וצדקה למשקולת'. ובדין 'מחצית השקל' נתנה לנו התורה הוראה מפורשת לשוויון – 'העשיר לא ירבה והדל לא ימעט'. וכשם שבתרומה למשכן צריך להיות שוויון בין עשיר לעני, כך צריך להיות בכל דרכי החיים בישראל לקירוב הגאולה, עפ"י חז"ל 'אין בן דוד בא עד שיהיו כל השערים שקולים'. אם וכאשר נקיים את

השוויון "נוכל לדרוש בצדק מאת אבינו שבשמים ה' הבוחר בירושלים, שישלח לנו משיחו משיח צדקנו במהרה בימינו".²⁶⁵

הצצה זו לעולמו הרוחני-מיסטי העשיר של ר' משה מגיד מוכיחה כי מלבד הגיבוש החברתי שגיבש ר' משה מגיד ריבלין את בני-עדתו, הוא חיזק בדרשותיו את טעם הקיום ואת המניע האידיאולוגי למסירות הנפש היומיומית שהם חווים בעצם ישיבתם בארץ ישראל. המסר האידיאולוגי-משיחי שעמד ביסוד התפיסה שלו קבע כי התכלית של גאולת עם ישראל איננה רק קיבוץ גלויות ובניין ירושלים; אלה הם האמצעים והביטויים המעשיים של אופן התרחשות הגאולה, בעוד תכלית הגאולה היא לקדש את שמו של ה' יתברך, הבוחר בציון ובישראל עמו, לעיני כל הגוים.²⁶⁶ הרעיון שתכלית גאולת ישראל, בהיותו העם הנבחר, היא לקדש את שם ה' בעולם – רעיון המצוי בכתביו של ר' משה מגיד – זהה למסכת הרעיונות המשיחיים המובעים בגיליונות כתבי היד של החיבור המאוחר המיוחס לבני משפחת ריבלין והידוע כספר קול התור.²⁶⁷ ואמנם במכתב בענייני כספים לקהילת סמניץ כותב ר' משה מגיד שעל היהודים להבין כי בניינה החומרי של ירושלים והצלחתם של שבי ציון להקים בה בתי כנסיות ובתי מדרשות מוכיחה את השגחת ה' על עמו בחירו. אפילו אומות העולם, הוא אומר, מתפעלות ממצבו החדש של עם ישראל בירושלים, רואות בכך את יד ההשגחה האלוהית, ובכך מתקדש ומתעלה שמו של הקדוש ברוך הוא בפני כל באי עולם: "לו חכמו ישכילו כל אחב"י [אחינו בני ישראל], אשרי העם שככה לו, אשר גם בזמן חורבן בית קדשנו הגדיל ה' לעשות עמנו. וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עלינו, כאשר בעיר אליקנו נמצאים מבני העמים מכל אומה ולשון, ועיניהם רואות ביושבי נטעים אחינו בני ישראל המון שעשועים, כי הרחיב ה' לנו [ארץ]... לכבוד ולתפארה, בתי כנסיות ובתי מדרשות, אשר בימי קדם לא זכינו לזה. רק חדשים מקרוב הקים ה' לנו, וכבוד התורה הולך ואור על עדת קדשו, עדות לכל באי עולם כי ה' מגיננו, הן הן גבורותיו וכו'".²⁶⁸

לרעיון כי לבניין החומרי של ירושלים ישנה משמעות מטפזית של "קידוש השם" ו"עדות לכל באי עולם" על גבורותיו של הקדוש ברוך הוא והוכחה למימוש הבטחותיו להמשך תהליך הגאולה, מתווסף גם שימוש במטבע לשוני ייחודי להגדרת כולל הפרושים בתקופת מנהיגותו של ר' משה מגיד: "עדת ישורון". במכתבים החדשים שנחשפו עושה ר' משה מגיד שימוש בתואר זה, לראשונה בתולדות כולל הפרושים בארץ ישראל, הן בתוך המסמכים עצמם והן בסיומת המופיעה לפני חתימת הממונים: "אנחנו ממוני ומנהלי עדת ישורון ק"ק פרושים הי"ו".²⁶⁹ השם "ישורון", שבדרך כלל משמש מטבע לשון נרדף ל"שבטי ישראל", הוא מונח הטעון משמעות משיחית בשל שורש השם יש"ר, המורה על ערך השוויון והישרות, בניגוד לשם "יעקב" שמשמעו עקבה ועקמומיות. על פי ספר הזוהר השם "ישורון" המתייחס ליעודו הלאומי של עם ישראל מבטא דרגה גבוהה יותר מזה

המבוטא בשמות "יעקב" ו"ישראל".²⁷⁰ נראה כי מדובר בשינוי שמו של עם ישראל בתקופה עתידית של שיבת ציון, אשר בעקבותיו תתממש גם המשימה האוניברסלית – לקדש שם שמים לעיני כל העמים. הסכום החשבוני של השם "ישראל" (566) הוא שווה ערך ל"משיח בן יוסף" (566) מחד גיסא, ומאידך גיסא הוא זהה למושג "משיח דאתחלתא" המיוחס לגאון מווילנה, על פי הפסוק "אל תירא עבדי יעקב וישראל בחרתי בו", שכן הסכום החשבוני של "וישראל בחרתי בו" (1200) עולה גם לשמם של הגר"א ואבותיו "אליהו בן שלמה זלמן בן ישכר דוב".²⁷¹

קריאת השם "עדת ישורון" לבני הקהילה הפרושית בידי ר' משה מגיד – שמבחינה כרונולוגית אנו מוצאים אותה רק לאחר המרת הדת של אליעזר לוריא ובנימין גולדברג (מאי 1843) – קשורה אולי גם למנהג הקבלי של שינוי שם הננקט במקרה של סכנת חיים. ייתכן שהוספת השם החדש על השם הישן "ק"ק פרושים" נעשה על רקע של סכנה רוחנית שאיימה לפגוע בעדה ומתוך מגמה לעצב מחדש את המסגרת החברתית-רוחנית של הכולל. לצורך זה נבחר דווקא השם "ישראל" (566), הנושא כאמור משמעות של נאמנות לייעודים המשיחיים האותנטיים הכרוכים בשליחות הגר"א כ"משיח בן יוסף" (566) ולפסוקים הטעונים משמעות משיחית, כגון "והביאנו לציון עירך" (566) וכן לסכום החשבוני של ראשי התיבות של הפסוק "ע'ורי צ'פון ר'בואי ת'ימן" (עצו"ת = 566).²⁷²

העיקרון של "מידות שוות" וחברה שוויונית, המוזכרים בגיליונות קול התור כאחד העקרונות המרכזיים בתהליך הגאולה, אזכור דברי הנבואה: "כל גיא ינשא וכל הר וגבעה ישפלו" (ישעיה מ:ד) העוסקים אף הם ברעיון השוויון בזמן הגאולה, וכן רעיונות דומים המצויים בגיליונות קול התור – כל אלו משקפים במידה רבה את תגובתו של ר' משה מגיד על משברי שנות הארבעים. רעיונות אלו על חשיבות השוויון החברתי-כלכלי בין חברי הכולל והניסיונות לממש אותם הלכה למעשה נולדו אך ורק לאחר משבר שנת ת"ר ואסונות הטבע הקשים, כמו רעש האדמה ומגפות הדבר והכולרה. חוסר השוויון החברתי-כלכלי והמחלוקות הקשות בין שני פלגי הכולל נקבעו כסיבות למצב שנוצר, ורעיונות השוויון שהעלה ר' משה מגיד תאמו לחלוטין את צורכי השעה. הם היוו מהלך של תיקון וחזרה בתשובה של כלל הציבור.²⁷³

לפעילות זו אפשר להוסיף את הקמת חברת 'גמילות חסדים' של הכולל בכ"ז בניסן תר"ו (1846), שייעדה את כספי הגמ"ח לא רק לבני כולל הפרושים אלא לכל יהודי הזקוק להלוואה, אף מי "אשר לא מכוללנו הוא".²⁷⁴ בתקנה מפתיעה זו יש כדי להעיד על כוונה להנהיג קהילה ירושלמית הראויה לגאולה ולקבלת פני המשיח. זניחת רעיון הפרטיקולריות של הכולל ואימוץ רעיון האוניברסליות של כלל יהודי ירושלים, המצפים כמותם לגאולה ולישועה, היא בהתאם לדברי המאמר: "אין ירושלים נפדה [נפדית] אלא בצדקה שנאמר 'ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה'".²⁷⁵ עוד קודם להקמת קופת גמילות החסדים מצאנו את ר' משה ריבלין

מודיע לראשון לציון הרב גאגין כי כולל הפרושים מוכן לתת צדקה ונדבה לחסיד קשיש "מאנשי שלומם של כולל חב"ד שבחברון ת"ו", הלומד בבית מדרשם של הפרושים, והחסידים בירושלים מסרבים לתת לו חלוקה. ר' משה ריבלין מאיץ ברב גאגין לפנות למנהיגי החסידים בירושלים, ר' אהרן משה מגזע צבי והמדפיס ישראל ב"ק, באמרו: "עכ"פ [על כל פנים] כל ידח מהם נידח איש זקן ותש כח ועני הגון והולך בתום, ותמידים כסדרן יושב בבהמ"ד סור מרע ועשה טוב".²⁷⁶

ר' אריה נאמן, שזכה לשמש את הכולל במשך שנים רבות וראה מנהיגים באים והולכים, כותב מתוך פרספקטיבה היסטורית על תקופת הנהגתו של ר' משה מגיד: "בעינינו ראינו הנהגת משה רעיא מהימנא [הרועה הנאמן]. ומשמת משה לא עלתה ארוכה לנו, ולא ראינו אור בהנהגה... ועיר אלקים מושפלת ומחוללת בעולם".²⁷⁷ גם א"ל פרומקין, בעל הזיכרון ההיסטורי הירושלמי, מציין את ר' משה מגיד בהערכה ובערגה רבה: "הרב הגדול ר' משה ב"ר הלל ריבלין... היה ממונה על צאן עניי עמו ק"ק פרושים אשכנזים בעיה"ק ירושלם, ועסק הרבה בצרכי צבור, והיה לו לב טוב להראות פנים צהובות ומסבירות לכל עניי עמו, והיה חכם נפלא לדבר עמם דברי פיוסים, ולהחיות את נפשם ככל מה דאפשר".²⁷⁸

ר' משה מגיד ריבלין הנהיג את הכולל הפרושי במשך כחמש שנים (תר"א-תר"ו), שנים שהפרידו בין סכנת ההידרדרות וההתרסקות בעקבות משברי הגאולה ובין שיקומו וייצובו של כולל הפרושים והמשך פעילותו לבניינה של העיר. הוא החזיר לכולל את תחושת האחדות שהייתה בו בשנותיו הראשונות ואת הביטחון בצדקת דרכו לקירוב הגאולה בדרך הטבע. למרות התקופה הקצרה יחסית שבה פעל בירושלים, הותיר ר' משה מגיד את רישומו העמוק על תולדותיה של העיר ועל המשך התפתחותה הדינמית במאה התשע-עשרה. זאת הוא עשה באמצעות התייחסות מטפזית-משיחית לבניינה החומרי של ירושלים, שהשפיעה מאוחר יותר גם על נכדו, ר' יוסף (יושעה) ריבלין בפעילותו הנועזת כחלוץ ובונה השכונות היהודיות מחוץ לחומות ירושלים.²⁷⁹

פרק ז

אידיאולוגיה ומציאות בשאלת העלייה לארץ ישראל והירידה ממנה

בפרקים האחרונים הקדשנו תשומת לב רבה, על בסיס החומר הארכיוני המצוי בידנו, להכרת עולמן הרוחני של האליטות הפוליטיות והדתיות אשר קשרו את גורלן בתהליך השיבה לציון. מדובר הן במנהיגות שעסקה בהקמת ארגוני הסיוע בגולה ובהפעלתם והן במנהיגות המקומית של יהודי ארץ ישראל על עדותיהם וארגוניהם. ביקשנו לבחון באמצעות המקורות ההיסטוריים את הדרכים המעשיות שהפעילו ארגוני הסיוע ואת דרכי ההתמודדות של יהודי ארץ ישראל בחיי היומיום בתחומים הערכיים, הכלכליים והחברתיים. ואולם אי־אפשר לסכם חלק זה של המחקר בלי לנסות ולהבין לעומק את התהליכים שהתרחשו בתחום האוטונומי־איש, לא רק במרחב שבין האדם למנהיגיו, אלא גם בקשר שבינו ובין קונו ומצוות דתו, וכן בינו לבין עצמו ומשפחתו. במהלך המחקר התברר שעבור העולים בראשית המאה התשע־עשרה לא הייתה ארץ ישראל מקום ערטילאי – "ארץ ישראל של מעלה" – אלא מקום ריאלי ומציאות חיים שהיו בה כוחות של משיכה ודחייה. התברר שלצד המניעים האידיאולוגיים שאפיינו את העליות לארץ ישראל בתקופה זו פעלו על העולים גורמים היסטוריים ריאליים; גורמים חברתיים, כלכליים ואישיים האיצו את קבלת ההחלטה לעלות לארץ ישראל, ולעתים, לאחר עימות קר ומפוכח בין האידיאולוגיה ובין המציאות הקשה לאחר מעשה העלייה, הביאו גורמים אלו להחלטתם לרדת מן הארץ ולשוב אל ארצות הגולה.

בחינה של התהליכים האלה על בסיס מכתבים אישיים, זיכרונות ועדויות אופי, למרות נדירותם הרבה, מאפשרת לקבוע כי היחס לארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה כבר היה מבוסס על שיקולים ריאליים של רווח והפסד אישיים, ולא רק על מניעים אידיאולוגיים כוללים ותודעה של שליחות. מצב זה היה שלב הכרחי בהפיכתה של הארץ למחוז חפץ להמוני יהודים מבני כל השכבות והמעמדות, ולא רק לאלה שהעמידו את האידיאולוגיה מעל לכל.

אחד המקורות החשובים ביותר לניתוח תופעה זו מבחינה דמוגרפית הוא מפקדי האוכלוסין שערך משה מונטיפיורי בארץ ישראל במחצית המאה בערך. בשנת תקצ"ט (1839) הגיע מונטיפיורי לביקורו השני בארץ ישראל. אחת מתוצאות הלוואי של הביקור היא מפקד יהודי ארץ ישראל שנערך ביזמתו בארבע ערי הקודש – ירושלים, צפת, חברון וטבריה – וכן בג'רמק, בפרעם, בשכם, ביפו, בחיפה, בעכו ובצידון. זה היה המפקד הכולל הראשון של יהודי ארץ ישראל בזמן החדש. המפקד נערך על פי שאלון שהודפס באנגליה, ובו פרטים אישיים של הנפקד: שמו, גילו, מוצאו, שנת עלייתו, עיסוקו, מצבו הכלכלי ומצבו המשפחתי. מאחר שאת חלק הארי של השאלונים מילאו מזכירי הכוללים על פי רשימות "החלוקה" שהיו בידם, נפלו אידיויקים בפרטים של כמה מן המתפקדים, כגון גיל האנשים, מקום הולדתם ושנת עלייתם ארצה. עם זאת, למרות הליקויים והנתונים הבלתי שלמים, לפנינו מסמך היסטורי בעל חשיבות רבה, הנותן מושג כללי על מספר היהודים בארץ ישראל ועל מקומות מגוריהם, מוצאם העדתי, גילם ומצבם המשפחתי כפי שהיה בשעת עריכת המפקד. החוקר יוסף מייזל שבדק לראשונה את המפקד מבחינה סטטיסטית¹ קבע כמה נתונים בסיסיים בדלהלן:

- הסך הכולל של המתפקדים בכל הארץ היה 6,547.
- 2,044 מתוכם היו ילידי הארץ, ו-4,485 היו ילידי חוץ לארץ (18 אינם מסומנים).²
- 4,883 מכלל המתפקדים היו ספרדים (73.82 אחוזים), ו-1,714 היו אשכנזים (26.18 אחוזים).³
- מתוך 2,065 ילידי חוץ לארץ שהיו לגביהם נתונים של שנת עלייה, 908 מתפקדים עלו לארץ בשנים 1830-1839.⁴
- למרות הבעיות הקשורות במהימנות המוחלטת של נתוני המפקד, אפשר לקבוע בוודאות כי רוב העולים הגיעו ארצה בשנים 1830-1839:⁵
- מתוך 384 המתפקדים הפרושים בירושלים עלו 238 (61.97 אחוזים) בשנים 1830-1839.
- מתוך 543 המתפקדים החסידיים בצפת עלו 351 (64.64 אחוזים) בשנים 1830-1839.
- מתוך 487 המתפקדים הספרדים בצפת עלו 331 (67.96 אחוזים) בשנים 1830-1839.
- מן הנתונים עולות גם העובדות האלה:
- מתוך 205 המשפחות הספרדיות בצפת עלו 93 משפחות (45.36 אחוזים) מאלג'יריה.
- מתוך 279 המתפקדים הספרדים בטבריה היו 139 (49.82 אחוזים) ילידי אלג'יריה.

מתברר, אם כן, שבין השנים תק"ץ-תקצ"ט (1830-1839) התקיימה תנועת עלייה המונית לארץ ישראל מאזורי שליטתה של רוסיה בליטא וברייסין, ובאותן שנים ממש התקיימה גם תנועת עלייה של מאות משפחות יהודיות ממחוזות אלג'יר ואורן שבמדינת אלג'יריה. התרחשותן בו זמנית של שתי תנועות עלייה, שהיו רחוקות זו מזו הן מבחינה גיאוגרפית והן מבחינה מדינית, חברתית ותרבותית, מחייבת מחקר משווה ביניהן, בדיקת הרקע האידיאולוגי של כל אחת מהן ובדיקת המניעים הריאליים-פוליטיים של כל קבוצה בהקשר ההיסטורי שלה.

גזירת הגיוס לצבא הרוסי משנת תקפ"ז (1827) והשפעתה ההיסטורית

עד למחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה היו ברוסיה הצארית יהודים מעטים. כניסת יהודים לתחומיה של רוסיה הייתה אסורה מטעמים דתיים בעיקר. אחרי החלוקה השנייה של פולין בשנת 1793 וחלוקתה השלישית בשנת 1795, הסתפחו בבת אחת יהודים רבים לתחומי רוסיה הצארית. מספרם הגיע למיליון נפש בערך, ובכך היו לקיבוץ היהודי הגדול ביותר באירופה. שלא כבמדינות מערב אירופה, היה ייחודם האתני של היהודים לזרא בעיני השלטונות הרוסיים, ואלה ביקשו לבוללם בחברה הכללית ולהפוך אותם ל"אזרחים מועילים" בחברה ובמדינה. המדיניות הרוסית השלילית כלפי היהודים הלכה והתגבשה במשך השנים בצורה של הפעלת גזירות מיוחדות, חוקי הפליה ודיכוי ושימוש באמצעי כפייה.⁶

בשלושים השנים הראשונות לסיפוח הותירה הממשלה הרוסית את תושביה היהודים החדשים בסטטוס הקודם שלהם בכל הקשור לחובת הגיוס לצבא, שכן במשך מאות שנות חייהם בפולין לא נהג שם חוק גיוס חובה. תחת זאת חלה עליהם חובת תשלום מס מיוחד בגין כל יהודי הראוי לגיוס.⁷ נעשו אמנם כמה ניסיונות להחיל על היהודים את חובת הגיוס, אולם הם לא יצאו אל הפועל.⁸ בדצמבר 1825 עלה לשלטון הצאר ניקולאי הראשון, איש צבא ששנאתו ליהודים הגיעה לכדי תיעוב ממש.⁹ מתוך תפיסה כי יש לשנות את מצב היהודים מן השורש ולהשוותם לחברה הסובבת אותם החליט הצאר לשים קץ לדחיות בגיוסם, וביום 26 באוגוסט 1827 פרסם את גזירת גיוס החובה לצבא הרוסי, או כפי שהיא מכונה "גזירת הקנטוניסטים". הוא סבר שהשירות בצבא יכול להיות כור היתוך מצוין, שיסלק מן היהודים כל סממן המבדיל אותם מסביבתם.¹⁰

למראית עין לא היה בגזירה זו משום הפליית היהודים לרעה, אלא השוואת חובותיהם עם בני העמים האחרים בלבד. אולם כוונת השלטונות הייתה, למעשה, להביא את היהודים לטמיעה דתית ותרבותית בסביבתם.¹¹ המגמה הנסתרית של השלטונות – לבולל את היהודים במסגרת חיים צבאית זרה ונוקשה – בולטת

לנוכח הפלייתם לרעה של היהודים בעניין מכסת המתגייסים שהוטלה עליהם, שהייתה גדולה בהרבה מזו שהוטלה על האחרים,¹² ובעיקר בעניין גיל הגיוס, שהיה נמוך יותר בהשוואה לשאר המתגייסים. בה בשעה שלציבור הכללי נקבעה חובת הגיוס לגילאי עשרים עד שלושים וחמש, נדרשו היהודים להעמיד לרשות הצבא נערים בני שתים-עשרה. מגיל זה ועד לתחילת שירותם הצבאי הוכשרו הנערים הצעירים במסגרות קדם-צבאיות של "חינוך מחדש", תוך שהם מנותקים ממשפחותיהם וממורשתם התרבותית.¹³ לאחר שהושבעו בכפייה בפני ראשי הקהילה לשמור אמונים לשלטונות הצבא, היו הנערים מועברים לאזורים רחוקים מ"תחום המושב". נאסר עליהם לקיים מגע כלשהו עם יהודים אחרים, והם נאלצו להשתכן בבתי נוצרים בלבד.¹⁴ אף על פי שהתקנות הצבאיות הרשמיות התירו לחיילים היהודים ליהנות מחופש דת, הרי שבפועל נאסר עליהם לשמור סממנים דתיים או תרבותיים, ונמנע מהם אוכל כשר. תנאים מועדפים וביטול עונשים הובטחו לאלו שייאותו להיטבל לנצרות, ולצד השידולים עבר החייל היהודי גם השפלות ועינויים שנועדו להביאו להמרת דת. תנאי הקיום הקשים והיחס העוין כלפי המגויסים היהודים במהלך שירות צבאי שנמשך עשרים וחמש שנים יצרו לחץ עצום על ה"קנטוניסטים" הצעירים, ורק מיעוט קטן מתוכם הצליחו לשרוד כיהודים את תקופת השירות הארוכה.¹⁵

הכוונה הזדונית של גזירת הגיוס באה לידי ביטוי בעיקר בעובדה שהאחריות למילוי מכסת המגויסים היהודים לא הייתה עניין שבין השלטונות ובין פרט זה או אחר בקהילה, אלא הוטלה על הנהגת הקהילה היהודית, שנתפסה כמייצגת את כלל הציבור. הנהגת הקהילה הייתה נתונה בדילמה מוסרית קשה ביותר. מצד אחד היה עליה למלא את מכסת הגיוס כלפי השלטונות, ומצד אחר התייסרה ייסורים מוסריים קשים, שהרי הגיוס לצבא הרוסי כמוהו כחריצת דין כליה על הקיום היהודי של הנער המגויס, ואחריות ההכרעה כמוה כאחריות על-אנושית החורצת דיני נפשות. הנהגת הקהילה ניסתה להקהות את העוקץ בקבעה סדרי עדיפות של מועמדים לגיוס על פי קנה מידה שלילי, היינו את מי אין לגייס. פקידים מיוחדים מטעמה ניהלו רשימות של המועמדים לגיוס, תוך שהם מסתמכים על החוק הפוטר מלכתחילה רבנים ותלמידי חכמים, סוחרים הרשומים באחת הגילדות, וכן בעלי מלאכה וחקלאים. מלבדם נמנעה הקהילה מלמסור לגיוס אנשים נשואים,¹⁶ ולעומת זאת הורשו, גם על פי החוק, לגייס עבריינים או חייבי מס.¹⁷ הנפגעים העיקריים מתקנון זה היו ממילא בני-העניים,¹⁸ והקיפוח הבוטה הזה גרם לתסיסה חברתית קשה ביותר בקרב הקהילות היהודיות ולאיבה בין ההמונים ובין ההנהגה.

על מנת להתרחק מביצוע ממש של הגזירה השתמשה הנהגת הקהילה בשירותיהם של גורמים פליליים – "החוטפים". מדי שנה, עם התקרב מועד הגיוס, היו הללו יוצאים לחטוף ילדים מקרב דלת העם כדי "לספק את הסחורה".¹⁹ בני-בלישם אלו היו אמורים למלא את המכסה, גם אם היו רכים בשנים. מצויה בדינו דרשה המבטאת את עומק הייאוש והמועקה שחשו היהודים בעקבות חטיפות

הילדים: "ובפרט הרעה הגדולה אשר נעשה בימינו זה שנתיים ימים שלוקחים מעמנו אנשים לבעלי מלחמה... שנהיה הצער וצרה הנ"ל אשר לא נשמע עדיין במדינתנו צרה אל צרה נגשת צרורות ותכופות זה אח"ז [אחרי זה]... ויתקיים בנו 'עוללים הלכו שבי לפני צר'²⁰ הם תינוקות של בית רבן... כי לא נשמע רעה וצרה כזאת בכל מדינה... יותר טוב היה להם אם ימותו קטני'ם] ולא יפלו ביד צר להתערב בגויים ולהטמע ביניהם. ונתקיים בנו התוכחה 'בניך ובנותיך נתונים לעם אחר',²¹ עם אחר ממש. אתמול היה יהודי עם הזקן ופאת הראש, עכשיו נעשה עם אחר ממש, לא ניכר בחוצות אם הוא יהודי... ממש ככל הגוים בית יהודה".²²

את רישומה המועז של התופעה סיכם הסופר ר' יעקב ליפשיץ:

תקצר כח כל עט, ותלא יד כל סופר, לתאר ולצייר התמונות המבהילות, זעקות השבר וההיללות של האמהות, האבות ומשפחת נפש האומלל, הנתפס בידי החוטפים... החוטפים פרצו הביתה בלוויית אנשי צבא מזוינים, ובזרוע חטפו את הילד מאת הוריו, ונשארו בזרועותיהם אל המשמר... ההורים רצו אחר החוטפים בקול מר צורח. האמות והנשים מתופפות על לבותיהן ותולשות שערות ראשן... גם הלבבות החזקים כצורי חלמיש נמסו ונהפכו למעיני מים, לשמע היללות והקינות של האמות: בני! בני! הלואי מבטן שכלתיך בטרם נולדת; אוי אבוי לי, אם תימסר עתה להיות עבד לעבדים, לדוש בשרך על בלי התגאל באכילת טרפות; אבחר לנפשי אם לקברות יובילוך עתה, או במחולות אלוה אותך ואשוש, כי תקבר בקברות ישראל, אוי לי! אללי לי! אם יגוללו עצמותיך בקבר בני נכר אכזרים, מרוב ענוים ומכות רצח בני בליעל. אנשים... מדוע תחרישו על הרצח שרצחו את בני האומלל!... מנגינות כאלה נשמעו ברחובות העיר... אבל [אחרי זמן מה] נאלמו דומיה... כי היתכן להם לבטל את הגזירה.²³

הכותב מוסיף ומספר על תגובתם של החטופים: "רבים מהנתפסים מתחלה לא לקחו אוכל אל פיהם מרב יגון. ומהם גם אח"כ, לתחבולה לבחור יותר במוות, ורק להנצל ממר המוות, שהיא עבודת הצבא הניקאליעווית, שנחשבה למוות כפול, מוות של יסורים אכזריים, ומוות רוחני של שמד והמרת הדת. אבל הטבע עושה את שלו, כאשר הציקם הרעב, והריחו ריח מהמאכלים שהובאו לפניהם, לאט לאט נעתרו לאכול".²⁴

מגויסים רבים, שסירבו לפדות את גופם מעינויים במחיר המרת דתם, נפחו את נשמתם ומתו על קידוש השם.²⁵ רבים אחרים המירו את דתם, אם מפני שנותקו מסביבתם היהודית בעודם רכים בשנים, בטרם נתגבש כל צורכו היסוד היהודי שבהם, ואם בגלל העינויים ואמצעי הכפייה שהופעלו נגדם.²⁶ אלה מהם שהצליחו להחזיק ביהדותם עשו מעשיהם בסתר, מפחד התנכלות השלטונות אליהם, אבל גם באישיותם חל שינוי יסודי. עשרים וחמש שנים של מצור נפשי על יהדותם, של שעבוד רוחני, ניתקו אותם מעולמם היהודי הישן, ואף אם הצליחו לשרוד – בעיני הקהילה הם נחשבו אבודים. ליפשיץ, המביא בספרו דוגמה קונקרטית לכך, מסיים

במפח נפש: "קרו מקרים אשר החיל הקאנטוניסטי בצאתו לחפשי מעבודת הצבא ובשובו לביתו, כמעט שלא הכירו אותו, ולא חפצו לקבלו בסבר פנים יפות. הטראגדיה הזאת היא עוד יותר איומה ויותר נוראה מהטראגדיה הראשונה".²⁷ גזירת הגיוס הביאה אפוא לאנרכיה ולדמורליזציה בקרב הנהגת הקהילה היהודית. רבים סירבו לשמש בתפקידי הנהגה, וכך חדרו למוקדי הכוח הקהילתיים אנשים שאפתנים ובלתי מתאימים. במקומות שונים פרצו מהומות נגד "הקהל" ונגד שליחיו "החוטפים", והדברים הגיעו עד כדי דרישתן של כמה קבוצות יהודיות להפסיק באופן חוקי את השתייכותן לקהילה.²⁸ צעדים אלו החלישו במידה ניכרת את מעמדה של הקהילה, אשר כוחה, בימים כתיקונם, היה טמון באחדותה.²⁹

התגובות השונות של יהודי רוסיה על גזירת הגיוס לצבא הרוסי

הידיעה על גזירת הגיוס הגיעה לידיעת הציבור היהודי ברוסיה סמוך לראש השנה תקפ"ח (1827). תגובתם האינטואיטיבית הייתה פעילות רוחנית: "כל בתי הכנסיות ובתי המדרשות היו פתוחים יומם ולילה... שפכו נחלי דמעות, וכתלי בתי התפילה רעדו מקול הצווחות והיללות. בית הקברות נהפך למקום רחב ידיים לתפילה, לבכיה ולתאניה ואניה של אנשים, נשים וטף... בחג הסוכות לא נראתה שמחה בשום מקום, הכל היו שקועים ביגון".³⁰

בקרב התנועה החסידי עוררה גזירת הגיוס תגובה דומה. ההתכנסות החברתית בחצר החסידית והאמונה בכוחו של הצדיק לשנות את המציאות הקלו במשהו על המבוכה. הצדיקים היו רגישים להלכי הרוח בקרב חסידיהם והיו מודעים לסכנות הטמונות בגיוס להמשך החיים היהודיים ברוסיה.³¹ גם עתה, כמו בעבר, עשו מנהיגי החסידות כמיטב יכולתם כדי לבטל את הגזירה באמצעות פעילות ספיריטואלית בדרך המיוחדת להם.³² כמה מהם אף ניסו את כוחם והשפעתם גם במישור המעשי במגמה לבטל את גזירת הגיוס או לכל הפחות למתן אותה.³³ בקרב חסידי חב"ד השתמרה מסורת שעל פיה פעל האדמו"ר ה"צמח צדק" להפחתת מספר המגויסים ולהגשת עזרה לחיילים יהודים.³⁴

על דרכי פעילותם של היהודים, אשר ניסו להשתמש בכל מחיר מחובת הגיוס האזרחית, מצויה עדות חשובה ביותר במקור ארכיוני קראי. מחבר המסמך הוא יוסף שלמה בן משה לוצקי מן האי קרים, המתייחס בהרחבה לניסיונות "היהודים הרבניים" להשתמש ממילוי הגזירה, ותוהה: "והדין דין אמת שווה לכל העמים, ואיך יהיו בני העברים בני חורין להיפטר ממנו אחרי שחויב זה מבואר מן השכל ומן הכתובים?"³⁵ האם מתעלם אותו קראי מן המגמה הנסתרת של השלטונות – לבולל את היהודים – רק מפני שרגישותו לנושא זה קתה לעומת רגישותה של

היהדות הרבנית, או גם מפני שגזירת הגיוס שהוטלה מלכתחילה גם על הקראים בוטלה על ידי השלטונות,³⁶ ואך טבעי הוא כי הפטור שזכו לו בני־עדתו מחייב אותו להודות ולקלס ל"מלך אדוננו הקסר הגדול ניכוליי הראשון פוילוויץ אמפרטור יחי לעד... אדוננו הרחמן הקסר הגדול"³⁷?

על פי עדותו של לוצקי, גם תשלומי שוחד וכופר נפש שביקשו היהודים לשלם תמורת שחרור המתגייסים לא הועילו. השלטונות עמדו על תופעה זו והשכילו להיזהר מפניה, כפי שהוא כותב: "ויחזק דבר הקסר בכתבי גזירתו התראה בתר התראה לכל שרי המדינות, שיהיו זהירים למלא את דבר המלך בלי מגרעת ובלי הקל מעל היהודים את הגזירה הזו, ושלא לקבל מהם כחק הקדום תמורת נפש המגיע מהם מחשבון נפשותם תשלומין ומס קצוב, אלא שיתנו היהודים נפשות בניהם בעינם ללמדם מלחמה, ושיהיו הנתונים דווקא מזרע היהודים ולא מאומה אחרת, ושלא יהיו היהודים רשאים לקנות אנשים מאמונה אחרת ולתת תמורת בניהם, אלא לקנות מבני דתם ולמסור לחיל הקסר את האיש הקנוי תמורת אחד מבני ביתו".³⁸

לאחר שלא הצליחו לשחד את הפקידות הבינונית והבכירה, התגייסו מנהיגי יהדות רוסיה לפעילות של שתדלנות בחצר הקיסר עצמו: "ונועצו לב יחדו וישלחו מכללם שלוחים פקידים וממונים לעיר המלוכה פיטר בורג לעמוד לפני הקסר י"צ [ישמרהו צור] להתחנן לו ולבקש מלפניו על עמם ועל נפשותיהם שיבטל הגזירה הזאת מעליהם, ושיתרצה לקבל מהם תמורת נפש דמי נפש כפי הנהוג בשנים קדמוניות לתת מס קצוב בכסף מלא מכל נפש, ואפילו שיגזור הקסר להרבות מהר ומתן דמים"³⁹ בעד כל נפש בכפל כפליים בערך מה שהיו נותנים בשעבר יקבלו היהודים עליהם בלב שמח ובנחת רוח. רק זאת תהיה להם חנינה וחסד אלהים מאת הקסר, כשיתרצה להעביר הגזירה ולקבל מהם תמורת נפש מתן דמים בכסף וזהב. ויחתרו השלוחים להשיב את דבר המלך גזירתו להקל מעליהם". ואולם כל זה לא הועיל: "ולא יכולו ולא הצליחו בשליחותם כי לא הקשיב הקסר לדבריהם ולא האזין אליהם, אלא יצאו מבוהלים ודחופים מלפניו וישבו ריקם".⁴⁰

יש לציין כי הפעילות השתדלנית של מנהיגי יהדות רוסיה לא חרגה מעבר לשתדלנות המסורתית שכבר נהגו בה בעבר מנהיגים יהודים במזרח אירופה, כשניסו לבטל או להמתיק גזירות שגזרו השלטונות על היהודים, ופעילות כזו לא נחשבה לפעילות חתרנית נגד המדינה. פעילות תקיפה יותר, פעילות מאורגנת לביטול הגזירה, לא הייתה אפשרית בתנאי המשטר הרוסי, והייתה עלולה להחשיד את האנשים הפועלים ואף להביא לגזירות נוקשות יותר. רק במשטרים נאורים בעלי זיקה לרעיונות של חופש וזכויות אזרח, כפי שהיו במערב אירופה, היה אפשר לפעול בדרכים אחרות, ורק משם היה אפשר להפעיל לחץ דיפלומטי על השלטונות הרוסיים.

ואכן, מתוך עיון באיגרות הפקוא"מ אנו מגלים שמנהיגי היהודים ברוסיה אכן ניסו להסתייע בגורמים דיפלומטיים במערב אירופה כדי לבטל את רוע הגזירה.

מתברר אפוא שגזירת הגיוס הייתה הגורם המזמן להתארגנות הראשונה של מנהיגים יהודים לשם פעילות דיפלומטית כלל-יהודית, עוד לפני פעילות המנהיגות היהודית בפרשת עליילת דמשק בשנת 1840.⁴¹ ממקורות הפקוא"מ מתברר כי מיד כשהגיעו הידיעות על גזירת הגיוס לוויילנה, נחלצו 'רווני וילנה' לפעול לסיכולה באמצעות מנהיגים יהודים במערב אירופה. כבר בה' בתשרי תקפ"ח (1828), סמוך מאוד למועד פרסום צו הגיוס, העבירו כמה מ'רווני וילנה' – ר' אברהם אבלי פוסבולר אב"ד וילנה ור' אריה לייב ב"ר דוב בער פעסעלעס ומוזכיר הארגון ר' אברהם דוד שטראשון – איגרת מוסתרת בתוך מכתב פרטי לידי ראש הפקוא"מ באמשטרדם צבי הירש לעהרן, ובה הודיעו לו על הגזירה שנגזרה זה עתה וביקשוהו להפעיל אישים מן המנהיגות היהודית במערב אירופה לסיכולה.⁴² מחשש שמא תיפול האיגרת לידי הצנזורים הרוסים נוסחו הדברים באורח קצר ומעורפל, ולעהרן לא הבין אם מדובר בגזירת גיוס לצבא בלבד או בגזירה כללית כנגד שמירת שבת, קיום מצוות מילה ותלמוד תורה.⁴³ כאיש המערב החופשי לא היה לעהרן מסוגל להבין את תחושת החרדה ואת מידת החשאינות שליוו את בקשתם של 'רווני וילנה', אשר הדגישו כי אין להזכיר חלילה שהיוזמה לפנייה באה מצדה של מנהיגות קהילתם.⁴⁴ עם זאת קיבל עליו לעהרן להפעיל את מנהיגי היהודים במערב אירופה. הוא פנה לרבה האשכנזי של לונדון, ר' שלמה הירשל (ברלינר), וביקשו להפעיל אישים חשובים בקהילתו, ובראשם את נתן רוטשילד. ר' שלמה הירשל הודרו למלא את הבקשה, ובמכתב תשובתו הוא כותב ללעהרן כי כבר בכ"ג בחשוון תקפ"ח "הלכתי אצל השר ר"ש [רוטשילד] והיה מוכן לעשות מה שביכולתו".⁴⁵ מלבד זה ניסה ר' שלמה הירשל להפעיל גם שרים בממשלת אנגליה, אך ללא הצלחה.⁴⁶ גם הם לא יכלו להעלות בדעתם שממשלת רוסיה תגזור גזירות קשות כאלה, והעובדה שהידיעות על הגזירות לא הגיעו לעיתונות האנגלית מלמדת, לדבריהם, שהייתה אייבהנה בפענוח רמזי האיגרת שהוגנבה מרוסיה אל המערב. כדי למנוע מבוכה דיפלומטית, לבל יהיו "בעיני השרים כמתעתע חלילה", גרסו כי יש להימנע לפי שעה מכל מעורבות פוליטית עד שיתבררו הדברים לאשורם. לעהרן נדרש לברר שוב את אמיתות הידיעות בצורה דיסקרטית בשגרירות הרוסית באמשטרדם, ובד בבד קיבלו עליהם אנשי לונדון לבדוק את הנושא בבירת אנגליה.⁴⁷

מלבד ניסיונו לנצל את השפעתו על ממשלת אנגליה ולהפעיל את הברון נתן רוטשילד, ביקש לעהרן להפעיל גם את אחיו, מאיר אנשיל רוטשילד, שהיה בעל קשרים מסחריים בבירה הרוסית סנט פטרבורג. לשם כך ניצל לעהרן את קשריו עם כמה מראשי קהילת פרנקפורט דמיין וביקשם לשוחח עם אנשיל רוטשילד בעניין. מאיגרות הפקוא"מ נראה כי אנשיל רוטשילד אכן הופעל, וכי יהודי רוסיה תלו תקוות במעורבותו.⁴⁸ פעילות נועזת יותר של לעהרן הייתה ניסיונו להגיע אל יורש העצר ההולנדי, שהיה גיסו של הצאר ניקולאי הראשון. לעהרן כותב לראשי קהילת וילנה כי אף על פי שפקפק מלכתחילה בכך שהנסיך ההולנדי יאות

להתערב בענייני היהודים ברוסיה, פנה אל אחד משרי ממשלת הולנד על מנת שידבר על לבו של הנסיך. ואכן, הלה הודיע לו כי בשיחה שקיים עם יורש העצר ביקשו "לדבר טוב על בני ישראל לפני גיסו הקיר"ה [הקיסר ירום הודו] ולבקש בפרטות על פקודת לקיחת אנשי חיל מבני עמנו... והגם שלא השיב לו תשובה ברורה אם ימלא מבוקשו מקווה השר הנ"ל כי ככה יעשה". בד בבד יעץ לעהרן לראשי הקהילה בוויילנה שישתדלו גם הם להיפגש עם יורש העצר ההולנדי, שעמד לצאת לביקור בסנט פטרבורג בח' בניסן תקפ"ח.⁴⁹

כל הפעולות הללו לא הניבו את התוצאות המבוקשות.⁵⁰ מדיניותו של הצאר ניקולאי ה' נגד היהודים הייתה נחרצת ואף הלכה והתריפה, ורק עם מותו ב־1855 רפתה רדיפת היהודים. ואולם את ערכן של פעולות ההשתדלות הללו אין למדוד על פי תוצאותיהן; חשיבותן בעצם קיומן. הדימוי של מנהיגי יהודי רוסיה השתנה ככל שגברה המודעות ליכולת הארגונית שלהם למען הכלל בתקופה של סכנה לקיום היהודי. ראשי הקהל הם שיומו, הם שהפעילו, הם שלחצו על פעילות דיפלומטית במערב אירופה, והם שביקשו גם לשגר שליח למערב אירופה לצורך גיבוש פעילות כלל־יהודית בנושא רדיפת היהודים בארצם.⁵¹ לעהרן, לעומת זאת, כאיש העולם הגדול, לא האמין באקטיביזם בנושא זה. לטענתו קשה להוכיח כי המגמה הנסתרת של גזירת הגיוס היא הכחדתה הרוחנית של היהדות ברוסיה, וגם אי־אפשר להצביע על סממניה המפלים לרעה של הגזירה, שהרי חובה אזרחית זו הוטלה גם על אזרחי רוסיה הנוצרים. גם בקיסרות האוסטרית – כך טען – גויסו יהודים לצבא, ושם לא הועלו טענות של הפליה, והיו שאף ראו בשילוב היהודים בצבאות מדינות מערב אירופה חלק ממגמת האמנציפציה, אות של כבוד וציון דרך חיובי בשילובם של היהודים בחברה האירופית.⁵²

משלא הועילו כל הניסיונות לסכל את הגזירה, ניסו היהודים למלט את עצמם בכל דרך אפשרית. הם ניסו לכלול את ילדיהם באחת הקטגוריות הפוטורות אותם על פי חוק מחובת הגיוס: יותר ויותר הורים ביקשו להכניס את ילדיהם לקטגוריה של "תלמידי חכמים" עוד בטרם יהיו מועמדים לשירות צבאי, וכך גדל במידה רבה מספרם של בני־השיבות ברוסיה.⁵³ יהודים רבים אחרים ניסו להירשם לגילדות הסוחרים כדי לזכות בפטור חוקי מהשירות הצבאי.⁵⁴ מי שלא עלה בידם לא זה ואף לא זה ניסו להטיל מומים בגופם כדי להיפסל משירות, ואחרים ניסו לברוח ממקומות מגוריהם למקומות מסתור. היו אף שיצאו אל מחוץ לגבולות רוסיה – אל ארצות הבלקן, אל מערב אירופה ואף אל ארץ ישראל.

תגובות ביישוב היהודי בארץ ישראל על גזירת הגיוס לצבא ברוסיה

כאשר הגיעו הידיעות על גזירת הגיוס אל ארץ ישראל הוכו הכל בתדהמה. בראשית שנת תקפ"ט חזר ארצה מרוסיה שד"ר הפרושים הירושלמי ר' שלמה זלמן שפירא, ובפיו עדות אישית קשה על המצב החדש ברוסיה בעקבות הגזירה. דבריו כללו הערכה פסימית ביותר על היכולת של יהודי רוסיה לתמוך בעתיד ביהודי ארץ ישראל, בשל הפגיעה הכלכלית הישירה של גזירת הגיוס ובשל ההתחייבויות הכספיות הגבוהות שנדרשו לשם הצלת המתגייסים ותמיכה בהם.

התגובה הראשונית של היישוב בארץ הייתה אף היא תגובה מסורתית אופיינית, שכללה פעילות ספיריטואלית-מיסטית: תפילות פומביות על הר הזיתים לנוכח שער הרחמים, ותקיעה בשופרות מול ארונות קודש פתוחים בבתי הכנסת. וכך כותבים ראשי הכוללים ללעהרן:

ובליל כ"ג שבט [תקפ"ט] נתוועדנו יחד בקהל גדול של ציון ת"ו [בית הכנסת על שם ר' יוחנן בן זכאי]... שם ישבנו גם בכינו יחד ק"ק אשכנזים וק"ק ספרדים הי"ו מקירות לבבנו בפתיחת כל ארונות הקודשים ובתקיעת שופרות, ונצעק אל ה' אלהי אבותינו בעד פלטת אחינו בני ישראל הקדושים שכל הגולה ונתחנן אל השם [שם] בריבוי תחנונות ותפלות המשברים הלבבות... וכן הקפנו כל עיר הקודש ועמדנו על הר הזיתים נוכח שער ה' מקום המקודש הנראה שם ביותר, ועל קבר[ות] הקדושים אשר בארץ, במערת חגי זכרי[ה] ומלאכי וכל אנשי כנסת הגדולה, ובמערת עתירי ירושלם, נפלאות ראינו שם בפלטרי קברותיהם.⁵⁵

מלבד קיום העצרות והתפילות ביקשו יהודי ארץ ישראל לעמוד גם על המשמעות התיאולוגית של האירועים הדרמטיים ברוסיה. הם הגיעו למסקנה כי לאירועים ישנה משמעות אפוקליפטית, וכי ייסורי הגזירה הם בבחינת "חבלי משיח". בדרשה שנשא בירושלים ר' משה ב"ר מרדכי סג"ל, מלומדי בית מדרשו הירושלמי של ר' מנחם מנדל תלמיד הגר"א, הוא אומר: "אני הגבר ראה בעני עמי וגם שמעתי ונמס לבי, הנה הגיעה העת והעונה עת צרה ליעקב אשר לא נהיתה מקדמת דנא מעת חורבן הבית, כי אחזנו צירים וחבלי לידה בעקבת דמשיח... כי נמכרנו אנחנו ב"י בזקנינו ובנערנו וילדינו... לידי הצאר הצורר עלינו... ע"ז דוה ליבנו, על אלה חשכו עינינו, ברואינו ילדי שעשועים מסורים ביד אויבים ושונאים... וחיל ורעדה יאחזון מפחד המושלים עליה[ם]. והם נשארים כאבן דומם עד בלתי נשאר רוחם בקרבם... ופרעו ראשם שידמו לגויים והקיף פאת ראשיהם והחליף שמלותם בלבוש הגויים בגדי עשו החמודות". מנהמת לבו הוא פונה בטרורניה כלפי הקדוש ברוך הוא: "כתבת בתורתך 'מבן עשרים שנה ומעלה ייצא לצבא'", אבל גזירת הגיוס חלה על ילדים רכים ואילו הקדוש ברוך הוא מתנהג

כאב שאין לאל ידו להושיע: "ועתה למה השם ה' צבאות בניך החתומים בברית פתוחי חותם בחותם קודש, נתונים לעם אחר ועינך רואות".⁵⁶ הוא מוסיף וקורא לפעילות כללי-יהודית, שהרי הצרה איננה צרת יחיד אלא צרה לאומית של כלל ישראל: "וכ"א [וכל אחד] צריך לדמות בעצמו כאילו בא עליו הצאר ליקח אותו או ליקח בנו בן יחיד לאמו ואביו אהיבו, כמה צעקות ובכיות עד כלות הנפש, כן כ"א צריך לזעוק אל המלך מלכו של עולם... על אלה אני בוכיה קול ברמה נשמע", ומסיים בציפייה לגאולה: "תמהר גאולה תחיש ישוע[ה] ולציון ישובון... וקרוב הימים אשר בן ישי חי... אדון העולם הקל עולינו ושלח ישע לגאלינו".⁵⁷

את תוצאות המצוקה הכלכלית של יהודי רוסיה החלו יהודי הארץ להרגיש עד מהרה. בעונת הגיוס השנתי היו רבים מיהודי רוסיה זונחים את עסקיהם ובורחים או מסתתרים. גם הקהילות הושיטו עזרה כספית נכבדה למגויסים היהודים שעברו במסעותיהם סמוך להן.⁵⁸ מלבד זה היה על הקהילות לפרוע חובות ולשלם קנסות ככל שפיגרו במילוי התחייבויותיהן באשר למכסת המתגייסים מתוכן. הפגיעה הכלכלית ביהודי רוסיה הפחיתה את סכומי הכספים ששלחו לארץ ישראל. אנשי כולל הפרושים שהתפרנסו בעיקר מכספי החלוקה מתארים את הירידה בהכנסות בעקבות גזירת הגיוס: "וגם עתה זה ששה חדשים שעברו מהשילוח עד עתה ועדיין הקופה ריקנית כמעט לגמרי, כי המשולחים לא היו יכולין לסבב במדינה, הא מפני צרת לקיחת אנ"ח [אנשי חיל] והא מפני קלקול הדרך מאוד".⁵⁹ במצב עניינים זה תרו הפרושים בארץ ישראל אחר מקורות הכנסה חלופיים, ובאדר תקפ"ט (1829) פנו אל פקידי ארגון הפקוא"מ באמשטרדם וביקשום להגביר את איסוף הכספים במערב אירופה, "כי כתבו אלופי רוזני גבאי ק"ק ווילנא יע"א אגרת מחלת לב [התנצלות] כי מרב השערוריא ושעת חירום ובלבול העולם גדר דרכי השליח מבוא בדמיון, זה המעט המורם מהם בזיעת אפם אחר כל הצרות וגזירות קשות דעדרו עליהם בעוה"ר, ולא קם עוד רוח באיש מכוללנו הי"ו".⁶⁰

ר' ישראל משקלוב, ראש הכולל בצפת, חיפש אף הוא נתיב חלופי לסיוע כלכלי. כאשר הוא כותב את איגרתו הידועה לעשרת השבטים, המצויים, במקרה הטוב, אי שם באסיה הרחוקה, הוא מוצא לנכון לתאר בפניהם את הקשיים הכלכליים והפיזיים של כולל הפרושים, ומבקש את סיועם הדחוף.⁶¹ בכתב השליחות הגלוי שהפקיד ר' ישראל בידי השליח ר' ברוך מפנינסק, הוא קושר במפורש בין גזירת הגיוס וגזירות אחרות שניחתו על יהודי רוסיה ובין מצבו הכלכלי הקשה של היישוב היהודי בארץ ישראל: "ובפרט לעת כזאת, אשר רבו הגזירות קשות וצרות ורעות במדינותינו בחו"ל קרוב לגזירת שמד רח"ל. נכתבו הגזירות לבטל שבת קודש, וברית קודש שלא ימולו בניהם, ושלא יגדלו פאת זקנם, ולוקחים את אחינו ב"י לחיל גוים, ולוקחים תינוקות שב"ד [של בית רבן] לערבם בגוים ולהעבירם מתלמוד תורתנו הקדושה, ומנע כל הפרנסות מאחינו ב"י, וידל ישראל מאד. ונפסק שפעת יניקת חיותינו ממדינתנו [רוסיה]... ולמי מקדושים נפנה, ומאין יבא עזרתינו?"⁶² ראש"ו (ר' אברהם שלמה זלמן צורף), שד"ר כולל

הסמוכים, בחמלתם על כלל עם ה', ויבואו נא לארץ־ישראל נחלת אבותינו, ויסמכו לת"ח כדי שיצא ב"ד סמוכים בא"י, אשר תחלת הגאולה תלויה בזה".⁶⁷

גם ראש ארגון הפקוא"מ רואה קשר בין האירועים הקשים ברוסיה ובין התקרבות הגאולה, בבחינת "ועת צרה היא ליעקב וממנה יושע".⁶⁸ בכ' בסיוון תקצ"ב כותב לעהרן על חלקו בהדפסת איגרתו המשיחית של ר' ישראל משקלוב לעשרת השבטים ובהפצתה: "כאשר קרינו הדברים היוצאים מן הלב בקינים והגה והי על צרות ישראל... מלבד ההווה בכל אתר, בטול העבודה, ומיעוט התורה, וגלות השכינה המסתעף מזה, חיתה נפשנו על זכרון דברי חז"ל ממעלת א"י הקדושה, ועל העצה היעוצה לסמיכת חכמים להכנת הגאולה".⁶⁹

ברוך מפינסק, שליחו של ר' ישראל משקלוב, לא מצא את עשרת השבטים. כולל הפרושים בארץ ישראל נאלץ אפוא להטיל על יהודי מערב אירופה, ובעיקר על ארגון הפקוא"מ, את מלאכת איסוף הכספים, שכן גם הכספים שאספו 'רווני וילנה' הלכו והתמעטו. בה בעת הועלה הרעיון לחדש את איסוף הכספים בקרב הקהילות היהודיות בפולין, שהייתה אמנם תחת חסות רוסיה אבל לא חלה בה חובת גיוס יהודים לצבא, וממילא היה מצבם הכלכלי של יהודיה טוב יחסית. על הכורח של השד"רים להתחיל לאסוף מעות ארץ ישראל בפולין — שדה פעילות חדש אשר טרם נוסו בו — כותב השד"ר ר' שמואל ב"ר שלום פינס מצפת: "ובשילהי אלול העבר יצאתי מאה"ק, [ובתחלת] שבט באתי לפה [וילנה] עיר העדינה עיר ואב"י [ואם ב]ישראל, ליטול רשות מהרוזנים הצדיקים שיחיו. ומגודל הצער אשר כעת במדינת ליטא מלקיחת אנ"ח [אנשי חיל] בעו"ה [בעוונותינו הרבים], שעררו החכמים באמד דעתם הרחבה כי כעת הוא דבר שא"א להשמע במדינה זאת. לזאת הסכימו שאסע למדינת פולין, אשר זמן כביר לא עבר שם איש מאה"ק, לעורר לבבם על מצוה רבה... למען יאזרו חיל ולחזק קופות הישנות, ואולי יהיה באפשרי לעשות איזה נדבות חדשות".⁷⁰

השפעת הגיוס לצבא ברוסיה על התגברות העלייה לארץ ישראל

המצב הקשה ששרר בקהילות היהודיות ברוסיה בתקופת שלטונו של הצאר ניקולאי ה' גרם לא רק למשבר באיסוף הכספים אלא כאמור גם לבריחת יהודים הרחק מהישג ידה של הממשלה. בשנות השלושים והארבעים גברה ההגירה היהודית ממזרח למערב. אלפים רבים היגרו מרוסיה ומליטא אל אוקראינה, פולין,⁷¹ וגם ארץ ישראל נראתה בעיני מקצתם מקום מפלט בטוח ורצוי. כולל הפרושים בארץ ניצב בפני דילמה קשה. מצד אחד ביקש להגדיל את מספר אנשיו כדי לבסס את כוחו, אבל מצד אחר הצטמצמו מאוד מקורות המימון בעקבות המשבר הכלכלי

ברוסיה, ותוספת נפשות רבות הייתה עלולה להיות למעמסה קשה על הכולל. עם זאת, למרות הקשיים, העדיפו ראשי הכולל להמשיך ולקלוט עוד ועוד עולים. אלא שעמדה זו לא הייתה מקובלת על ארגון הפקוא"מ. ראשי הארגון באמסטרדם, שראו עצמם אחראים לסיפוק צרכיו הקיומיים של היישוב בארץ, לא הסכימו להגדלת מספר נפשות הכולל ולהכבדת הנטל הכלכלי. הפרושים לא נכנעו ללחץ ולא ויתרו על עמדתם העקרונית, והם הסבירו ללעהרן כי לא יוכלו להגביל את ממדי העלייה, בפרט כשזו גוברת בעקבות גזירת הגיוס לצבא. לדבריו של רנ"נ (ר' נתן נטע) ב"ר מנחם מנדל משקלוב, שד"ר הפרושים, כבר ניסו 'רוזני וילנה' פעמים אחדות בעבר לצמצם את מספר העולים מרוסיה באמצעות הגבלת מתן אישורי עלייה, ואולם הדבר לא עלה בידם, בין היתר מפני שבעקבות גזירת הגיוס עלו רבים לארץ בלי שקיבלו מראש רשות לכך מן המרכז בוילנה:⁷² "אבל ידע נא אדוני כי במדינה זאת לגדור בזה הוא דבר שא"א [שאי אפשר]. הרבה יגיעות יגעו הראשונים ושקדו על תקנת אה"ק לגדור גדר בפני העולים, שלא כל הרוצה לעלות יעלה כ"א [כי אם] ברשות, ואשר לא יעלה ברשות הרוזנים הגבאים הכוללים לא יקבל חלוקתו, וכן הודיעו לאה"ק תוב"ב. אבל לא עלתה בידם. כי כל איש אשר שלהבת חיבת הקו' [דש] תוקד בקרבו או איזה דבר לוחצו ודוחקו להמלט ההרה מפני חשש לקיחת אנ"ח [אנשי חיל] וכדומה, אינו שואל ודורש עצה כלל, וגם כי לא ישובו ולא יחתו מפני כל. כי ממש עולים במס"נ [במסירות נפש] ונפשות ביתם, ולא יחושו לנפשם אם עולים בחוסר כל. ויש [מהעולים] אשר הלחם אוזל מכליהו באדעס, ונפישו אחי ומרחמי לקבץ שמה נדבות על שכר הספינה ומקבלין ע"ע לחיות חיי צער, פת חריבה פ"א [פעם אחת] ביום".⁷³

גם בקרב החסידים גברה תנועת העלייה לארץ בעקבות גזירת הגיוס לצבא והמצוקה הכלכלית שבאה בעקבותיה. עדות לכך אנו מוצאים במכתבו של ר' ישראל מרוז'ין בשנת תקצ"ה (1835) בערך, מכתב שבו הוא מתאר את המצוקה הכלכלית בקרב בני הכולל החסידי בארץ כתוצאה מהגידול במספר העולים. לדבריו הפכה ארץ ישראל מקלט מאימת הגיוס לצבא הרוסי: "הן זעקת אחב"י [אחינו בני ישראל] מקודש יזעקו בצר להם... בדוחקא בתר דוחקא... ועתה מרוב הצרות והתלאות חדשים מקרוב הולכים ובאים מחו"ל לקודש בידים ריקות עד אשר ערי קודש ערי מקלט תהיינה ח"ו לכל נפש כל חי".⁷⁴ מנהיגי החסידים ניסו אף הם להתמודד עם המצב באמצעות הגבלת מספר העולים לארץ ישראל ומתן היתר לעליית עולים אמידים בלבד, אשר יבטיחו מראש את דמי הוצאות הדרך וכן את פרנסתם בשלוש השנים הראשונות לשהותם בארץ: "והנני היום לגזור אמר... אשר חלילה וחולין לשום אדם שישע מהיום לאה"ק, עד שיכין די פרנסתו ופרנסת ב"ב על משך שלש שנים רצופים... ותוקף ועוז ניתן להמונים שלא יתנו מהיום להאנשים אשר מחדש יבאו שום פרוטה מחלוקה וקדימה משך שלש שנים רצופים".⁷⁵ בנמקו את ההחלטה מתאר ר' ישראל מרוז'ין את הייאוש שתקף את ראשי הכולל החסידי בארץ, אשר התקשו לפרנס את הנמצאים בה ולא

הצליחו להשיג הלוואות למימון ביניים לתמיכה בעולים החדשים. באותה הזדמנות הוא מקבל עליו להגביר את איסוף הכספים בקרב חסידיו, "לאמץ ולחזק יסוד ישוב הארץ והדרים עליה עד היום הזה".⁷⁶

ואכן, מאז הוטלה גזירת הגיוס ברוסיה חל גידול של ממש במספר העולים לארץ ישראל. מן הנתונים הדמוגרפיים המצויים במפקד הפרושים משנת 1834⁷⁷ עולה כי העלייה בראשית שנות השלושים היא בעיקר עלייה של אוכלוסייה צעירה המטופלת בילדים, ויש מקום לקשור עובדה זו עם סכנת הגיוס לצבא שאיימה על הילדים הצעירים בשמד רוחני. המניע המידי לעליית משפחות צעירות היה אפוא מניע של הצלה, אבל מניע זה לבדו יכול להביא, לכל היותר, לבריחת יהודים מרוסיה, אבל לא להפנותם לארץ ישראל. ואכן, כפי שהזכרנו לעיל, הגיעו רוב היהודים שברחו מפני הנוגש הרוסי לפולין או למערב אירופה. כדי לעלות לארץ ישראל, שהייתה מקום נידח ומוזנח, מקום שקשה לקיים בו חיים ברמה כלכלית סבירה, לא היה די במניע אישי; לשם כך נדרש מניע חיובי עמוק וחזק. מניע כזה, שהיה מבוסס בעיקרו על הציפיות המשיחיות לקראת שנת ת"ר (1840), אכן הביא לתנופה בתנועת העלייה בתקופה זו, לא רק מרוסיה ומארצות מצוקה אחרות אלא מכל הפזורה היהודית – מארצות אשכנז ומארצות המזרח, מאירופה ומצפון אפריקה. האמונה המשיחית שפיעמה בלב כולם והניעה אותם לעלות לארץ ניוונה מאותם כתבי קודש, מאותם מקורות בספרות הקבלית ומאותה אמונה עממית כי הגאולה עומדת בפתח, וזו תחל בשנת ת"ר.

על קצב תנועת העלייה מרוסיה השפיע, לטוב ולרע, גם המצב הביטחוני ששרר באזור שבו עברו נתיבי העלייה. כאשר היה השקט מופר בעקבות מלחמות שהתחוללו באזור, והסכנה לביטחון חיי הנוסעים הייתה מוחשית, נחלש זרם העלייה ולעתים אף פסק לחלוטין. ואכן, את הנתונים של מפקד מונטיפיורי משנת תקצ"ט (1839), המדברים על שלושה עולים בלבד שהצטרפו לכולל הפרושים בין השנים תקפ"ח-תק"ץ (1828-1830), מסבירה העובדה שבאותן שנים התנהלה מלחמה בין תורכיה ובין שכנותיה,⁷⁸ וזו סגרה לחלוטין את שעריה של הארץ. גם מקורות אחרים מאשרים כי העלייה לארץ בתקופה זו פסקה כמעט כליל, וכי המלחמות שתורכיה הייתה מעורבת בהן היו הסיבה לכך. ר' חיים הכהן מפינסק, למשל, שהגיע לארץ בראשית שנת תקפ"ח (1828), נאלץ לעקוף את המכשולים שהיו בדרך הים ועשה דרכו בדרך היבשה: "ומפני דוחק אניות כאשר נסגרו החופים על ידי המלחמות הוכרחו ללכת מקושטא דרך יבשה עד בואם לאה"ק".⁷⁹

גם אחרי שניצחה רוסיה את תורכיה במלחמה, ובאזורים שבהם עבר נתיב שיירות העולים מרוסיה לארץ שרר שקט יחסי, לא שופרו תנאי העלייה לארץ ישראל. למרות ניצחונה החליטה רוסיה כי מבחינה טקטית מוטב לה לשמר את האיזון בין מעצמות אירופה: תורכיה תמשיך אמנם לשלוט בארץ ישראל, אבל לא מעמדת כוח אלא מעמדת נחיתות. על פי החוזה שנחתם בין שתי המדינות בשנת 1829 באדריאנופול, קיבלו הרוסים את השליטה על מוצא הדנובה ואת השלטון

בקווקז, ואילו למולדביה וואלאכיה, המדינות שבהן עבר נתיב השיירות של העולים לארץ ישראל, הוענקה אוטונומיה, ונפגע חופש התנועה של היהודים.

חשוב להזכיר כי כנגד הקשיים האובייקטיביים של תנועת העלייה עקב המלחמות, רחשה מתחת לפני השטח התעוררות משיחית לקראת שנת ת"ר, אשר הזינה את דחף העלייה לארץ ישראל. דווקא המלחמות בין המעצמות, שמנעו למעשה את המשך העלייה לארץ, נתפסו בעיני רבים מן המאמינים כ"חבלי משיח" המהווים שלב הכרחי בתהליך הגאולה. התפוררותה של האימפריה העות'מאנית, הן בגבולה הצפוני והן בגבולה הדרומי, נתפסה על פי עדותם של בנייהתקופה כגילוי משיחי מובהק.⁸⁰ שינוי המערך הפוליטי בין מדינות אירופה, שנוצר בעקבות מלחמות נוספות שהתחוללו בתקופה זו באזור ובעקבות הסכמי השלום שנחתמו, חולל שידוד מערכות בינלאומי, אשר חיזק לידים של היהודים את התפיסה שהתקופה אחוזה ב"חבלי משיח". כך נתפס גם המרד הפולני של נובמבר 1830,⁸¹ וכך נתפסה גם המלחמה בין בלגיה להולנד.⁸² ההתעוררות הרוחנית שרחשה מתחת לפני השטח בשנים שבהן הופסקה העלייה הניבה פירות, והמוטיבציה החיובית החלה לפעול ולהשפיע בגלוי.

כיבוש ארץ ישראל בידי מוחמד עלי בסוף שנת תקצ"א (1831) היה שינוי דרמטי לטובה, ונחשב בעיני היהודים הכנה לתקופה המשיחית המצופה.⁸³ השינויים המדיניים באזור שבאו עם הכיבוש לא התחוללו מיד; רק לאחר שהתייצב שלטונו של מוחמד עלי חודשה העלייה, והיא גברה ביתר שאת משיצא שמו של מוחמד עלי כמנהיג נאור ואוהד ליהודים. שני תיקי מסמכים שנותרו לפליטה והגיעו לידינו – רשימת היהודים שביקשו לעלות לרגל לארץ ישראל ממחוז מוהילב ורשימת העולים במפקד כולל הפרושים משנת תקצ"ד (1834) – משקפים את השינוי לטובה בתנועת העלייה שהחל להסתמן בראשית שנות השלושים. העולים שעשו את דרכם לארץ ישראל בשנים אלו היו מודעים לעובדה שכבר לא נשקפת סכנת נפשות בדרכי התעבורה לארץ. את מסעם עשו אמנם רק משהתייצב שלטונו של מוחמד עלי, אבל ההחלטה לעלות התגבשה אצלם עוד קודם לכן, והם רק דחו את ביצועה לשעת כושר מתאימה. המניע לעלייתם של אלה היה מניע אמוני, המלווה בחשש מפני גזירת הגיוס לצבא הרוסי – ובהחלט לא מניע תכליתי של כדאיות כלכלית. הטענה כאילו השינויים הכלכליים שהנהיג מוחמד עלי הם שהניעו את העלייה לארץ ישראל משוללת כל יסוד,⁸⁴ שהרי העולים לא ידעו מה עתידה להיות מדיניותו הכלכלית של השליט החדש, לא בשעת עלייתם ולא בתקופת ההכנות הממושכות שקדמה לעלייה.

עדות להתגברות עליית צעירים מליטא בראשית שנות השלושים מצויה בתיק אישורי יציאה מרוסיה לארץ ישראל, שנמצא לאחרונה בארכיון הלאומי ביילורוסיה.⁸⁵ בתיק יש שלושים וארבעה אישורים למבקשים לעלות לרגל לארץ ישראל בין השנים 1830-1832. מלבד האישור הראשון שהוצא ביום 4 ביוני 1826 ומטרת הנסיעה לירושלים המוגדרת בו היא קבלת ירושה(?), המטרה המופיעה בכל

האישורים האחרים היא עלייה לרגל ("בוגומול'ניה"). אישורים אלו ניתנו לתקופה של שנה אחת בלבד, ואליהם צורפה הצהרה של הנהגת הקהילה וכן אישורים מאת המשטרה המקומית וממושל המחוז על כך שהמבקש נוסע לארץ ישראל לשם מילוי חובותיו הפולחניות על פי מצוות דתו. בטופס האישורים נרשמה הצהרה כי המבקש שילם את כל חובותיו לקהילה ולרשויות המקומיות עד ליום הבקשה, וכן כי שילם מראש את המסים עבור התקופה שבה ישהה מחוץ לגבולות רוסיה. כמו כן מאשרת הנהגת הקהילה כי לנוסע ולנלווים אליו יש די אמצעים כספיים לצאת ולחזור, וכי לא יבקש סיוע כספי מהקונסולים הרוסים שבמסלול נסיעתו. לגבי מקצת מקבלי אשרות היציאה נאמר כי שמם אינו נכלל ברשימות המגויסים לצבא, וכי אינם בורחים מחובת השירות. אין ספק כי מבקשי אישורי היציאה מרוסיה לא היו עולי רגל תמימים, אלא יהודים שביקשו לקבל זכות דתית בדרך חוקית – זכות דומה לזו שהייתה ניתנת מדי שנה לאלפי עולי הרגל הפרבוסלבים שביקשו לעלות למקומות הקדושים לנצרות. עולי רגל אלו נהגו להביא מכנסיית הקבר בירושלים את "אש הקודש" לכנסיות הנוצריות ברחבי רוסיה. ואולם, שלא כמו עולי הרגל הפרבוסלבים, היהודים לא התכוונו בדרך כלל לחזור למולדתם, אלא לנצל את אירוע ה"עלייה לרגל" על מנת להישאר בארץ ישראל. לפנינו אפוא אחת הדרכים החוקיות שבאמצעותן יצאו יהודים מרוסיה ועלו לארץ באותן שנים.

**רשימת "עולי הרגל" היהודים בני מוהילב והסביבה שקיבלו אשרות
יציאה מרוסיה לארץ ישראל בשנים 1830–1832**

מס'	שם	משפחה	גיל	תאריך האישור	מוצא
1	ישראל בן ישעיהו	שכנוביץ-שייביץ	62	4.6.1826	סורסק
2	משה בן יעקב	בלכר	44	3.6.1830	מוהילב
3	אייזיק לייב בן איסר	שפיר	46	26.5.1831	מוהילב
4	פרידה בת יעקב	שפיר	55	26.5.1831	מוהילב
5	חייקה בת מרדכי	קרובת משפחה	50	26.5.1831	מוהילב
6	משה מנחם בן שלמה	שיינין	33	4.7.1831	מוהילב
7	קריינה בת מאיר	שיינין	34	4.7.1831	מוהילב
8	מרדכי נח	קטשורינר	34	14.3.1832	מוהילב
9	פרלה בת ישעיהו	קטשורינר	31	14.3.1832	מוהילב
10	שניאור זלמן	קטשורינר	14	14.3.1832	מוהילב
11	אברהם ישעיהו	קטשורינר	12	14.3.1832	מוהילב
13	שוויל	קטשורינר	קטן	14.3.1832	מוהילב
14	ישראל	קטשורינר	קטן	14.3.1832	מוהילב

מס'	שם	משפחה	גיל	תאריך האישור	מוצא
15	נח	קטשורניר	קטן	14.3.1832	מוהילב
16	אסתר	קטשורניר	קטן	14.3.1832	מוהילב
17	חיה	קטשורניר	קטן	14.3.1832	מוהילב
18	ברוך בנדט בן זאב	שפטיל	22	14.3.1832	שקלוב
19	סירקה	שפטיל	26	14.3.1832	שקלוב
20	יוסף בן משה	מובשוביץ	24	28.3.1832	ביחוב
21	שרה רחל בת משה	מובשוביץ	23	28.3.1832	ביחוב
22	שלמה זלמן	מובשוביץ	קטן	28.3.1832	ביחוב
23	אחיו של יוסף	מובשוביץ	קטן	28.3.1832	ביחוב
24	אחיו של יוסף	מובשוביץ	קטן	28.3.1832	ביחוב
25	נחום לייב בן שמואל	לויין	30	22.4.1832	רוגצ'וב
26	צייטה בת פייביש	לויין	32	22.4.1832	רוגצ'וב
27	ישראל	לויין	קטן	22.4.1832	רוגצ'וב
28	לייב בן ישראל	רוסין	50	28.3.1832	טשאוס
29	חיה בת מרדכי	רוסין	46	28.3.1832	טשאוס
30	שמעון שלמה בן הרש	פרידמן	34	לא ברור	מוהילב
31	דיסיה בת ישעי'	פרידמן	34	לא ברור	מוהילב
32	ישעי'	פרידמן	קטן	לא ברור	מוהילב
33	משה בן נחמן	נחמנוביץ	אין	לא ברור	מוהילב
34	משה בן נחום	שמואלביץ	אין	לא ברור	ביחוב ⁸⁶

יש לציין כי שמו של העולה השני ברשימה, משה בן יעקב בלכר, מוזכר גם בפנקס קהילת מוהילב, שנמצא באוסף פרידלנד שבמכון למדעי המזרח של האקדמיה הלאומית הרוסית בסנט פטרבורג. ברישום מקומות בבית הכנסת הגדול של מוהילב כתוב: "המקום בבה"כ הגדולה דקהילתנו מאהליב... דהיינו על הספסל סמוך לכותל דרומית מקום שמיני מכותל מזרחית... שהי' [ה] שייך מקדמת דנא למוהר"ר משה ב"ר יעקב בלעכר, ובעת נסיעתו לארץ הקדושה נתן במתנה גמורה לאחיו המנוח מו"ה אפרים".⁸⁷ מקור שלישי מעיד בעקיפין על הגעתו של ר' משה ב"ר יעקב בלכר ממוהילב ארצה. הכוונה למפקד הפרושים של ארץ ישראל משנת 1834 (שיוזכר להלן), שם נזכרת אשתו כ"אלמנת ר' משה ב"ר יעקב ממאהליב".⁸⁸ ברשימת ה"עולים לרגל" שלפנינו מצויים עוד שני עולים ששמן

'לייב', וייתכן שהם שני ר' לייב בלתי מוזהים ממוהילב, הנזכרים במפקד הפרושים של שנת 1834.⁸⁹

מקור נוסף המעיד על מגמות העלייה החדשות התגלה בקיץ שנת תש"ן (1990), כפי שצוין בהקדמה לספר, בעיר אמשטרדם. מדובר בחבילה גדולה ובה כמה עשרות תעודות ששיגרו 'רוזני וילנה' לראשי ארגון הפקידים והאמרכלים באמשטרדם בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה. בין התעודות מצויה רשימת החלוקה של כולל הפרושים בארץ ישראל משנת תקצ"ד (1834),⁹⁰ שהיא רשימת בנייהכולל השלמה ביותר והמוקדמת ביותר המצויה בידינו. רשימה זו היא במידה רבה בסיס לרשימה מאוחרת יותר של בנייהכולל – רשימת יהודי ארץ ישראל שערך מונטיפיורי בשנת תקצ"ט (1839). חשיבותה של רשימת 1834 בכך שהיא כוללת עולים שהגיעו ארצה בראשית שנות השלושים ומתו ברעש האדמה בגליל ב־1837 או במגפות של שנת 1838, ולפיכך אינם מצויים במפקד מונטיפיורי משנת 1839.

התפלגות אוכלוסיית הפרושים על פי המפקד של שנת 1834

סך הכל	גברים נשואים	נשים נשואות (הערכה)	אלמנות עם ילדים	נשים בודדות	גברים בודדים	ילדים	
ירושלים	67	67	15	28	12	116	
צפת	63	63	12	20	5	96	
חדשים	22	22	–	–	3	31	
סה"כ כללי	152	152	27	48	20	243	

על פי נתוני מפקד 1834 אפשר לקבוע כי גלי העלייה של ראשית שנות השלושים היו גדולים מבחינה כמותית, מגוונים מבחינה חברתית ומקיפים מבחינה גיאוגרפית. עולות משפחות שלמות, משפחות צעירות המטופלות בילדים והמבקשות לקבוע כאן את עתידן. עולים גם בעלי רכוש המבקשים לבסס את קיומם בארץ על פרויקטים כלכליים שהם עצמם יוזמים.⁹¹ כך הוא לדוגמה בית הדפוס של ישראל ב"ק בצפת, שבו היו שותפים אחדים מבני כולל הפרושים, כמו ר' שלמה זלמן הירץ ריינס⁹² וגיסו ר' שמואל ב"ר שלום פינס, שהשקיעו מכספם בהפעלת בית הדפוס ושיווקו את הספרים שנדפסו בו.⁹³ משפחה ידועה, עשירה, מסועפת ומרובת נפשות היא משפחתו של ר' הלל ריבלין משקלוב וחתנו הגביר המפורסם ר' שמריה לוריא ממוהילב. על עלייתם בשנת תקצ"ב (1832) בערך וממילא על הימצאותם בארץ בעת עריכת המפקד יש לנו מידע גם ממקורות אחרים.⁹⁴ עשיר אחר שעלה באותה העת לארץ הוא ר' ברוך משה ב"ר שמשון הלוי רוהלד מבריסק, אשר הביא עמו סכום כסף נכבד מאוד בסך 15,000 אדומים זהב ורכוש רב נוסף.⁹⁵

שמם של העולים העשירים נעדר בדרך כלל מרשימת מפקד הכולל, מפני שהם סירבו לקבל את כספי החלוקה.⁹⁶ רשימת בני הכולל הפרושי של שנת תקצ"ד (1834) איננה שלמה, אם כן. היא אינה כוללת את העולים העשירים, ועל כן יש לקבוע כי מספר אנשי הכולל היה גדול יותר מן הרשום במפקד.

מנתוני המפקד עולה, כמו כן, כי זרם העולים הגיע לשיאו בין השנים תקצ"ב-תקצ"ד, וכי בשעת עריכת המפקד היה מספרם 642 נפשות. ממקורות מאוחרים יותר עולה כי בין השנים תקצ"ד-תקצ"ז הגיעו לארץ עוד כ־130 עולים פרושים, והם הגדילו ב־20 אחוזים בערך את מספר הפרושים. ערב רעש האדמה של שנת תקצ"ז מנה כולל הפרושים בצפת 420 נפשות ובירושלים – כ־350 נפשות, דהיינו כ־770 נפשות מקבלי "חלוקה" בלבד.⁹⁷ במפקד מונטיפיורי משנת תקצ"ט (1839), לעומת זאת, נמנו רק 384 פרושים. הצמצום הרב במספרם נובע בעיקר מפגעי הטבע שאירעו בין מועדי עריכת שתי הרשימות – רעש האדמה שאירע בטבת תקצ"ז, שבו נספו 156 מבני הכולל בצפת, והמגפות הקשות שפקדו את האזור בשנתיים שלאחר מכן והפילו חללים רבים.

הנתונים שברשימת מפקד הכולל הפרושי מורים כי כבר בשנת תקצ"ד (1834) הייתה קהילת ירושלים גדולה יותר מקהילת צפת. כזכור, לא כך היו פני הדברים בראשית ימיו של הכולל הפרושי בארץ. עצם כינונה של קהילה פרושית בירושלים נתקל בהתנגדויות מבית ומחוץ, ומאבק עיקש התנהל על ההגמוניה בכולל הפרושי מאז שנת תקע"ו (1816). כאמור לעיל, הכריעו 'רוזני וילנה' בשנת תקע"ז (1817) כי עיקר הכולל יהיה בצפת, ובכל זאת לא קיבלו אנשי ירושלים את הדין. אף על פי שהם היו נתונים ללחץ גם מצד הספרדים בירושלים שלא להגדיל את מספרם, הם ערכו תעמולה נמרצת להגדלת קהילתם, משכו אליה את העולים החדשים ובשנת תקפ"ג כבר היו רבע מבני הכולל הפרושי בארץ. שנות השלושים האיצו כל כך את תהליך הגידול של הקהילה הירושלמית עד שחל מהפך ביחס המספרי בין שתי הקהילות. הקהילה הפרושית בירושלים צברה כידוע תנופה גדולה עוד יותר בעקבות שני אירועים טרגיים שאירעו בגליל זמן קצר אחרי עריכת המפקד – מרד הפלאחים בקיץ תקצ"ד, ורעש האדמה בגליל בשנת תקצ"ז שקטל בבת אחת 156 נפשות מתוך כ־420 מבני כולל הפרושים בצפת. בעקבות האסון עברו רוב פליטי הרעש לירושלים והשתלבו בקהילה הפרושית המקומית, וכך חוסלה למעשה הקהילה הפרושית בצפת.⁹⁸

נתון בולט במפקד 1834 שראוי לתת עליו את הדעת מבחינה דמוגרפית הוא המספר הגדול יחסית של הילדים⁹⁹ לעומת מספרי ילדים בעליות המאוחרות יותר במאה התשע־עשרה.¹⁰⁰ עליית הפרושים בראשית שנות השלושים הייתה בעיקרה עלייה של אנשים צעירים ושל משפחות המטופלות בילדים רבים, אשר באו להכות שורשים בארץ ולפתוח בה פרק חיים חדש. לשון אחר, זוהי אוכלוסייה בעלת אוריינטציה עתידית. בין 642 נפש של מקבלי "חלוקה" היו לפחות 243 ילדים, דהיינו 37.8 אחוזים מכלל העולים. בצפת היו הילדים 37 אחוזים מבני הכולל,

[illegible]

בירושלים – 38 אחוזים, ובקבוצת ה"חדשים" שבאו ערב סגירת הרשימה היו הילדים 39.7 אחוזים ממספר הנפשות הכולל.

עיבוד הנתונים דלעיל הוא כללי ביותר, ובהחלט יש מקום להניח כי מספר הילדים היה גדול עוד יותר. הרשימה איננה מפרשת מה מסתתר מאחורי מספר הנפשות בתא המשפחתי – ייתכן שהתא המשפחתי משקף מצב נורמלי של שני הורים וצאצאיהם, אולם אין הכרח להניח כך, וייתכן גם שמדובר בהורה אחד ובכמה צאצאים, או אפילו בסב עם נכדיו. על פי עיבוד הנתונים שלנו, מספר הילדים המוזכר מייצג את הסף התחתון הסביר. עובדה זו ראוי שתקבל ביטוי משמעותי בעיקר בשפת האחוזים, מפני שהמספרים המוחלטים אינם אלא כמה עשרות.

המאפיין של ריבוי ילדים בקרב הכולל הפרושי בארץ ישראל עולה גם מרשימת הרוגי הרעש בגליל בשנת תקצ"ז (1837): בקרב 156 ההרוגים היו 68 ילדים,¹⁰¹ אחוז גבוה ביותר. המגמה של עליית משפחות עם ילדים בולטת במיוחד בקרב ה"חדשים שזה מקרוב באו": קבוצת ה"חדשים" מונה 22 משפחות גרעיניות (מלבד 3 גברים פנויים), ול-12 מתוכן היו 31 ילדים, דהיינו לפחות 2-3 ילדים למשפחה בממוצע. משקלן היחסי של המשפחות הללו עולה אמנם אך במעט על אלו שלא היו להן ילדים ומהווה 50 אחוזים לפחות מכלל המשפחות בקבוצה זו; אך עם זאת אפשר להניח כי גם התאים המשפחתיים המונים שתי נפשות יכולים להיות מורכבים מהורה ומילד, או משני בני-זוג צעירים שטרם העמידו צאצאים ולא דווקא ממבוגרים, כך שייתכן שמספר הילדים היה גדול יותר. ושוב יש להזכיר כי רשימה זו לא נועדה לשקף נתונים דמוגרפיים מלאים, אלא לספק מידע עדכני לצורכי ה"חלוקה", דבר שלא הצריך פירוט מדויק לגבי גיל ונתונים נוספים.

הנתונים המצביעים על מגמה של עליית משפחות צעירות מקבלים חיזוק מתוך הצלבת הנתונים דלעיל עם נתוני מפקד מונטיפיורי משנת תקצ"ט (1839). הצלבת הנתונים מעלה כי מתוך 66 ראשי משפחות הרשומים במפקד מונטיפיורי כעולים שהגיעו בשנים תקצ"ב-תקצ"ג, אפשר לזהות – על פי נתונים של שם העולה, שם אביו ומקום הולדתו – 42 ראשי משפחות הנזכרים גם ברשימת מפקד כולל הפרושים של שנת תקצ"ד (1834). מאחר שבמפקד מונטיפיורי מצוין גם גילם של העולים, אפשר לקבוע גם מה היה גילם של אותם 42 ראשי המשפחות בעת עלייתם. מעיבוד הנתונים עולה כי גילם הממוצע בעת עלייתם היה 28.5 שנים, דהיינו מדובר במשפחות צעירות, תופעה המסבירה את האחוז הגבוה של הילדים בקרב המשפחות האלה.

גם הנתונים על אלמנות העומדות בראש תאים משפחתיים כוללים לעתים ילדים. נתונים על נשים פנויות או על אלמנות עם ילדים יש רק ברשימת בני כולל הפרושים הוותיקים, ולא ברשימת ה"חדשים", ומדובר כנראה בנשים שהתאלמנו בארץ. ברשימת האלמנות בצפת, למשל, נמצאות 18 אלמנות המוכרות לנו כנשותיהם של אישים ידועים שעלו לארץ וחיו בה, מהם אף כמה ממנהיגי

הכולל לשעבר. נתונים דומים אפשר לראות גם ברשימת האלמנות בירושלים. ההתייחסות המיוחדת והנפרדת לאלמנות אינה משקפת תופעה של עליית זקנים, אלא מצב שהתפתח בנסיבות הזמן לאחר עלייתן של משפחות שלמות, שכן רק לעתים רחוקות עלו מליטא אלמנות בגפן. רק שתי אלמנות אינן נכללות ברשימת האלמנות הנפרדת, ונראה כי הן עלו ארצה כאלמנות, ולכן הן מופיעות כראשי תאים משפחתיים ברשימה הכללית של בנייהכולל.

העלייה מאלג'יריה בשנים תק"ץ-תקצ"ז (1830-1837)

בד בבד עם העלייה ההמונית מליטא התרחשה תופעה דומה של עליית מאות משפחות מאלג'יריה בראשית שנות השלושים. פרופ' שמעון שוורצפוקס, שחקר את נושא החסות הקונסולרית הצרפתית שהוענקה לעולים מאלג'יריה ואת הניסיונות לבטלה בשנת 1855, מביא תעודה שבה מוזכרות למעלה מ-200 משפחות שעלו מאלג'יריה לארץ ישראל בשנים 1832-1833: "הלא זה הדבר כי בעה"ק צפת וטבריא וחיפה יוב"ב נמצאים למעלה משני מאות פאמיליא [משפחות] הי"ו שהם מערי ארג'יל [אלג'יריה] וסביבותיה יע"א, והם מסתופפים תחת צל מלכות האדירה והחסידה צרפת יר"ה מזה שנים ועשרים שנה".¹⁰² במחקר אחר נמנים 190 משפחות ו-4 בודדים מיוצאי אלג'יריה שישבו בצפת, בטבריה, בחיפה, בעכו וביפו בעת מפקד מונטיפיורי משנת 1839.¹⁰³ אולם מחקר זה אינו מביא בחשבון את העובדה שברעש האדמה שפקד את הגליל בשנת 1837 נספו למעלה מ-2,000 יהודים, ובהם רבים מיוצאי אלג'יר ומקומות אחרים בצפון אפריקה,¹⁰⁴ והואיל ומקרב כולל הפרושים נספו 156 נפש ומקרב החסידים כ-430 נפש – מסתבר כי מספר הנספים מבין הספרדים בצפת ובטבריה הגיע ל-1,400 נפשות בערך. עובדות אלו יש בהן כדי ללמד כי לפני חורבן הגליל היה מספרם של יוצאי אלג'יריה בצפת ובטבריה גדול הרבה יותר ממספרם בנתונים שמציג שוורצפוקס על פי מפקד מונטיפיורי משנת 1839.

לא ידוע לנו על שום מקור יהודי המתייחס למספר הנספים ברעש מקרב הספרדים, אך מצוי בידינו מסמך רשמי של השלטונות העותומאניים ובו נתונים על מספר הנספים. מסמך זה קובע כי המספר הכולל של הנספים ברעש האדמה הגיע ל-2,158 נפש; רובם המכריע יהודים ומקצתם מוסלמים.¹⁰⁵ 1,507 מבין הנספים הם נתינים עותומאנים ו-651 הם נתינים זרים – מהם 500 נתיני רוסיה אוסטריה,¹⁰⁶ 73 נתיני צרפת, 65 נתינים טוסקנים ו-14 נתינים בריטים.¹⁰⁷ נכון אפוא להניח שרוב הנתינים העותומאנים הנזכרים היו יהודים ספרדים. בהם היו בוודאי עולים רבים מאלג'יריה או ממקומות אחרים בצפון אפריקה שלא הייתה להם נתינות צרפתית.¹⁰⁸ הוסף לכך את 73 הנתינים הצרפתים, שהיו ללא ספק

עולים יהודים מאלג'יריה, והרי לך סבירות סטטיסטית כי מספר המשפחות היהודיות מאלג'יריה שהיו בגליל ערב הרעש הגיע ל-400 לפחות. ואכן, על עלייה המונית מאלג'יריה בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה יש מידע רב ביומני המיסיונרים, שליחי 'החברה המיסיונרית הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים', שפעלו בארץ ישראל, בצפון אפריקה ובתחנות המעבר הימיות כגון מלטה וביירות. המיסיונרים הללו האמינו כי לפני הופעתו השנייה של ישו יחל תהליך שיבת ציון של היהודים למולדתם ההיסטורית, ולפיכך התעניינו בתנועת העלייה של יהודים לארץ ישראל, הן מבחינת העובדות והן מבחינת המניעים האמוניים-משיחיים של העולים. כדי לעקוב כראוי אחר תנועת העלייה התמקמו המיסיונרים בערי נמל, בתחנות מעבר יבשתיות ובכל מקום אסטרטגי שממנו היה אפשר לעקוב אחר תנועת היהודים. המעקב היה מלווה גם במגע ישיר עם העולים, בהתחקות אחר מניעי העלייה שלהם ובהצגת התפיסה הנוצרית בכל הקשור לאמונה בדבר הופעתו השנייה של ישו. מידת המהימנות של דיווחי המיסיונרים גבוהה, ויש בהם תיעוד היסטורי חשוב ביותר של תנועת העלייה היהודית לארץ בתקופה זו.

אחד מן המיסיונרים, הדני ג'ון ניקולייסון, מדווח ב־22 בדצמבר 1832 על קבוצה של כ־180 יהודים מאורן שבאלג'יריה שהגיעו לביירות בדרכם לארץ ישראל.¹⁰⁹ ניקולייסון כותב כי נפגש עם העולים ואף ניסה, ללא הצלחה, למכור להם ספרי תנ"ך. הוא כותב כי "המניע לעלייתם קשור בהכרתם בקדושתה של הארץ ובציפייתם להופעתו הקרובה של המשיח".¹¹⁰ ידיעות נוספות על עלייה מצפון אפריקה מצויות בדיווחים של המיסיונר פרדיננד כריסטיאן אוולד. לדבריו, כיבוש ארץ ישראל בידי מוחמד עלי נתפס בעיני היהודים כאחד מסימני הגאולה המתקרבת, אות וסימן לחידוש יישובם בארץ ישראל.¹¹¹ גם המיסיונר המומר יוסף וולף מדווח בשנים 1834-1835 ממקום מושבו במלטה על שירות של עולים יהודים העושות את דרכן מצפון אפריקה לארץ ישראל, מתוך ההשקפה, המוטעית לדעתו, כי משיח בן דוד עומד להופיע בקרוב ולחדש את מלכות ישראל.¹¹² גם המיסיונרים הסקוטים המהימנים והדייקנים בתיאוריהם, אנדרו בונאר ורוברט מק'צ'יין, מתייחסים לתנועת העלייה של יהודים מאלג'יריה וממקומות אחרים בצפון אפריקה בשנים הראשונות לשלטונו של מוחמד עלי על ארץ ישראל וקובעים כי "מספרם גדל לחלוטין בחמש השנים הראשונות לממשלת הפחה [מוחמד עלי], דהיינו מ־1832 עד 1837, זמן ההולם את כיבושה של אלג'יר בידי צרפת. רבים באו מהחוף הֶבְרֶקִי [צפון אפריקה] אשר התיישבו בעיקר בצרפת [צ"ל צפת] ועל יד החוף. במשך שתי השנים האחרונות [1838-1839] כמעט ולא חלה כל עלייה במספרם".¹¹³ מקורות יהודיים אחדים מצפון אפריקה, המתייחסים לאמונה בביאת המשיח בשנת ת"ר, תומכים לחלוטין במקורות המיסיונריים הנזכרים לעיל. מדובר, למשל, בכתביו הקבליים של ר' משה תורג'מן, וכן במכתבים הקשורים בתופעות הפלאיות שהיו בהר הבית בשנת תקצ"ה, אשר עוררו התלהבות משיחית בצפון

אפריקה והגבירו עוד יותר את תנועת העלייה – עד לחורבן צפת וטבריה ברעש האדמה של שנת 1837.¹¹⁴

מלבד קיומו של מניע משיחי כללי שהניע את גלגלי תנועת העלייה לארץ לקראת שנת ת"ר (1840) מכל תפוצות ישראל, יש לבחון במדוקדק מה היו הסיבות שהניעו את תנועת העלייה מאלג'יריה ומדוע עלו יהודים מאלג'יריה דווקא, יותר מאשר מכל מדינות צפון אפריקה האחרות – כפי שעולה ממפקד מונטיפיורי משנת 1839.¹¹⁵ את התשובה לכך יש למצוא לא רק במניעים האידיאולוגיים,¹¹⁶ אלא גם במניעים הריאליים הקשורים והארוגים בהם. יהודי אלג'יריה, בניגוד ליהודים בשאר המחוזות בצפון אפריקה, סבלו מזעזועים ומחוסר יציבות פוליטית וכלכלית חריף, החל מראשית המאה התשע-עשרה ועד לכיבושה של אלג'יריה על ידי צרפת בשנת 1830. בראשית המאה התשע-עשרה היוו שלוש משפחות עשירות את עמוד השדרה של ההנהגה היהודית באלג'יריה וזכו בתפקיד ה"מוקדם" (ראש העדה) – משפחות בושערה, בוג'נאח וכהן-בכרי. שלוש המשפחות עסקו בסחר ימי מסועף, ולרשותן עמד צי גדול של אניות שהפליגו מאלג'יריה כשהן טעונות בחיטה, בשעורה, בצמר ובעורות, שאותם רכשו על פי זיכיונות שהעניק להם הדאי, שליטה המוסלמי של אלג'יריה. יש הסבורים כי בני משפחות אלו היו בעצם סוכנים סמויים של הדאי בסחר עם שודדי הים הצרפתים והאלג'יראים.¹¹⁷ באמצעות המסחר הבינלאומי שבו עסקו הם גם קיימו מגעים הדוקים עם הקונסולים של מדינות אירופה ושל ארצות-הברית, ובעקבות קשריהם אלו ניצלו אותם נציגי מעצמות אירופה באלג'יריה לטובת האינטרסים המדיניים שלהם.

עיסוקי המפוקפקים של הדאי ושל שותפיו היהודים עוררו את זעמם של הקנאים המוסלמים, והם ניסו להתנקש בחיי השליט המוסלמי ובראשי ההנהגה היהודית. בראש הניסיונות הללו עמדה קבוצת קנאים ובהם אנשי הצבא, הניצ'רים, והפקידות המוסלמית הבכירה.¹¹⁸ בא' בתמוז תקס"ה (1805), לאחר כמה ניסיונות כושלים, הצליחו הקושרים לרצוח את ראש היהודים, המוקדם נפתלי בוג'נאח. רצח זה היה אות הפתיחה לפרעות נגד יהודי אלג'יריה,¹¹⁹ כפי שתוארו בקונטרס "חסד לאומים": "ביום שבת קודש נהרגו נערים וזקנים בבתי כנסיות... קמו עלינו משבעים אומות... נתנו עינם בכוס כסף וזהב ואבנים טובות... לא השאירו בבתים אפילו המסמרות... ונשארו ערומים... ונטלו הפרקמטיא שהיו להם בחנויות... באו הנוצרים על-ידי המלכות והוציאו את ההרוגים וגררו אותם בשוקים".¹²⁰ בעיצומו של יום השבת נרצחו ארבעה-עשר יהודים, ורכוש יהודי נבזז ונהרס. הדאי, שהתעלם תחילה מידידיו לשעבר, נרצח אף הוא כעבור חודשיים, ואת השלטון תפס ראש המורדים, אחמד דאי, עריץ אכור וחסר רחמים.

אך בכך לא תמה פרשת הייסורים של יהודי אלג'יריה. עתה החל מאבק פנים-יהודי על משרות ההנהגה היהודית ועל זיכיונות לייצוא תבואה לאירופה. דוד דוראן, המוקדם החדש, נאבק בבני משפחת כהן-בכרי, הסוחרים העשירים, שותפיהם לשעבר של בני משפחת בוג'נאח והמתחרים העיקריים על כס ההנהגה של הקהילה

היהודית. אך טבעי הוא שהמאבק הפנים־יהודי השפיע על שלומה של העדה היהודית כולה. והנה, בראש חודש חשוון תקע"ב (1811) נרצח דוד דוראן בידי הדאי בארמון המלוכה, מפני שזה חשד בו כי הלשין עליו בפני "השער העליון" בקושטא בשל הקשרים המסחריים המפוקפקים שקיים עם גורמים פליליים. הדאי, שחשד שמא התגלה סודו, ראה הכרח להיפטר מן הסוחר היהודי הממולח שהיה שותפו לסוד ורצח אותו. מוכן שהסיבה הרשמית להוצאתו להורג הייתה רחוקה מן האמת. הטענה שנטענה הייתה כי המוקדם היהודי חתר תחת השלטון באלג'יריה באמצעות קשר עם גורמי חוץ, בצרפת או בספרד. הזעם נגד היהודים הלך וגאה, וכעבור ארבע שנים הוצאו להורג גם רבה של אלג'יר, ר' יצחק אבולכיר, וכן שבעה מבכירי העדה, באשמה כי חתרו תחת המוקדם החדש למשפחת כהן־בכרי.

אירועי הדמים בין המשפחות היהודיות והתערבותן של מדינות אירופה בנעשה באלג'יריה הגיעו לשיא בעקבות תקרית דיפלומטית. ב־30 באפריל 1827 התאספו הקונסולים והסוכנים הזרים בחצרו של הדאי באלג'יר. במהלך האירוע שאל הדאי חוסיין את הקונסול הצרפתי על גורל החוב הכספי העצום שחייבת צרפת לסוחר היהודי המוקדם כהן־בכרי, וכשנענה שלא התחדש דבר, סטר הדאי לקונסול על פניו לעיני נציגי המעצמות הנדהמים. ממשלת צרפת דרשה משלטונות אלג'יריה התנצלות רשמית, דרישה שלוותה בהגשת אולטימטום, ומשהושבה ריקם הטילה מצור על נמלי אלג'יריה. הדברים נמשכו והתגלגלו בלי שהסתמן מוצא, עד שהחליטה ממשלת צרפת לכבוש את אלג'יריה. ב־5 ביולי 1830 נכנס הצבא הצרפתי לאלג'יריה ושם קץ לשלטון המושחת של הדאי, הינצי'רים וקברניטי אניות שודדי הים.¹²¹

בכל אותן שנים קשות ניסו יהודים למלט את נפשם מאלג'יריה, ובין השאר הייתה גם עליית התחמקות לארץ ישראל. עם כיבושה של אלג'יריה בידי צרפת הוסר אמנם הלחץ מצד המוסלמים, והיהודים הורשו לעלות ארצה באופן חופשי; אולם השלטון הצרפתי לא היטיב עם יהודי אלג'יריה, והם עדיין לא הגיעו אל המנוחה ואל הנחלה. בגלל האנדרלמוסיה שהשתלטה על המדינה, עדיין קינן החשש שמא ינסו הצרפתים לקנות את לבם של המוסלמים המקומיים על חשבון היהודים. לדעת פרופ' חיים זאב הירשברג, כוונתם המיידית של השלטונות הצרפתיים באלג'יריה הייתה לצמצם את הסמכויות האוטונומיות של היהודים, בעיקר בכל הקשור לבתי הדין הדתיים. מלבד כל אלו חששו יהודי אלג'יריה שמא יחול פិחות במעמדם בהשוואה ליהודים בצרפת. הם חששו שמא בשל אורח חייהם המסורתי יולולו בהם אחיהם המשכילים בני־צרפת וינסו לכפות עליהם אורח חיים מודרני־משכילי.¹²² עתידה של יהדות אלג'יריה תחת שלטון צרפת לא נראה אפוא מבטיח. יהודים רבים החליטו לנצל את הרשות להגר אל מחוץ למדינה ועלו לארץ ישראל.

המציאות הריאלית – הפחד המתמיד מפני הבלתי צפוי מצד השלטונות, החשש מהתנכלות למעמדם המשפטי־דתי והמצב הכלכלי הבלתי יציב – נקשרה

לציפייה המשיחית לקראת שנת ת"ר (1840). הצירוף של התפיסה האמונית עם המציאות הריאלית הניע אפוא את תנועת העלייה של מאות משפחות יהודיות מאלג'יריה לעבר ארץ ישראל. על הרגשות המיסטיים העמוקים של יהודים באלג'יריה אפשר ללמוד ממקור היסטורי משנת 1835, שנתיים לאחר תחילתם של גלי העלייה. בקיץ תקצ"ד (1834) פרץ בירושלים מרד הפלאחים נגד מוחמד עלי. בעקבות רעמי התותחים שהפעיל בנו השליט איברהים פחה לדיכוי המרד ובעקבות רעש אדמה שפקד את האזור באותם ימים, נפגעו כמה כנסיות בעיר. כאות הוקרה לנוצרים וליהודים שעמדו לצדו, אפשר איברהים פחה לתקן את הכנסיות שנפגעו ברעש, ועל פי בקשת היהודים התיר לתקן גם את בתי הכנסת העתיקים שהיו רעועים מזה שנים רבות. כאן ראוי לציין כי תיקונם של בתי תפילה של לא־מוסלמים היה פעולה מנוגדת לחוקי האיסלאם ודבר שלא יעלה על הדעת, אפילו תמורת תשלומי שוחד, תחת השלטון המוסלמי בירושלים. בשל קרבת האירוע לשנת ת"ר ראו היהודים במחווה הזאת אות להתקרבות הגאולה, ושמעות על אירועים פלאיים שאירעו בהר הבית באותה העת נפוצו בכל העולם היהודי וליבו את הציפייה המשיחית. השמועות המרנינות הללו הגיעו גם לצפון אפריקה, והמיסיונר אוולד מספר על פרץ השמחה שאחזו ביהודים, אשר ראו באירועים אות כי גאולת ישראל קרובה לבוא: "ברובע היהודי [בתוניס] גיליתי התרגשות גדולה בקרב היהודים. כשחקרתי על כך סופר לי שנתקבל מכתב בביתו של אחד הרבנים הראשיים כאן מאת רב באֶרְן [אלג'יר] המסתמך על ידיעה שקיבל מירושלים והיא, כי במסגד הבנוי על חורבות מקדש שלמה נשמעו קולות רעש. המוסלמים שנכנסו לראות מאין בא הקול נפלו על פניהם ומתו. לאחרים שבאו בעקבותיהם קרה כמעשה הראשון. לאחר מכן נקראו היהודים לבוא. כשנכנסו למקום שמעו קול דובר: 'חזרו בתשובה בית ישראל כי בעוד שנתיים יבוא המשיח'".¹²³

יש לציין כי תנועת העלייה של מאות משפחות יהודיות מצפון אפריקה, מקצתן נעדרות בסיס כלכלי לקיומן, וזאת דווקא בתקופה שבה פחתו משלוחי הכספים מיהודי האימפריה העות'מאנית שמצבם הכלכלי הורע – עוררה דאגה בלב ההנהגה הספרדית בירושלים, שהייתה מורכבת ברובה מיוצאי תורכיה והבלקנים. כאשר דרשו עולי צפון אפריקה לקבל חלק גדול יותר מן הכספים הנאספים בארצות מוצאם, דחתה ההנהגה בירושלים את דרישתם לחלק את הכספים על פי ארץ המוצא, בטענה כי הכספים הנאספים בצפון אפריקה אינם מיועדים לצורכי קיום הנפשות אלא להוצאות הכלל, כגון תשלומי שוחד לשלטונות ותשלומי מסים שונים שהוטלו על האוכלוסייה היהודית בירושלים. עוד טענו שעיקר הכספים מגיעים לירושלים לא מצפון אפריקה אלא ממקורות אחרים ברחבי האימפריה העות'מאנית – עיזבונות, תמיכות משפחתיות וקרנות מיוחדות להחזקת הישיבות ולתמיכה בחכמים. ההנהגה הספרדית בירושלים, שחששה מפני התמוטטות מערכת התמיכה הסוציאלית ועם זה התאמצה להבטיח את המשך ה"חלוקה" הסדירה